

ЗМІСТ.

НАШ АЛЬБОМ: (Поезії М. Старицького, Ірми Остапівної, Козачки, Х. Алчевської) 213, 214, 266, 360	
З ЧУЖИХ ПОЕТІВ: (Поезії С. Фруга, Я. Брожка, О. Петевфія) 264, 307, 341	
ЮРІЙ КМІТ: Музика... 215	
МИКОЛА САДОВСЬКИЙ: Спомини з російсько-турецької війни 1877—1878 року (далі буде)..... 218	
ЛІСАК ТАМАРЕНКО: Школа грамоти 234	
М. ЛОЗИНСЬКИЙ: Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання (д. буде) 249	
Т. В.: Стратив ціль 266	
АНТ. КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ: Новини нашої літератури..... 267	
ГУСТАВ ГАЕРШТАМ: Мрії Каріни Брандт (далі)..... 284	
НАУКОВІ ЛИСТКИ: VI. Обовязки виборця, М. Гаусгофера (кон. буде) 308	
ГЕНРІХ ГАЙНЕ: Флорентийські ночі (ковець) 316	
А. ЛІХТЕНБЕРГЕР: Гайне і сен-сімонізм (ковець) 342	
ДЖОН ЦАНГВІЛЬ: Автор і критик 357	
Молода Литва:	
Й. ГЕРБАЧЕВСЬКИЙ: Відродженне Литви... 362	
Й. ЄСАЙТИС: Литовський національно-політичний рух у 1904—1906 рр.... 373	
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: З біжучої хвилі..... 380	
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрійської України 384	
З ЛІТЕРАТУРИ Й ЖИТЯ, I—IV 397	
Бібліографія 403	
Книжки надіслані до редакції 411	

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Digitized by Google

1906.

РІЧНИК ІХ.

ТОМ XXXIV.

КНИЖКА V.

ЗА МАЙ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Оповідка.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсі книжки:

В першій серії:

	Ціна в коронівій вал.	
1. С. Ковалів. Дезертир і інші оповіданн	1-60	К.
2. Іван Франко. Поеми	1-60	„
3. О. Кобилляньська. Покора і інші оповіданн	1-40	„
4. Ію де Монасан. Дика пані і інші оповіданн	1-30	„
5. І. Франко. Полуїва і ин. борисл. оповіданн	1-40	„
6. П. Кобринська. Дух часу і інші оповіданн	1-60	„
7. Енот Гамсун. Голод, роман	2-20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поемі	1-60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов.	1-60	„
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський	1-80	„
11. Генрик Понтоннідаг. Із хат. Оповіданн	1-40	„
12. Богдан Ленкий. З життя. Оповіданн	1-20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1-60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1-60	„
15. У. Шекспір. Приборквана гоструха	1-40	„
16. Панас Мирний. Дікі люди	1-40	„
17. В. Короленко. Судний день	1-20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1-60	„
19. К. Гуцков. Уривок Апоста	1-40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1-80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1-60	„
22. Панас Мирний. Морозенко	0-90	„
23. Леся Мартович. Нечитайлик	1-60	„
24. М. Коцюбинський. По людському	2-00	„
25. В. Оркан. Скапанний світ, драма	1-00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1-60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1-60	„
28. Л. Толстой. Відродженя, (3 томи)	3-60	„
29. К. Галайчук-Воровак. Вибір поезій	1-60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1-80	„
31. І. Франко. Коваль Бассім	1-60	„
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1-80	„
33. Е. Тимченко. Казежала, фінська епопея	3-00	„
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповіданн	1-40	„
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечева	1-60	„
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1-40	„
37. С. Воробкевич. Над Прутом, поезії	1-60	„
„ У. Шекспір. Ромео і Джульєта	1-80	„
39. К. Сроковський. Оповіданн	1-40	„
40. А. Бримський. Пальмоне тилл, (3-00)	2-00	„
41. О. Кониський. Молодий вік Марс. Одинци	2-00	„
42. Ію де Монасан. Горлі і інші оповіданн	1-30	„
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповіданн	2-00	„
44. У. Шекспір. Король Лір	1-80	„
45. Д. Лукінович. За Кадильву, повість	3-00	„
46. Г. Гайне. Подорож на Гарн	1-20	„
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1-20) К. опр.	1-60	„
48. У. Шекспір. Міра за міру	1-40	„
49. М. Коцюбинський. Поодинок і ин. опов.	2-00	„
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1-40	„
51. С. Ковалів. Ряболова	2-00	„
52. Марко Вовчок. Народні оповіданн, т. I. (1-60)	2-00	„
53. П. Мирний. Серед степів. Оповіданн	3-00	„
54. Е. Ярошинська. Переяпичики	2-60	„

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ.

Г Е Т Ь М А Н.

(посвята доні людмилі.)

У ніч водохрестну тайничу,
Як глупа настане пора,
Хтось гонить конем ясногривим
По хвилях холодних Дніпра.

Кінь рине насупроти виру,
Скалки аж навколо летять:
Боки йому димом парують,
Вогнем йому очі горять...

За ним бунчуки й хоруговки
Аж мають у темряві млі,
І стелють ся сивим туманом
По мерзлій, німотній землі...

Де бють і клеочуть пороги,
Здіймаючи піну до дна, —
Стоїть серед „пекла“ там скеля,
Під нею — печера сумна.

В тій скритій від міру печері,
Під дужим кремінним хрестом,
Лежить якийсь гетьман незнаний,
Лежить, без клейнод, кістяком...

Нема йому місця в родині;
Могилу, де гетьман лежав,
Розрив лютий ворог до краю
І кости навкруг розметав.

Але-ж їх до батька-Славути
Скотили струмки весняні,
А той свого сина останки
Сховав у печері-труні...

Там хрест... то не хрест — Україна
Кремніє від туги на вік
І в ніч під Водохрещца ронить
Криваву сльозину що рік.

І скоро та крапля гаряча,
Зайнявшись червоним огнем,
Пронизе мерця потайного —
Підводить ся гетьман живцем...

Здіймаєть ся маревом білим,
На білим огнистім коні,
І в шатах вже бурю лине
По рідній своїй стороні...

Зорить і не може пізнати:
Де мрілись простори степів,
Тепер простяглись залізниці
Й повстали будови дворців.

Розкинулись села повсюду,
Багато з'явилось пишнот, —
Лиш гірше обдерта голота,
Лиш в тяжших кайданах народ...

Болить його серце нудьгою,
А очі палають сльозами,
Що кровю геть змив Україну,
Тай стиснув ще гіршим ярмом.

І от він стає на майдані,
Зніма дорогого шлика, —
І кличе козацество славне,
Усе Запорожжа склика:

Зове Богуна, Кривоноса,
Зове і надію одну —
Тимка безталанного сина,
Що рано поліг у труну...

До всіх він тепер присягає
І руки до Бога здіймає,
Що зве за голоту повстати,
Якій і просьвітку нема,

Яку колись в давню годину
Запродав він сам старшині...
І гетьмана голос лунає,
Склика вояків до борні...

Але того гласу не чують
Колишні чубаті брати:
Одні полягли по могилах,
Других змордували кати,

А третї всього відцурались,
 Чим перше святились слова...
 І гетьман у скрутї-розрадї,
 Як перш до поспільства звива:

Тодї вастогнавши сїдає
 На білого змня-коня,
 І лине назад до порогів,
 Крізь води й ліси навманнї,

„Вставайте, сини мої, квіти,
 Не гнїть перед катом спини, —
 Клянусь, — розібю ваші пута,
 Свої спокутую вини!“

І там, у печерї глибокій
 З жалєм до хреста припада,
 І молить за край свій у Бога,
 Та тяжко гіркими рида,

Але перемучені діти
 У лави не сходять ся тут...
 І жде їх безрадїсний гетьман,
 Аж поки не крикне когūt...

І бє себе в рóспачї в груди,
 Клене свій безщасний талан, —
 Поки не поляже кістками,
 Як здійметь ся ранній туман...

ІРМА ОСТАПІВНА.

ІРОНІЯ ДОЛІ.

Вони всі співали, ще й музика грала...
 Коли я на себе кайдани вклала,
 Коли свою волю я в вік запродала,
 Вони всі співали.

Ще й мене прибрали в зелений віночок,
 І менї велїли зрікати ся волї,
 І так веселились... Завели таночок...
 Чи-ж се не іронія долї?

І так їх багатò тиснулось до мене,
 Так щиро бажали „літ, щастя доволї“...
 А в мене на серці кайданне студене...
 Чи-ж се не іронія долї?

ЮРІЙ КМІТ.

МУЗИКА.

Камінястим руслом пливе річка Коблянка. Соняшне промінє немов золоті струни мерехтять по її поверхні. На узгір'ях понад рікою далеко за селом Волею простягла ся величава дуброва, яку люди найменують „Могилою“ на пам'ятку кровавої події між двором і мужиками. У стіп дуброви стоїть циганська хата. В неділі і свята збирають ся на Могилі менші і більші гуртки людей із сіл, що притикають до широкої, довжезної дуброви, якось з Болі, Шуми, Замарина, Червоного Потока. Тут на Могилі, на „місці боротьби“, любив просиджувати молодий циганський музика Гриньо. До нього отже сходили ся мужики, щоб послухати того, що в будень над рікою пережив, передумав музика; сходили ся, щоб при кумпанії нагадати про минуле, щоб бодай глянути на загарбане добро та на прадідних свідків давньої минулости.

— Адже все те було людське... геть-геть, як оком засягнете, — вказує старий, поважний селянин.

— Добре тямлю, як нині — он там поблизько тих чотирьох велетнів я помагав небіщикови дідови.

— А ми он там на закруті в долині садили капусту. Повиростали голови, гей би у Німців.

— Пасли люди, возили, палили, ставили ся — і всім стало.

— Стало.

— А нині одного наситити годі.

— Хоча всюди бідним людям загарбали пасовиска, ліси, поля, воду —

— Не наситили ся. Ще таке, кажу вам, прийде в допусту божого, що пани один одного їстимуть.

— За людську кривду.

— Як міг один чоловік стілько загорнути?

— Не бери, коли все зі всіх боків лізе в руки.

— І давнійше не бояли ся Бога, а тепер нема що й казати. Та де в них сумліне! Герасиме, Герасиме, вони святую правду ногами топтають, а все тую неправду медом-вином напувають. Нема в світі правди!

— Ой боронили наші батьки свого права до сих височенних, росохатих дубів, дуже боронили... Кляли ся, змовляли ся, присягали, Бога на свідка взивали —

— Ніщо з того. Забрали як своє.

— І вирви тепер кість псови з горла.

— Памятаєте, куме Михайле, яка то вчинила ся різня у велику суботу перед заходом сонця? Жовняри стріляли.

— А якже! Панови й чорт заколише дитину, а хлопови дурна нянька не хоче. За паном усі, а за хлопом пес не гавкне. Не знати, на яку мару прийшов той хлоп на світ?

— П'ятьдесят чотири хлопські голови поклали ся на вічний сон в обороні отього поля. Дали житє, бо завзято боронили свого права, своєї власности. Память їх не загине, доки ся земля стоятиме!

— Погибло й сім жовнярів.

— На Великдень порожна була церков.

— Бо тодішній наш духовний отець окомонував під той час у дворі. Перед відправою видавав ординарію панським слугам і панським коням та радили раду з дідичем на хлопа. Тяжкі були часи.

— Одні ховали серед поля тих, що наложили головами.

— А иньші празникували по тюрмах, як ворохобники і хижі злочинці. Так, так прозвали їх.

— Адже хлопа ніщо так не болить, як коли забирають йому прадідну землю. Тоді припече його у плече і він веть ся як натоптана гадюка. Перед тим робили ми даром на панів — Бог знає по якому закону — а нас вони паздерили за се. Потім стали ми їм платити за листє, воду, навіть за повітре, а далі вони все собі загатили.

— А тепер буцім то не бють, а дихати не дають.

— Не дзвонили дзвони, не горіли свічки, не кадили ся кадила, люди ховали в понурій розпуці батьків, мужів, жінок, синів і доньок біля дуброви. Тут кроваве місце. Правда могла. Отся дуброва заспівала завзятим хлопам важку, похоронну пісню, а вітер розносив далеко стогін та войк вібраної громади.

Другий день Зелених свят 1897 р. Зійшло ся багато людей на Могилі. Циганчук Гриньо виграває тужні мелодії. Скрипка оживає в його руках, виявляє могутню, чудодійну силу. Чорні, грубі пальці добувають із невибагливих струн чарівні тони, що збирають довкола творця велику громаду. Сумовиті спомни з давньої давнини стають перед ними. Тихо — мак сій. Сивоголовим дідам ринуть слюзи з очий; у серцях молодіжи жевріє святій

огонь завзята, відваги й високих почувань. Скрипка грає, Гриньо не вважає на настрої зібраних, не слухає нічого, поринув сам у собі. Замовкла діброва; здаєть ся, що хоче пізнати, зрозуміти мову музики та душевні бажання мужиків. Скінчив, кладе ніжно та обережно скрипку напроти себе, любить ся нею, вдивляєть ся з одушевленем у її струни, немов би бажав зложити їм сердечну подяку за прислугу. На лиці малюєть ся свідомість повного задоволення. Слухачі дають „майстрови“ гроші, підсувають незаметно поживу. Ті, що байдужно, а иноді згідно дивили ся на весільних музиків, з найбільшою пошаною дивлять ся на сього вітхненого циганчука. Всі поважно настроєні. Коли Гриньо не бере вже до рук скрипки, починаєть ся сміливий, дружній розговор про різні справи.

Зайшло сонце; надходить вечір, повіяв легкий вітер, зашуміла гармонійно діброва; на небі появляють ся дрібні хмарки. Чути шелест, наближають ся легкі кроки. Вийшов із діброви жандарм. Одначе ніхто не звертає уваги на нього. Зібрані сміють ся, говорять, шуткують та лагодять ся до відходу. Ся байдужність селян супроти урядового шолома розлютила жандарма, тим то крикнув гнівним голосом, коли наблизив ся до зібраних:

— Що тут за рада? Дай скрипку.

Хотів ухопити скрипку, але переляканий Гриньо притиснув її міцно до серця, до грудий, наче одну-єдину дитину. Жандарм збираєть ся насильно вирвати найдорожший скарб музики.

— Дайте спокій, пане, — просили зібрані.

— Мовчати, бо вистріляю всіх як псів.

— Овва! — зашуміло в юрбі.

По тих словах кинув ся жандарм з найбільшою лютістю на безоружну жертву. Почув ся тріск скрипки, проніс ся розпучливий войк Гриня. Счинив ся стиск, метушня, посипали ся удари. Крик. У сьому розхвильованому натовпі залунав вистріл. З острахом роаступили ся згромаджені. На землі простягли ся два труци: Гриня і жандарма. Музика держить у судорожно-сціплених руках смик і половину розірваної скрипки. На боці обв'язують прострілену ногу одному старцеві.

Відходячи з кривавого місця говорили мужики до себе:

— Боронив свого до останка.

Діброва шуміла.

МИКОЛА САДОВСЬКИЙ.

СПОМИНИ З РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

1877—1878 р.

I.

В хаті тихо. Цьвіркун у куточку цьвірчить свою одноманітну пісню. Сатурнова машина свою: тик-так. Чутно, як жаби у ставку завели свою безконечну сімфонію, а соловейко в лісі свою ні з чим незрівняну, широкомельодійну пісню. І переважаючи неку жаб'ячий гурт, наче промовля: годі вам сірчати чорт-зна що! От краще замовкніть хоч на хвилину, та послухайте, яку я вам заспіваю! Бо ваша гуртова сімфонія нікому не потрібна, бо й нікому не зрозуміла. І жаби наче й справді на мить притихали, а соловейко зачинав свою просту, але чулу, чарівну і всякому серцю приємну пісню. Співай, співай мій любий соловейку! Твоя пісня справді найкраща, вона розбудить у моїй старій душі колишне давне, що пройшло як сон і вже ніколи, ніколи не вернеть ся...

Вона нагадує мені мою молодість...

До стіни не заговориш „ні про горе, ні про младенчеськїї сні“, як кавав батько наш Тарас, нехай йому на тім сьвітї легенько ікнеть ся, — пером, а чи краще пухом йому земля. А я собі бурлака на сьвітї. Сижу один на цілий будинок як, мовляв, той сич у лісі, та тільки з своїми думками і розмовляю. А думка думку спереджає, одна одну доганяє!

Як чудово, Боже, ти збудував сьвіт! Якими красними фарбами ти розмалював його, і все те для людей! Здавало ся-б, чого нам ще? Але нам мало. Ми бажаємо чогось, а чого, й самі не знаєм. І ганяючись за тими незрозумілими бажаннями, з предки віків проливаємо кров. От і тепер: там десь далеко на сходї річками льється знов вона. А спитать, для чого, — ніхто не зна! В голові моїй вмить з'явилися і яскраво намалювали ся всі ті пригоди, всі ті тяготи і невимовні муки, які терпить тепер там нещасний люд, бо пригадалась мені турецька війна.

1877 рік. Місяць квітень. По кишинівському шляху з города Бендер раннім ранком, ще й сонечко не сходило, виступив 56 житомирський полк. Все небо було поволочене темно-сірими, як промокла вояцька шинеля, хмарами. Дощ із першу невеличкий, а далі

все більший та більший, промочував до кісток тіло. На шляху багнюка по кісточки. Чулось чмокання тисячі вояцьких ніг. А дощ не вгаваючи сів, як крізь густе сито. Вітер холодний дув просто в лице, буцім сердив ся на нас. То грівно дмухне, то жалібно завне й заголосить, наче крикне: „Куди йдете? стійте, а то розвію вас усіх по полю!“ Потім ніби жаль йому нас стане і він заквиль. А небо нишком плакало і своїми слезами обливало нас. По чорному, мокрому шляху, скільки оком кинеш, розтягнулась мов величезна шкура їжака сірою стежкою колона батальйонів. Вояки навучені як ослята, покірно місили болотяне тісто на шляху.

Не знаю, що тепер носять у поході вояки; а тоді носили ранець з укладкою, себто дві сорочки, двоє гультиків, рушник, пара онуч, пачка запасних набоїв, щітка, вакса, щолкун, шматок воску, шило, дратви, голки, нитки. Це все в середині ранця. Зверху так звана манерка, себто мідний казанок із дужкою, пара запасних чобіт підв'язаних під покришкою ранця, запятками один в один бік, другий у другий. Коли було тепло, шинеля скочувалась валком і надівалась через плече так, щоб ранець лежав у гичці своїм низом. Через друге плече полотнище палатки (шатра) і дрючок до неї. На поясі: два підсумки, в кожному по трицять набоїв, шанцьовий струмент. У кого лопатка з невеличким держалном, у кого сокира, у кого копаниця. Через те вояки до одного сігнали приклали слова: „кирка, лопата, вояцька біда!“

Ранець щільно прив'язаний до тіла двома широкими ремнями по плечах, які підстебувались під поясний ремінь залізними крючками, що були на кінцях плечового реміня. Сі два плечові ремені посеред грудий застебували ся тринчиком, себто тоненьким ремінцем. Друге коротче реміня йшло попід пахви і пристебувалось до ранця на крючки, які були вшиті в кожному нижньому гудзиреві його.

Все те, кажу, приставало міцно до тіла і через те важко було иноді дихати.

Дехто з вояків вийшов із рядів і йшов осторонь, шукаючи твердішого ґрунту.

— Не розсипать ся! іди в рядах! — почув ся голос ротного. Всі знов зійшли на мокрий і грузький шлях.

— Важке кляте теля¹⁾! Намокло та до плечий прилипло

¹⁾ Ранець робив ся з телячої шкури, тому вояки в жарг звали його просто теля.

наче вросло! — заговорив Гавриш підштовхуючи правою рукою позад себе ранець у гору.

— А мені, поки що, байдуже! — зареготав ся Гайдамака і теж підштовхнув ранець. — От тільки клята лопата по нові бє.

— Пересунулась знать! — озвав ся Москаленко. — Давай, поправлю.

— Пісельники вперед! — скомандував нараз ротний, підїзжаючи до роти. Ранїш їхав він осторонь шляху, бо коневи мокро було на шляху.

Пісельники почали підбирати ся.

— Ну, ну, чого там копають ся! — гримнув знов ротний, повертаючи коня то задом, то передом. Кінь вертів ся і все силкував ся стати задом до дощу, бо неприємно йому, що дощ хлющить і бє в морду. А ротний був лютий і вояки його хоч і ненавидїли на перехід, однак бояли ся страшенно. Він був великий хвалько і любив показати перед иньшими, що ось то який я, мовляв, ротний і які у мене муштровані вояки! Хоч у пеклі, то й там заспівають, коли я того захочу. Але се тільки у походї. В ділі коли прийшло ся показати себе, то не тим став. Та про його далі.

— Ну, що-ж там?! Чого мнуть ся! Що се вам на печі у попелі? Фельдфебель!

— Пішов, швидче підтягай ся! Повзаш як беременна вош по мокрому тілу! — заgrimів фельдфебель Безкоровайний. — Чув команду? Повертайсь хутчіш!

Пісельники підтюпцем почали підтягати ся до купи.

— Ну, затирай, Певний! — підганяв ротний. — В ногу, раз, два, раз, два!

Ах Расея ти Расея!

Мать расейская земля!

затирай хриплуватим голосом Певний.

Ах люді, ах люді,

Мать расейская земля!

підхопив гурт пісельників із присвистом, шляпаючи по болоті ногами „в тахту“, як кажуть вояки.

Про тебе да про Расею

Далеко слава пройшла!... і т. н.

Але співать довго не змогли, хоч і боялись ротного. Вітер дув просто в рот і дощем захлебувались. Навіть ротний се зро-

аумів і вже не силував співати. Він від'їхав на бік і зігнувшись на кони, як собака на тину, їхав мовчки.

Чим далі йшли, тим важче ставало. Вояки все частійш та частійш підштовхували ранці в гору, помагаючи тим хоч трохи наболілим плечам, бо намокле реміня все гірше та болячійше в'їдалось в їх.

Прошляпали ми так ще з годину. А небо все гірш та гірш плакало і здавалось кінця й краю його сльозам не буде.

— Ну, а я так думаю, що пора-б уже й привал робить! — промовив Іващенко, старий вояк іще з кавказьких служак.

Треба сказати, що тоді були призвані вояки, яким служба лічилась 15 літ і декотрим оставалось до чистої одставки кілька місяців. В ту війну їх призвано було багато. В 14 дивізію призвані були в Харківщини, Полтавщини, Київщини і Херсонщини. З Великоросів було дуже мало, навіть у тій роті, де я був, один Жевлаков; на насія, як казали сьміючись вояки.

— Стій! — почувась команда — оправсь!

— Бач, я казав, що пора привал робить.

— Со-став!

Вояки поставили рушницї в козли і розбіглись по полю хто куди, кому за чим.

Дощ перестав, але вітер не вгамовував ся. „Третій батальйон вернеть ся витягати обоз“, — доложив адютант батальйонному і поскакав далі.

Відпочивши годин три, полк потяг далі, а третій батальйон вернув ся тягти на ляшках обоз.

Перед вечером ми прийшли в Бельбаки, молдаванське село по дорозі від Бендер до Кишинева. Тут почували. Нас розвели по хатах. Ох, як радісно було скинути з наболілих плечий тяжкий, намоклий ранець і як хлющ сіру шинелю, що стояла дубом від дощу. Я заснув як убитий. Другого дня в ранці пішли далі. Вітер вгамував ся, дощ перестав, хоч небо було все заволочене чорно-сірими хмарами, які прудко бігли не відомо куди, одна другу зміняючи, і не давали змоги сонечку на нас глянути та хоч трошки обсушити і пригріти наше ще й досі вохке вбрання. Шлях, хоч був вохкий, але йти було далеко легше ніж учора. День пройшов так само як і вчорашній. В обідню пору зробили великий привал, пообідали, а у вечері прийшли в Мирени, теж молдаванське село, де й заночували.

В Миренах була перша днівка. На четвертий день перед вечером ввійшли у Кишенів, обдрапані, замураані, тільки очи блищали з під брудної покрівлі. Але музика заграла марш і всі підбадьорившись пішли в ногу. Деякі вояки, заломивши на бік кепу, насунувши її аж на потилицю, усміхались, позираючи на всі боки, наче хотіли всякому, хто на нас дивив ся, сказати: „Глянь, який я молодець!..“

Пісні залунали по всій колоні. — Хто яку.

Там чудось: Летіли кукушки
 Через три ізбушки
 Чорнявая моя і т. и.

А в другім місці:

Лет не боле как пятнадцат
Ліва в лес пошла гулять і т. и.

А тут: Ми по румке пропустилі
 За здоровіе царя і т. и.

І вся довга, сіра стрічка батальйонів розіслалась, хляючись як легенька хвиля на морі, по буркованим улицям, ішла відбиваючи ногами так-так і цікавила прохожих горожан, які зупинившись, радісно ухмілялись дивлячись на нас. Полк пройшов городом і став лагером за рікою.

II.

— Ну, а як думаєте, дядьку Іващенко, чи підемо звідсіля просто Турка воювать, а чи тільки смотр царський відбудемо? — спитав Гавриш, лежачи в наметі після вечірньої зорі.

— Щось на те похоже, що воювать прийдець ся! — відповів Іващенко.

— А не чули, за віщо то ми хочемо Турка воювать? — запитував ся Гавриш.

— Сильно дуже, кажуть, зобіжда Бургарина. Землі не дає, а гроші за подушне тягне. А не дає Бургарин — грабує, ріже, катує! От наш і теє, заступаєть ся. Звісно, Бургарин такий же християнин, як і ми.

— Ач, бісова невіра! — одмовив Гавриш.

— На землю і у нас сутяжно! — озвав ся Бойко — тут мабуть щось инче.

— Вестімо так! — втрутив ся в розмову Жевляков. — Єн дійствительно обеждаєт Бургара! ето верно. Ну, а кромя того, єн не жалаєт слухатьса нашего государя. Наш єму говоріт: — Ти, говоріт, хоча и салтан, но все же ти нехресть будеш! Ведь ти свиніни не єш? Стало биць, ти в роде как Жид; а Жид у меня не токмо што владеть християнином не может, но даже в самой, то єсть, настоящей Рассее жить не может. Я єму повадки не даю! Мошенничать, значит, ето дело твое, прираждьонное, ну, только што жить в Рассее, — ето, брат, дудки, шаліш! Тєперь значит ти Бургарином владеєш! На каком таком праве? Хто те позволіл? Я православной государь, а Бургар християнин, я одін могу і должен ім владеть! Вот ти і должен мне єво атдать, потому ти нехресть, свиніни не єшь! Вот тут то і запятая! Турок, віш ти карежится! Колі єжелі єн согласен будет без кровопролітія атдать Бургара нам — войны не будет, а єжелі заартачится, — пойдьом сілою брать.

— Ну, брат, коли воювать за те, що він свиніни не їєть, то се треба те й робить, що воювать, бо багато є таких, що її не їдят! — одповів Іващенко усьміхаючись. — На Кавказі Черкес теж свиніни не їєть!

— А, за што їх воєвалі? А! За што? То-то. За то й воєвалі, што он нехресть, а нехресть свиніни не єсть! Вот за то і воєвалі!

— За свиніни виходить?! — зареготав ся Гавриш.

— Да, штоб ти знал! Єта только говорітєся так, что свиніни не єсть, а потому, что єн нехресть. А свиніна што! Положим, свієїна вещь важная! Ну а в єфтом деле, яна, значит, вроде как ватерпас. Все християни православние должны биць над одін ранжир і над одним государем. А кто старший? Наш. Вот того оно і єсть. Скажут тебе: не єж, ну і не єж! колі єжелі без ранжиру, да всякому повадку давать, так...

— Ну годі. Будем краще спать. А то Жевлакова тільки зачіпи, то він буде до світу розмазувать: колі та єжелі. Завтра смотр. Як що Жевлаков правду каже, — війна буде. Тоді Турчин наїєть ся свиніни в досталь, Жевлаков його нагодує — промовив Гавриш і повіхнувши перевернув ся на другий бік, натягнув шинелю на голову і почав сопти. Жевлаков щось мимрив, але скоро теж замовк. У наметі затихло. Тільки чуло ся, як шість здорових вояцьких грудий сопти на всі лади.

III.

Другого дня нас підняли дуже рано, хоч смотр повинен був відбувать ся о девятій годині. До сього смотру ми вже готувались кілька день. І ще з учорашнього вечера ремінні паси були вимашчені шолкунами з воском. Заціпки підворонені. Мідні манерки блищали як скло, хоч видивляй ся. Все реміня біля ранців, всі тринчики — були вичорнені галанською сажою, натерті воском і шолкуном вилощені. Мідні гудзи біля мундурів і біля шинелів висмаровані були крейдою, аж вилискувались. Ротний уряд, починаючи з капраля, потім аж до самісінького ротного, по черзі обдививши нас, повели на широкий майдан за городом і кожна рота зайняла своє місце біля свого жовніра (окремий вояк із значком на багнеті, один у кожній роті), яких іще ранійш були розставили.

Коли всі роти позаймали свої місця, почалось рівняня. З першу ротні вирівняли кожен свою роту, а потім почав усіх уже батальйонний рівняти.

Довго нам усім прийшлося держати на каравул, доки батальйонний не охрип рівняючи, а ротні не попотіли, бігаючи то вперед, то назад по фронту своїх рот.

— В десятій роті п'ятий ряд прийма в потилицю! — кричав батальйонний

— В ліво! в ліво говорю! куди ти став, чортова кукла!

— В право ще! В право тобі кажу! Ротний командир 10-ї роти, вирівняйтеж вашу роту! — не своїм голосом уже ремствував батальйонний.

— От, знов же в потилицю! Ти там, червона мордо 11-ї роти! Не ти, 10 ряд, стань в ліво! Ще, ще! Ну, що ти будеш в ними робить? — сердив ся все дужче батальйонний, дригаючи ніжками в стременах і озираючись назад, чи не їде начальство. Невеличкий сіренький коник його швидко вертів на всі боки хвостом і вноді стогнав.

— А стань же, я тобі кажу, в ліво, знахтема! — ровлягав ся батальйонний.

— Ротний командир одинацятої роти, що-ж ви дивитесь!

— Баклажан, морда твоя собача, заховай свого носа, бо я тобі його сьогодні відрубую! — гримнув уже з усеї сили ротний одинацятої роти і побіг стрімголов по фронту до Баклажана з голою шаблею в руці. На превеликий жаль ротного і на щастя Баклажана його ніс сховав ся.

— От, стерво собаче, випре ся з своїм носом, тільки фронт ламає! — буркотів ротний, вертаючись на правий фланк із цієї невданої атаки на Баклажанів ніс.

— Ну-ж, ну! підрівняйтесь, братці!

— Пятнадцятий ряд, трошки в право! так — мняхчав наче батальйонний.

— Двацятий ряд теж у право, ще, ще!

— Та куди ти преш ся?! Не ти, а от ти, ти карява мордо дванацятої роти! — гримнув знов батальйонний, наче його за живіт потягло, аж задригав ніжками. А сіренький коник його завертів швидко хвостом і тяжко застогнав. Нарешті батальйонний охрип. Ротні витирали хустками піт із чола. Вояцькі руки почали мліти, держачи рушниці на каравул. Батальйони вирівнялись.

— Стоять вольно! Не сходи з місця! — скомандував нарешті батальйонний і повернув коника в той бік, звідкіля повинно було з'явити ся начальство. Він що хвилини піднімався на стременах і озирав ся на всі боки, як зацькований вовк. А коник почувши вільне повода і зігнувши одну передню ногу в коліні, тимчасом поквапом щипав молоденьку, зелену як рута травичку, що тільки що з'явилась на сьвіт божий. Але не встигли ще одійти як слід за деревілі вояцькі руки, а ротні убрати як слід піт, як знов почалось рівнання.

З далеку показала ся царська коляса. Батальйонний хутко сїпнув поводами свого сіренького, що вже так смачно хрупає травичку, і швидко задригав ніжками в стременах. А коник почувачи, що знов настав тяжка праця його невсипуче працювтому панови, ще швидче завертів хвостом і дрібно-дрібно застогнав.

Всі заворушились. Знов: „Смирно! підрівняйсь! Баклажан... Восьмий ряд в право, четвертий в ліво!“ і т. д.

Нарешті музика десь далеко заграла царську зустріч.

— Смир-р-но! — почулась команда полковника.

— Батальйони на плечо!

— Батальйон на пле-чо! — скомандували вже батальйонні.

— Слушай на-кра-ул!

Рушниці мигнули і все замерло. Всі витягнулись, тільки ротний одинацятої роти Гергель, пригнувшись, щоб начальство не бачило, грізно сварив ся нерівноряду кулаком, та кивав пальцем, показуючи, куди стать: чи в перед, чи навад. Ще хвилинка, і почувлось далеко ура та пішло луною по всій колонії. Ще хвилинка —

і перед вирівняними мов по шнуру рядами, на вороному коні, з генералами в хвості з'явився царь Александр II. Царь їхав тихою ходою здоровкаючись. Вояки кричали ура!

Поруч із царем їхав головний командант, великий князь Микола старший, поруч великий князь Микола менчий. Трошки зваду наш корпусний генерал Радецький. Поруч із ними на гнідому коні їхав Драгомир, начальник нашої 14-ї дивізії, Петрушевський, бригадний другої бригади 14-ї дивізії. Ад'ютанти, ординарці і весь генералітет.

Лице царя було бліде, щоки наче осунулись, а зпід великого козирка його форменного кашкету дивились великі, глибокі, блакитні очі, немов затуманені якоюсь тяжкою думою.

Драгомир сидів на своєму гнідому коні як влитий. Широкогрудий, стан його здавався дубовим окоренком, міцно задовбаним у стан коневі. Лице рум'яне, сьмішне. Зпід окулярів дивилися сірі, соколині очі. Невеличкі, густі, чорні як смола вуса, звисли над губою вниз. Вся статура і обличчя його виявляли чистокровного Українця. Тип давнього нашого козацтва в мить з'явився перед моїми очима. Таким я собі в своїх думках малював гетьмана Богдана, чи кошового Сірка. Гнідий кінь його наче гордував перед усіма своїм паном. Він хитав головою то в гору, то в низ, пританцьовуючи.

Радецький з невеличкою сїренькою борідкою, хилиючись на рижому коні, привітно до всіх усьміхався. Його добродушне обличчя приваблювало чогось до себе.

Великим контрастом вражало обличчя генерала Петрушевського. Суворий, з довгою русою боролою, що закривала йому всі груди, товстий, широкоплечий, високого росту, він нагадував могутнього дуба. Важке тіло його здавалось не під силу темно-сірому коневі, хоч той і вигравав під ним, пінячи удила.

Царь торкнув із легенька острогами свого коня і той покійно, мов мала дитина, підняв скач.

Шаблі забрязчали. Піднялась курява і весь генералітет за-скакав, доганяючи царя.

Серед великого майдану царь зупинився.

Курява пройшла. Почулась команда: „Церемоніяльному маршу!“ Почався церемоніал. Роти проходили одна за другою. Царь хвалив. Всі кричали ура!

Після церемоніялу сурма просурмила поклик офіцерам. Всі рушили.

— Я беріг вас панове до остатньої змоги! — промовив журливо царь і на очах його з'явилися сльози. — Але всі переговори до згоди не привели до бажаного кінця. Чаша, терпіннями налита в щерть, пролилась. Терпець урвав ся! Війну об'явлено! Витаю вас в походом!

Гучне „ура“ офіцирів покрило останні слова царя, клубком докотилось воно до вояцьких рядів і всі полки заревіли „ура“, не відаючи навіть, у чім діло.

12 квітня 1877 року об'явлено війну Туркам.

IV.

В Кишиневі ми простояли ще кілька день, готуючись у далекий похід. Нарешті вся чотирнацята дівізія ешалонами виступила по дорозі на Леове, кордонне місто, де кінчаєть ся наш кордон і починаєть ся молдаванська земля.

Поле чистев-е-е турецькев-е-е!

Ми колиж тебе поле пройдем,

Всі поля твої-ї-ї дороженьки!! і т. и.

затягнула друга стрілкова рота, покидаючи Кишинів. Тяжкі думки і питання викликала в душі моїй ся пісня! Справді, думалось мені, коли то ми тебе пройдем? Та чи пройдем ще? Може ще й не дійдем? Чи багацько вернеть ся назад до дому в тих, що так гучно оце зараз виводили: „Всі міста славно прекрасні!“ А чи поляжемо там усї на далекій чужині, де ніхто і сльозоньки над нами не проронить і своїм тілом підгноїмо турецьку землю, де потім на политих нашою кровю і засіяних нашими кістками ланах виросте золота пшениця або солодкий виноград.

Побачимо!

Похід був дуже важкий. Дощ, що ранійш мало не що дня йшов, розмочив ґрунт, а хвилястий з гори на гору шлях, і так уже важкий, а тепер ще й мокрий, був ще важчий. Наш обоз, складав ся із здоровенних, важких возів-халабуд, які нагадували жидівські балагули, і хоч кожен віз запрягав ся чотирма кіньми, але в болоті часто застрягав і нам приходилось витягати його на власних плечах. Погонщики, що виставляли себе на підмогу, не бачучи кінця й краю тяжкій праці, по кілька день не ївши та витомивши худобу, кидали коний, волів, вози і у ночі тікали до дому.

Нам часто приходилось спати трохи чи не в болоті, коли село, де ставали на ніч, було мале і ніде було поставити нас по хатах.

Два дні тяжкого походу, третій днівка¹).

20 квітня ми перейшли молдаванський кордон біля Бешташаки і через два тижні прийшли в Галац. Тут відпочивали кілька днів.

Блукаючи від нудьги по місті, я зайшов у галацький собор. Роздивляючись його архітектуру та убраня, я закріпив чийсь гробничку, на яку увійшовши не звернув навіть уваги. Гробничка стояла самотньо, мов сирітка, праворуч як увійти в церкву. Я підійшов. Роздивляюсь. Біла, невеличка, завбільшки як скриня на колесах, гробниця, з мідною дошкою зверху і навколо мідними латинськими літерами напис: „Іван Степанович Мазепа, гетьман славного Низового війська Запорожського і всієї України року божого...“. Неначе хто обухом ударив мене в чоло! Я остовпів. Колиб зненацька, серед чистого, ясного дня гримнув грім і блискавка упала на землю біля моїх ніг, здається, не так би мене здивувало, як те, що я побачив. Не вірю своїм очам. Читаю знов. Так. Вірно. Він! Де фарб набрати, щоб змалювати, де слів достати, щоб з'ясувати ті почуття, які опанували тоді всю мою істоту! Боже мій, Боже мій! скільки важких думок зразу налетіло і роєм обсіло мою голову!

Ти славний гетьмане, ти останній нащадку колишньої вільної, багатой, свободолюбної України! Ти поборнику сьвятий, що не хотів себе лічити рабом серед зграї донощиків, блюдолизів, підніжків, грязі і рабів. Се ти! Так ось де ти знайшов собі місце довічного покою! А нас дурнів учать історії грецької, римської, середньовічної і т. и., а своєї дасть Біг! Через те й не знаємо про твою вічну оселю! Аж вона ось де!... І я низько вклонився гробниці того славного патріота, що бажав здобути щастя і волю і честь своїй рідній, бездольній Україні і знесилившись у тяжкій боротьбі поліг у далекій чужині, анафемою затаврований.

Спасибі тобі, Карле XII, що знайшов задля безталанного вигнанця таке захистне, безпечне місце. Спи спокійно вічним сном тепер, старий батьку гетьмане! Не бійся, ніхто тут не посьміє турбувати твої старечі кости. Ніхто тут не зруйнує твоєї убогої оселі, як зруйнували твій розкішний палац у Батурині. За те, що

¹) Відпочинок.

колись батько Богдан помагав Молдаванам здобувати собі самостійність, вони вдячно подарували тобі, старий батьку гетьмане, клантик земельки і тим захистили від потали твоє старече тіло! А поталу придумав землячок!... Нема гірш, як зрадник свій. На тім світі великий праведний судія розсудить Петра, Івана і Павла.

І ще раз глянувши на дорогу і сьвяту могилу, я вийшов із церкви повний тяжких дум, які не покидали мене увесь той день. Безталанна ти моя рідна Україно! Кому ти тільки не помагала здобувати волю і самостійність? Кого ти не підтримувала будити національні почуття та виробляти національну літературу?

Всім. І Ляхам і Москалям і Молдаванам. От і тепер, сидячи сама в неволі, в тяжкім ярмі, виставила синів своїх недобитків визволяти далеко вільніщих за тебе — Болгар із турецької неволі! А хтож тобі допоможе скинути з своєї шиї те тяжке ярмо, яке не обачно наділа собі ще за часів Богдана? Хто допоможе тобі здобути волю, як ти помагала?! Ніхто! Ніхто! Про тебе вже забули всі. Навіть синів твоїх підлітків у школі чужиничній навчають, що тебе ніколи й не було, а так собі, мовляв, клантик російського народу, історичними хибами одірваний від своїх, а потім волею божою вернув ся знов до своєї рідної російської хати. Діти малі, нерозумні вірять байці!...

Але думки і пісні твої, що zostали ся нам на споминки, свідчать про твою славу колишню, моя нене. Вони кажуть нам правду сьвяту, що ми є й були нація! Вони кричать, вони квілять, вони клекчуть клекотом орлиним до щирих душ синів занедбаної України, що скривдженим синам її пора перестати у наймах жити, а обнявши найменьшого брата, поруч із ним своїй рідній неньці пора вже служити!...

Такі тяжкі думи і питання давили весь той день мій мозок.

V.

Простоявши в Галаці кілька день ми рушили на Букарешт, столицю Румунії.

Молдавія або Румунія, як усім відомо, невеличка сторона. Недавно тільки здобула собі самостійність, а ранійш була вазалом турецького султана. Тепер вона королівство. Нація признана всім світом. Самостійна. А колись, іще за часів великого римського царства, не хто, як сильні Римляни. Кому яке щастя! Народ молдаванський хлібороб і чабан. Вся Румунія зробила на мене вра-

жінне багаті країни. Скрізь, де ми йшли, розкішні ниви зеленої пшениці та пшінки, чи кукурузи. Багато скоту, особливо овець. Вівці тут лічать ся великим скарбом у ховяйстві, бо Молдавани їх доять і з молока роблять бринзу і качковал, особливий овечий сир, — дуже смачна річ, особливо з мамалигою.

Села дуже великі і цілком нагадують наші українські. Такіж біленькі, чистенькі, соломкою криті хатки, так само розділені на дві половини сіннями. В сіннях кабиця, де літом варить ся мамалига і інші страви. Одна половина хати проста, хоч дуже чиста, а друга — сьвітлиця. Ся вся заставлена навколо широкими лавами, застеленими квітчастими килимами домашньої роботи. Широкий піл, теж засланий килимом, і ціла могила подушок. На покуті багато образів. Груба розмальована усякими квітками, дуже приємний має вигляд. Їдять здебільше мамалигу, себто варений хліб з кукурузяного борошна, яке вони звуть папушою, але дуже смачну і ситу. Навіть я, чи може від того, що дуже проголодався, так наїв ся її, що аж заслаб. Мамалига, хліб дуже смачний, як гарячий, але дуже на живіт важкий, особливо коли до неї смачна приправа: бринза та сало. А мені зготували до неї яєшню з салом. Подумати, як тут не заслабнуть, коли голодний і допав ся, як кажуть, як Мартин до мила? Візьмеш кусок гарячої мамалиги, помнеш у руці, та в сало, а потім тою ложкою яєшні прикриєш і бринзою заїси! Дуже смачно! Народ теж нагадує нашого Українця. Високий, стрункий, чорнявий. Дуже бувають гарні, особливо жіноцтво.

Букарешт, молдаванська столиця, гарний, чистий город. Широкі вулиці, плитками дикого каменя бурковані. По вулицях ходить трамвай. Роскішні бульвари, пам'ятники. Чудові, величезні будівлі і кацапи звощики. Одягнуті в червоних сорочках, плисових безрукавках і черепочках із павиним пірям на голові. Ви дивуетесь? Я теж здивувався, коли у перше їх побачив. Мені навіть здало ся, що їх умисно прислано сюди, щоб веселійше нам було, а потім виявилось зовсім не те. Се були молокани і скопці, які повтікали з рідного краю від занадто вже приємних до їх відносин і оселились тут у Молдавії. Між ними є, кажуть, дуже багаті. А усі взагалі дуже добре живуть.

В Букарешті ми простояли не довго і нас повели далі по шляху до Дунаю і ми зупинили ся в с. Копачені-Діжое.

Копачені-Діжое, величезне і багате село, розкинулось по узбіччях балки скільки оком кинеш. Рівні вулиці, нагадували мені наші

німецькі кольонії в Херсонщині. Біля кожної хати, як у нас вишневий садок, у їх виноградник, хоч невеличкий, а є. Одно мене здивувало: таке велике село, а церкви нема. У нас у такому селі їх булоб найменше дві. Я навіть зацікавившись такою ознакою питаю Молдавана: „Деж ваша церква?“ Він мені і показує пучкою: „Бісцеріка, боєр“. Та теж, кажу, клуня! „Бісцеріка, боєр“. От тобі й раз, а я думав клуня. Дивлюся, й справді, зверху клуні хрест. Колиб мене не запевнив Молдаван, ні за що в світі не повірив би, що то церква. Намалюйте собі величезну нашу українську клуню, тільки не серединою, а причілком до себе, поставте на передній крокві хрест, оце буде їхня „бісцеріка“.

Одначе, як не трудно одрізнити їхню церкву від клуні, всеж легше, ніх їхнього попа одрізнити від чабана.

Попа там надівають рясу, коли йдуть до церкви чи на які треби, а дома ходять у білій, довгій сорочці, нижче колін, поверх штанів. На плечах коротенька кацабайка без рукавів, на голові комилавка, але така невеличка, що здалеку пагадує чабанську шапку, яка у нас зветься мазничкою. От і розбери?! Ще й тепер сьмішно, як згадаю. Се було як раз у тому самому селі Копачені-Діжов. Прийшли ми у те село ще взараня, хоч і перед вечером. Розвели нас по хатах. І мені лучилося стати у попа. Попа в той час не було дома. Сонечко швидко бігло на спочивок. З поля гнали череду і отару овець. Я вийшов за ворота і ото розпитуюсь Молдавана, що стояв за ворітьми і цікаво заглядав у двір, про ту церкву, що мені клунею здалася. В сю саме мить проходила отара овець і ззаду, як і завжди за отарою, ішли чабани. Поміж ними оди такий паний, що ледви на ногах держить ся, та все немов в ямку ступає. Я й питаю тогож таки Молдавана, де це чабан так намочив ся? А він мені: „Се піп!“ Туди к бісу, думаю собі, клуня — церква, а чабан піп! Ну, сторона! Потім, уже як я з ними познайомив ся ближче, а він мене не знаю за що полюбив, то виявив себе великим хлібосолом.

Частенько було мене все запрошує зайти до його в церкву, але мені все якось не випадало часу. Раз заходить він до мене в хату і киває пальцем: „Боєр, айдіма бісцеріка!“ Діло було після обіду. Зацікавило мене, чого він запрошує все мене до церкви. Я згодив ся. Пішли. Він іде просто у вівтар і мене кличе. Зайшов і я. Дивлюсь, стоїть коновка червоного вина, так з пів відра, знать задля церковного ужитку. Запрошує мене сідати; я сів

і він поруч зо мною. Відчинив він скринку, де лежали білі коржички з хрестиком на одному краєви, себто їхня проскура. Вийняв два кухлики, такі як воду пють, набрав із коновки вина і почав мене, спасибі йому, частувати і сам частував ся. Випили по кухлику, коржиком із хрестиком закусили, тай сидимо собі. Посиділи трохи, подивились один на другого. Він мені привітно усьміхнувся, а я йому, і знов кухлик, і знов коржиком закусили. Прости Господи, до того начастувались, що я ще сяк-так доплентав ся до дому, а що піп, то там таки у віттарі заснув сірома. Скинув з себе кацавейку, поклав під голову, поставив свою мазничку на скринці з коржиками і захріп неборака. І так частенько він мене закликав, майже не що дня. А коли вже я не згоджусь, бо остобісіє-ж що дня, то він іде тоді сам у шинок. Там уже з мирянами кружля, доки не напєть ся. Напєть ся і там же таки у шинку з ними побєть ся. І нічого. Побють ся, зараз же й помирять ся. Дуже, дуже, скавать, проста і хлібосольна людина. Чи всі в них такі хлібосольні попи, — не скажу, бо більше не траплялось мені з ними зустрічатися.

VI.

Як не шкода було мені покидати такого хлібосольного попа, але, як там кажуть: не хоче коза на торг — та ведуть — так і тут. Простояли ми тижнів два в Копаченах і рушили до Дунаю на Зімницю.

Зімниця стоїть на сьому березі Дунаю і єсть границя Молдавії. А як раз на супроти неї на тім боці турецький город Систо. В сьому місці ми повинні були перейти через Дунай.

З Копачені-Діжое ми виступили над вечір. На дорозі, уже у ночі, нас зупинили. Обік нас пройшла гармата і з якимись величезними чорними трунами — обоз. Місяць тільки що почав виявляти своє червоне коло і ще не зовсім ясним, червонуватим сьвітлом своїм осьвічував величезну валку трун.

— Ще це везуть? — цікавив ся Гавриш.

— Хиба не бачиш, понтони! — одповів суворо Іващенко. Справді, то були понтони.

Понтони пройшли і зробили на всіх дуже важке вражіння. Вояки всі йшли мовчки. Навіть Гавриш, дуже цікавий до всіх питань і жартів — замовк. Всякий думав свою думу. Так ми пройшли ще з годину. Ніч була тиха, тепла, сьвітла та зоряна. Кругловидий блідолиций місяць викотив ся вже на свій широкий, без краю та просторий небесний шлях і осьвітив весь краєвид. Зне-

нацька легеньким подихом вітру звідкілясь принесло прохолоду і осявіжило наші вохкі від поту чола. Далеко, далеко мов величезна гадюка блищала на місячнім проміні ріка.

— Дунай, Дунай, братці! Гляньте! — зашепотіли вояки один другому. (Розмовляти гучно уже було заборонено).

— Де? — розпитували другі, які ще не розгляділи.

— Ов, блищить!

— Так і є, знать він, — згоджувались усі.

То був справді Дунай. Він блищав оддала на місячнім проміні срібно-синьою стьожкою і тихо ніс свою жовтовату воду в далеке море, не звертаючи уваги ні нащо. З давніх давен при звичаєний до того, що на його берегах предковично льється людська кров, він і тепер був байдужий. Навіть у сю мить виліскуючись на місяці, здавалось ніби гірко усміхався, розмовляючи з ним і промовляв із тиха сумно: „Глянь, знов! Коли кінець сьому буде? Коли вони дадуть мені спокій? Коли перестануть умивати мене своєю теплою кровю і давати ховать їх тіла в мойому жовтому піску?“

А ми все йшли та йшли, наближаючись до його. Перед світом ми прийшли в Зімницю і поховалися в кошарах.

Потомившись вчорашнім походом, ми заснули міцно і через те прокинулись пізно. Вже сонічко піднялось височенько. Перед нами не більше, як на гони, широко розлив свою тиху воду Дунай. А на тім боці, на крутім і високім березі його, розкинув ся пишно, як лінивий Турчин у кейфі на широкому, квітчастому килимі турецький город Сістово, утопаючи в садах. Його білі, стрункі мінарети, загострені на кінці, високо стриміли в небо швайками і здавалися оддала щоглами кораблів у зеленому морі садів. Весь той берег Дунаю був завітчаний, як дівчина в сьвято, розкішними абрикосовими та персиковими садами і виноградниками. Я дивився на ту красу і пригадались мені слова величного пророка:

Рай тай годі! А для кого?

Для людей! А люди?

Не хотять на його й глянуть!

Треба кровю домалювать.

.

Люди, люди, коли то з вас буде

Того добра, що маєте?!

І весь сей день ми майже не виходили з кошар.

(Далі буде.)

ШКОЛА ГРАМОТИ.

I.

Широкий шлях на Київ перегаяв мало не по половині присілок Гапоновичі. Присілок цей дуже убогий, але і він не зостав ся без освіти. Ось тут, осторонь шляху, на самісінькому закутку, притулила ся „школа грамоти“. Сумно дивить ся та школа ганком на шлях: біля неї нема ні хлївця, ні повіточки, не видно також ніде й огорожі. Із убогих осель ся оселя найубожша. Здасть ся ніби ластівки приліпили її спиною до удови Гапи двору, а не будувала громада. Ніхто не потурбував ся, аби хоч чим будь замазати та прикутати її убожество: стїни обдерті — дощі обжили глину, не наче ребра на сухорлявому тілі, визначились продовжні їх поперечні ребра, а онде видно і труп її ще за живоття поїдений шашелем...

— Мабуть ти не родом родилась на нашій ширій Україні, школо грамоти! — подумав я сам собі, коли у перше побачив Гапонівську школу. Як же справді з'явилась вона тут? запитав я себе, але не знаходив відповіді. В моїх вухах лунали ще вигуки патріотів, що „дух народній вимагає тої школи“, а з другого боку меланхолійні рефлексії, що се „пам'ятник сїдої старини“. От я й звернув ся до громадян, також до Гапонівських.

— Як, кажу, хлопці¹⁾, у вас заснувалась школа, чи на „підвалинах вашого духу“, чи ви ховаєте її як історичний монумент?

— Та то вам, батюшко, набрехано, — каже мені один сивий „хлопець“, — у нас не то духу, і хлїба скоро не буде, скотини вигнать нікуди. Пан не пускає. Набрехано вам. Старшина нам велїв. Зібрав сход і велїв, щоб небеспремінно. Ну, ми й поклали сто двацять учителеви на рік, та пять карбованців на книжки. Він ще хтїв і сторожа до школи, та вже ми відмоглись якось. Ми-б і нічого. Хай би вона була, та школа, та колиж учать кецько. Марно наші гроші йдуть!

— Як то так?

— А й гула-ж тоді громада, — не звернув уваги на моє пи-

¹⁾ Так звертають ся звичайно урядники до громади: »ну, хлопці, ну, ребята«.

тання дід, — як один чоловік, усі кричали: „Не треба, не треба нам тієї школи!“

А старшина, бач він у нас був якийсь „суріозний“.

— Не бунтуйтеся і не гвалтуйте, — каже, — по дурному. Від уряду маємо приказ „строгий“. Скрізь уже будують школи, по всіх селах і присілках: це діло світове, не у вас одних. Це ж задля вашої користі. Навчать вас по московськи балакати і Бога „церковного“. Не вік же вам бути „хахлами чумази“. — Отга-кечки у нас засновалась школа, а об чому иньшому ми не „звісни“.

Почувши такі речі, перестав я дізнаватись далі, на яких підвалинах з'явилась та школа грамоти і звернув увагу на її зміст і стан сучасний. Просто і нештуковано напишу оце зараз усе, що чув і бачив у тій школі за три роки, як її дозорець.

II.

Уже років десять стояла у Гапоновичах школа грамоти, коли я заїхав на парафію. Учителем там був старенький, а про те ще крепкий дід — Федір Павлович Забродський. За молоду він паламарював у великому містечку, але не довго. Його прихильність до чарки, надзвичайна навіть у паламарському чину, а також звичай трусити із церковних шухлядок гроші, які благочестиві парафіяни призначували на храм єрусалимський і на розповсюдження православія проміж „язичниками“ і католиками „імперії“, довели дикастерію до того, що вона мусіла вилучити його з клира, та ще й без жадної надії вислужити прощу аби коли. Спершу сутужно прийшлося Федору Павловичу, а потім він якось таки вплив на чисту воду. Найголовніше через те, що залишив перебавлять „тісі“. Ніде правди діти, чарки не цурав ся. Позвуть його читати псалтир над небіжчиком, чи на який иньший случай, то він вище гаразд. Вище також і у себе у господі для празника там чи що, а шинок і п'янство залишив він овсі. Допомогло йому ще й те, що писав чудово, у цілому повіті не було проміж дяками другого писака, як він. Буковки тії ниже, мов бісер: чисті, рівні, як одна. І те скажуть, писав він не швидко. Загає бувало час виводячи заголовну букву. Де треба, наляже пером, плавко пустить гачка, ніби пливе той гачок по папері, а потім і пішов писать намісто. Тим то як доходив час писати „отчоти“ до дикастерії, то всі незугарні до письма дяки, і навіть священники звертали ся до Федора Павловича.

— Голубе, що хочеш візьми, та переписи, будь ласка.

І переписував. Великі і товстелезні книги, унизані бісером, без жадної капки і огріхів, простують що року в нашого повіту до дікастерії і там переважно залягають по архівах, а він знову малює без утоми. За теж що до творчої праці, то тут уже був Федір Павлович недолугий, як мала дитина. Переписать, що хочете, а написати хіба через превелику силу письмо солдацьке з поклонами.

Ось так перепискою, та псалтирем, що читав по небіжчиках, годував ся Федор Павлович в бідою по половині кілька часу, аж доки не з'явились школи грамоти. От тоді то він раптово почув у собі незвичайний потяг до педагогічної діяльності, та й кандидат він був не останній, проміж салдатами та недорослями з дяківських дітей. Раз те, що мав доброго баса і міг тягти, як то кажуть, за хвіст алилу. Церковний же спів уважав ся у нових школах найголовнішою метою, куди мала простувати нова педагогія, друге, що чоловік він був смирний: з батюшками не сперечав ся і до дітей був суворий. Уряд же мав на увазі, щоб учні були смиренні і мали „страх Божий“. При такій науці певне, що й професор університету не витримав би конкурсу з Федором Павловичем. До того ще й писака свій! І Бог допоміг йому. Уже 18 років, як він по різних селах і присілках ширить освіту і засновує „страх Божий“ долонею і дебелим швагратом. Раніше служив по селах, а потім, як стали їздити наблюдателі, та поставали учителі в духовних, а часом і гімназійних шкіл, то Федора Павловича усунено за силою конкуренції в сіл у присілки. Я познайомив ся з ним як його начальник у Гапонівській школі. Тепер він мав більше за шістьдесят років. Не високий на зріст, він ще до того зігнув ся під утиском літ. Був уже трохи тупий на ухо, а погляд сірих очей мав суворий і неприязний, ще до того над бровою у його стояла шишка, ніби самою природою дана йому на вганяння страху Божого школярам. Череп мав голий як коліно і до того декуди уквітчаний мезкою, ніби він не знав од віку, для чого на світі білому існує окріп. Як ще додати вінчик сивих кіс і немиту бороду козликом, то це буде і увесь уже патрет з Федора Павловича. На шиї у нього завше була повязана, по старосвітському звичаю, хустинка, якої він і не здирав ніколи, аж доки вона не розлізеть ся на шмаття.

На сугулій спині, коли приходив до церкви чи до мене по

якомусь там ділу, висіло пальто-бурнус вуаше у плечах і „колоколом“ біля колін, трохи ніби на жіночий стрій. З під колокола виходили тоненькі ніжки у штанах о стільки коротких, що на порижілих, товстих черевиках виявлялись поморщені резинки. На люту зиму були у нього ще великі чоботи і щось підлягав під бурнус тепле, ватоване, як і самий бурнус. Коли я наїзжав до школи, Заброда, зобачивши мене ще на порозі, зараз же давав учням з голосу тон, махав до їх руками і вони виводили як мога дужче „Царю небесний“. Але що Заброда став під старість приглухий і не міг постерегти, хто тягне у ліс, а хто по дрова, то керував своїм старечим басом і сюди і туди і ніде не устигав згоди. Як не як, а молитва доходила кінця і Заброда шажком-підтюпцем, підігнувши коліна, іде брать благословенство у „о. завідуючого школами“. Осьміх найсолодший і невимовна радість на суворому лиці. Я здоровкаюсь до його і звертаюсь до учнів. Просто перед дверима стоять у два ряди лавки з дуже високими столами. Там дитина через превелику силу дістає ліктями стола, а там друга дитина не має на що постановити ноги і вони цілими годинами бовтають ся під лавкою, без жадної потреби. Не вважаючи на таку фізичну муку, дітей до школи зібралось до трицятки. Є й дівчат в півдесятка. Вони сидять окремно хлопців, голови у їх замотані великими хустками, олягнені у свитах, як і надійшли з дому. Роздягались діти в школі на одну лекцію письма, та й то клали одержину тут же біля себе, а хто під себе, аби зручнійше писати. До письма діти брались не зараз, як прийме їх Заброда до школи, а вже тоді, як вивчать ся читать добре — иноді на другий або і на третій рік. Ні доси, ні опісля я не бачив, щоб де діти по школах виводили букви так хороше, як у Гапоновичах, коли там учителював Заброда. Перед кожним писакою лежала пропись. У руках учителя-була лінійка і невтомний догляд за учнем. Певне не самою лінійкою і прописю можна витовкувати надзвичайні поступи у письмі Гапонівських школярів. Це есть і по иньших школах, але там не пишуть так добре. Певне того, що сам знаєш, можна навчить і другого, і ніколи не навчиш того, чого сам не розумієш. Так було у Заброди з рахунками.

— Два до два, — питаю я одного хлопця, що ходить уже не першу зиму.

— Два, та два, — шепоче він губами, — чотири!

— А чотири та чотири?

— Чотири та чотири — шепоче він дивлячись на мене, а пучки під лавкою аж хрустять. То він по сугавах шукає, скілько буде чотири і чотири.

Тут уже численю край, як звикли діти звертатись за відповідю до своїх пучок та сугавів. Тут уже починаєть ся правдива „арихметика“. Треба вже звертать ся до учнів не з такими дрібними заходами, як чотири та чотири, а „що то єсть ділене?“ або — „що зветь ся одиницею“? А що мене не цікавлять такі високі речі, то я даю дітям передишку, а сам звертаюсь до Федора Павловича.

— Уже надіслана вам замога від совіта. Маєте прийняти за чотири місяці по чотири рублі з половиною.

— Цеб то усього? — каже Федор Павлович і побіг великим пальцем по всіх иньших, почавши з мізинця, та як побіг, ніби білка по дереву — швидко, та часто, аж миготить. Вісімнацять років практичної праці не шутка!

— Вісімнацять карбованців! — дочислив ся він. — Це я до Паски можу прийняти. — Тут він доторкнув ся до носа, певне зазначивши таким робом півтора десятка. Знову побіг по сугавах. Потім увзяв ся за вухо, тим визначив ще якесь число, і знову побіг і сказав тоді, скілько. Не докажу, за щоб він іще брав ся, як би числене протягло ся ще далі, але по наших мізерних ужитках нам не надобилось більш нічого, як ніс та два вуха.

Та щож? Закон божий занадто важна річ! Нумо до Закону! Але щоб доконче виявити Заброду яко „законовчителя“, я повинен розказать ось який випадок. Коли я прийшов раз до своєї власної школи, що існує в самому селі моєї парафії, до мене звернув ся один із більших хлопчиків з таким запитом:

— Батюшко, що Бог сотворив попереду, чи мир видимий, чи невидимий?

— Хибаж ти не знаєш?

— Чому не знаю? Ви казали, що з первоначалу Бог сотворив янголів, а потім і землю.

— То щож тебе обходить?

— Отож були ми це в Мусієм на співці, співав там і Заброда, тай питає нас оце точнісенько. — Брешете! — каже. — Узав нас за вуха разом, крутить і приговорює: „Спершоначалу сотворив Бог небо і землю, а не янголів, так і у Біблії написано“.

— Так боляче витягав нас за вуха, — додав і Мусій з другої.

лавки. Я зупинився на цьому випадку через його зразковість: тут zarazом виявляється і метода Федора Павловича і його пересвідчення.

Любив Заброна часом забігати, так мовить, у філософію. Приплющить очи, виявить на лиці лукавий усміх, поступить на пів крока уперед, і запитає хлопця:

— А як Каїн дізнав, що Бог прийняв його жертву?

— Бо, бо... курево з жертви Каїнової пішло понад землею...

А з Авелевої у гору.

— Так! — випростується Федор Павлович, — молодець!

Задовольнений він гладить свого козлика і рад-радесенький, що вивчив дитину такої премудрости, якої не то що в історії, а навіть і в Біблії нема, і яку можна дізнати хіба від старих людей або з апокріфів. Або: „Як Юда дізнав, що Спаситель воскрес, адже його там не було?“ — Півень, якого жінка Юдова зарізала і хотіла шкварить, ожив, скочив із припичка і закричав на всю силу: ку-ку-рі-ку! — Знову радіє Федор Павлович!

Сидять діти і читають десятки раз, від початку до краю:

— У одного чоловіка, на імення Кіса, пропали ослиці.

— У одного чоловіка, на імення „Кіца“ пропали „кислиці“ — силкується дитина вишукати якийсь знайомий зразок з дійсного життя, який допоміг би їй задержати в голові ту турботну науку.

— Прокажуї! Минув дві слові — поганий хлопчисько! Я родителям скажу. Та ще й сьміється, кислиці! Я тобі покажу кислиці. Давай руку: раз, два! А що, кисло? зачув. Оце тобі за „Кіца“, а оце памятай „кислиці“. Плаче хлопець, заливаєть ся гіркими, і ніяк не зрозуміє, чого дядюшка розсердилися і що таке за родителі.

Не ймете мені віри, зайдіть колись, як мати-мете час, у школу до Заброни. Та вилучте таку хвилину, коли його не буде дома, бо угнівите, і запитайте хлопців: „Де жив потоп, чим він хліб заробляв, з ким одружився і де на шлюб горілку купував?“ На всі ці запитання приймете відповідь ясну і виразну, в якій пересвідчитесь, що тут змішались у купу коні, люди, а в головах дитячих потоп і темрява безпросвітня.

Побував я разів кілька у Гапонівській школі і дорозумівся, що не могу дати жадної заповомоги до поліпшення шкільної освіти. За довгі роки невгамовної праці педагогічна система Заброни ціл-

ком дійшла краю. Годі було вже поступати далі. Заброда був Забродою, хоч і як би напружував свої духові сили. За вік він не прочитав жадної книжки окрім тих певне, що лежать на крилосах, але і вони були для нього „темна вода во облацїх“. Тай який вони мають звязок і вартість для народньої школи!

Не пригорнув ся він і до молодих учителів, бо не мав з ними про що балакати, і вважаючи свою систему за найкращу, згорда дивив ся на них, а також і на молодих батюшок, котрі вимагають від школи і дітей „самі не знають чого“. Найбільше прихильний він був до дяківства. З ними він міг іти в перегони басовим і горілчаным спортом.

Як я не міркував, куди не прикидав, скрізь виявляв ся один кінець: школа Гапонівська може піти поступово тільки за „усуненням“ Заброди і з поліпшенням учительського добробуту взагалі. І те і друге в деяких частинах було в моїй спроможі, але я примусив себе терпіти до слухного часу. Я прохав тільки Заброду, щоб залишив свої звичайні педагогічні засоби: швагрома, стояне навколїшках, палі і дещо иньше. Не хотїлось мені відняти у старця кусок хліба, та й громада мовчала, а я завше прислухаюсь до голосу громади, бо вважаю її за найголовнїйшого поправника в своїх власних речах і допомагаю їй де чим можна, аби на що добре. Тепер і у салдацьких шпиталях не карають салдата, як колись бувало на руку, чи на ногу, а питають, чи пристає він на операцію.

А нарід не заснув. Крок за кроком він іде поступово. Правда, не спїшно, а потихесеньку, помаленьку, роздивляється навколо, розбирається в сучасних питаннях, і нема, нема, та й скаже то тут, то там, що він не спить, а живе, дещо бачить і чогось хоче, часом і не поганого.

Ще не давно Гапонівці гули: „Не треба нам школи“. Трохи згодом почули ся иньші речі: „На що нам дорогий учитель? Хиба з грамоти хліба їсти? Аби діти церковного Богу навчились“. Пройшло ще кілька років, наймають до школи Гапонівці сторожа, обводять школу тином, побільшають кошт учителеви „з крївавих“ і просять уряд, щоб він добавив від себе ще яку злидню і надіслав їм учителя „з правами“. У всьому цьому я допомагав громаді.

Таким робом попрощались ми з Забродою тихо і любомирно. Він подав ся глибше в серце Полїся, звідкіля чується мені голос народній: „Не треба нам учителя, на що нам школа!“

Совіт же шкільний не прислав нам учителя з правами, бо такого не трапилось. На всіх голодних не настачиш хліба. А про те надіслали нам учителя гарного і на якийсь час задовольнили нарід.

III.

Новий учитель звав ся Панаас Петренко, русявий чоловік, ще молодий собі, не дуже високий на зріст, кріпко зошитий і доладно скроєний. Він заявив ся до мене ще геть до Кузьми-Демяна, коли більшість шкіл грамоти починає свою турботу. Зодягнений, як звичайно зодягають ся богатші громадяни, він мені сподобав ся і своїм вихованєм і своїми відносинами до мене, в яких не було улесливости, не визначалось також зухвальство, присутне тим учителям, що служили ранійше за поліцаїв, писарів, економів, півчих манастирських, пожарних і займали різні иньші посади, що більше і менше впливають на вибух „широкої натури“. Селянин з підгороднього села, він скінчив одну свою селянську школу. Та школа мала щасливішу долю, як иньші школи по Україні. Заснувалася вона ранійше од иньших. Суміжність города дала їй спромогу мати ліпших учителів, иноді навіть студентів. Учителі заберегали цю школу. Один по другому передавали її своїм людям і школа мала добрий вплив на суспільство, зазиваючи до осьвіти і старого і малого, і хлопців і дівчат. Правда, цей райський вік школи вже пройшов. Довідав ся уряд, що діло осьвіти йде поступово, і перешкодив корисній праці. Старенький сьвященик, що сторонив ся школи і до останку літ не зрозумів, чого це з якоюсь школою чіпляєть ся уряд до нього, пан-отця і хлібороба, умер. Заїхав новий сьвященик, молодий, доніс у совіт, і студента вивезли, а натомісь прислали епархіалку і школу настромили на „церковно приходський“ кілок, на якому вона і вертить ся доси. Нарід віджахнув ся від школи, але давніх учителів своїх не забував: беріг книжки, і дехто з них добре вбив ся у грамоту, що навіть і хліб в неї їв, як і Панаас Петренко.

— Я буду так учить дітей, як і мене учено, — казав мені Панаас про свою методу. І спасибі йому, він учив добре. Завше веселий, задовольнений своїм маленьким коштом (10 рублів на місяць), не випивака, трудящий, не бачивши зроду ні бурсацької рутини, ні салдацької дісципліни, він звертав ся до дітей приязно і ласкаво, збирав вечерами молодіж, учив їх співати службу божу,

бо вони цього хотіли. Не цурався і своїх рідних пісень, та й співака був дотепний. Він мене прямо здивував, як місяців у шість після приїзду почав просити дозволу співати у церкві зі своїм хором, і співали вони все просто і не погано. Нарід був йому дуже вдячний і не претендував на те, що він не має „правів“. Певне, що старші учні, яких він прийняв від Заброди, так і не скінчили ніколи школи, хоча й мали добре письмо. Бо переучувати не те що учить, і Петренку це діло було не під силу. За те перша група ішла уперед весело і жваво, гуляючись і без жадної наруги. Таяж школа, та не той почався лад. З надвору і в середині її обмазано білою глиною і крейдою. Кругом школи штахети. Остеронь сучочки на дрова і для інших господарських потреб. Лавки за літо попереробляли, у класі павутина не видно. Діти сидять роздягнені рядочками, як у саду квіточки літньою добою, що дивився б на них і не надивився і не одірвав би погляду від того букета, який самою природою і жіночими руками виховується на радість, на втіху чоловікови. Голови діткам острижені. Голови і уха повинні мити вони що сьвята, а для рук — тутаж у школі лежить кусень мила, придбаний за гроші шкільні — остаткові. „Аріхметики“ Федора Павловича ніби не бувало. Діти розбираються залюбки у першому десятку: ділять його, складають, розбирають на часті і знову ділять по частях. Дівчата трохи відстали в рахунку — це звичайна річ, за те вони міцнійше налягають на буквар і на письмо. Ось тільки Павлик рудий, як Поліський ріжок, не витрапив за хлопцями; і це не диво, він ще недорослий, його не треба було приймати — роки малі, та дуже охотився до школи і батьки просили. За те як він казки розказує і такі прості і віршовані, що йому стара баба переказала сидячи на печі у довгі зимові вечери та ночі!

— Ану, Павлик, іди сюди до столу.

Поважно вилазить, придержуючись за край лавки. Човгає здоровецькими матірніми чобітьми по підлозі і простує до мене. Хай би вже здорові були чоботи, та хоч би цілі, а то один репнув по половині, а другий без закаблука і задер у гору носа, як рибацький човен.

Одягнув хлопчика у сіру приношену візитку, що десь допав у городі на тандиті, або у перекупки, його батько гончар. Поли візитки, як велить мода, розходяться, і мало не досягають до долівки, а ґузики з заду прийшлися на цілу пядь нижче стану.

Таке убрання не дивує нікого і сам хлопчина не засмутився ані крихти. Тільки Панас осьміхається. Тягне Павлик азбуку і руками придержує поли візитки, щоб не дуже розходилась. Треба і його звеселить. Поки хлопці рахували, він почував себе ніяково, бо не вмів рахувати. Складає букви добре — не никає. Голосна буква плавко єднається з суголосними. Буде читача не аби який! Ну, і годі азбуки.

— А на пам'ять знаєш що небудь?

— Е, він „дуду“ знає, — озивається хтось із за лавки.

— Ну, проказуй дуду.

— Був у мене чоловік дударчик, да умер,

Умер, а в коморі дуду запер.

Поклав її на полиці,

А я пішла муки брати

Дай почала в дуду грати.

Моя дуда дуди-дуди,

Я молода сюди-туди.

Навприсядки, да в долоні,

Пішла мука по коморі.

Гарбузом подвонила,

Морквою покадила,

Редькою поминала,

Бо гірше життя мала.

— Я ще знаю, — захопився Павлик.

— Кажі ще.

— Ав, буки, буряки, печеная редька — учимося парубки, будемо розумненькі.

Хлопці і дівчата регочуться. Ніхто не скуцає.

— Ану, ходи ти, Іване!

— Я?

— Та ти-ж, ти. Ніхто другий!

Дивиться з під лоба. Стовбурасте-головасте. Одягнене на вразок з батька. До стану свитка, широкі шаравари, зграбні чобітки, а шия пов'язана зеленою хустиною під коміром.

— Розкажи мені про потоп.

— Я не хочу! — і голову нагнув.

— Чом же ти не хочеш, може гніваєшся на мене?

— Хлопці будуть реготаться — одповів він суворо.

І на правду, коли він починає розповідать певне ще не ба-

чивши учебної книжки, розказує по українськи, просто і виразно, то трудно здержати осьміх. У нього Бог і Ной переконують ся ніби два поважні Гапонівці.

— Прийдеш у неділю до церкви, то заходь до мене у гості, — запрошую я його.

— Не мав я клопоту, щоб собаки обпали!

От і заговори ся з ним!

Цілу зиму кохав ся я у школі, але тільки одну.

Другої осени Панас чекав парохода десь на Дніпрі, де не було навіть пристані. Пароход запізнив ся, захватила його сляка і він, здорово застудивши ся, помер з горячки. Цей випадок був несподіваний. Я кілька часу не знав про смерть Панаса. Не зустиг винайти путнього чоловіка, і уряд надіслав нам намісь Петренка за учителя Потапа Івановича Духоту.

IV.

„Звертаючи увагу на вашу прихильність до людей убогих і скалічених на душі, — писав мені, очевидно по російськи, о. Наблюдетель — посилаю вам за вчителя до Гапонівської школи родича о. Павла (члена дікастерії), Потапа Духоту, і думаю, що ви його привитаєте щиро і без жадної суперечки. А ще довожу вам, що на учителів цього року нема врожаю і школи ліпші вашої, з погляду обставин матеріальних, повинні зоставатись без робітника“.

— Щож, милости просимо, жалуйте сюди до сьвітла ближче, — привитав я Потапа Івановича, коли дізнав ся, що то учитель.

— Зараз, роздягнусь... грязь, погань така, що не приведи Госноди, — буркотав у прихожій Духота.

Була осінь після Покрови.

— Дозвольте дізнати ваше імя.

— Іван, — одповів я йому.

— Звиніть мені, о. Іване, що я не знімати-му кальош. Чоботи потоптав зовсім, що стидно і на люди показатись у їх.

— Нічого, сідайте!

— Так добив ся я до посліднього — нема куди дітись, а тут холод захопив. Пішов я до о. Павла — родич він мені, небогу мою держить. Думав, у манастир куди присовітує мені, або у богадільню. А він каже: може ви хочете учителювать, то я напишу писульку до наблюдетеля.

— Щож, — думаю собі, — хоча за хату не платити му. Якось зиму перебідую.

— Будете якось жити, хага тепла, дров скільки хочете.

— Це річ цікава, бо я люблю, щоб було тепло і сухо. Старий уже, знаєте, чоловік.

І напrawdę він не багато був молодший від Заброди, та ще до того сухорлявий, з довгою лямцьоватою чорною бородою, трохи зігнутий у постаті, з довгими занадто руками і ногами, він наводив на мене вражінє чогось несуряного. Руки у нього не гнулись у ліктях, а стриміли як крила у обскубаного птаха. Чорні очі з під навислих брів і гачковатий ніс мало не через губу доводили його не то до жида, не то до київського шурум-бурума, що перекупує старі „ржечі“.

— То ви ще ніде не учителювали ніколи?

— Ні, ось мої документи.

Він виложив з кишені цілий пак паперів і розпочав між ними вишукувати, які вважав потрібними.

— Колись я служив у Харківському повітовому суді. Давно це було. Я вже й не памятаю, скільки років. Та осьде — роздивіть ся. І він вилучив свою одставку, в якій визначав ся регістратором.

— Служив потім у ногаря. Та що згадувать. Були гроші й добрі, не вмів складати, не вмів шануватись. От і прийшлось на старість літ покутувать. Жіночки, цікаві моргухи, та ресторації забрали усе без останку. Я-ж з п'ятої кляси семінарії. Ось і доказ.— Він вилловив ще якийсь папір і дав мені до рук.

— Козакували. У нас тоді панував Котляревський, памятаєте: Енеус, ностер магнує панус і славний Троянорум князь. І він вичитав чимало з Енеїди, не роблячи ніде похибок. Читав він уже стоячи, виправившись і підтримував себе жєстами. Підстаркуваті його очі трохи прояснійшали. Але він раптово обірвав віршу і безнадійно махнувши рукою сів.

— Так і я шмигляв по морі, як циганус, а на старість цигарки продавав та сірники на Хрещатику. Та яка користь! Тягай на шиї цілий пуд, а зиску копійка. Усього спробував за довгий вік. Читати у вас знайдець ся дещо?

— Трохи є — буду з вами ділитись.

— Вдячний буду. Я до книжки привик. У Києві на це не гаразд, а у Харкові читальні чудові. Там можна за невелику ціну,

або і зовсім дурно перечитати і головніших повістарів і також філософів.

— А що, як у вас учать по школах: по старосьвіцькому — буки аз-ба, чи по новому — а, б?

Він завше раптово перескакував з одної речі на другу.

— По Лубенцю. У школі продивитесь, там є азбука і методика до неї.

— Та це пустяк, що там з малишами! Ариметику я знаю. Знаю альгебру — льоґаріфми, і в геометрії пересьвідчений.

— То ви того... Потап Іванович... азбука, під ряд підуть рахунки з першою десяткою, по задачнику, вважайте як мога найпростійше.

— Добре, добре, я роздивлюсь. А з грішми як?

Я його заспокоїв що до грошей і дав йому кілька карбованців авансом.

Не в добрий час почав Потап Іванович свою педагогічну діяльність. Спершу з запалом прийняв ся до учнів, навіть передишки не давав їм до самого обіду, аж доки я не дізнав ся та не перешкодив йому.

— Я й не знав, що треба робить передишки, — одповів він мені.

Учив він дітей, учив, від ранку до самого вечера, але не навчив нічого, певне через те, що не знав, з якого боку почати. Говорив скорохватою, невиразно, і не про одно. На учнів не звертав уваги. Кажеш йому: „робіть отак, кажіть отак, звертайте увагу на це“. Він і слухає і ніби розуміє, а далі махне крилом-рукою і заговорить таке, що й сам себе не розуміє.

— Цих не питайте, — махне було на першу групу, — це азбучники — вони не розуміють нічого. Це ліннюхи, — кивне головою на більших. — От у мене єсть учень Федосенко, з тим я тільки й душу одвожу. Ми вже з ним проходимо проценти.

Хлопець на правду був дуже талановитий. Я визвав Федосенка до таблиці і велів йому написать: „Тихше їдеш — далі будеш“. Написав Федосенко вірно.

— От, диво, — чудував ся Духота, — і „дїхтанта“ ніколи не пишеш, а написав, як слід. Молодець! — підвеселив він його. Приїзжаю ще якомсь.

— Бунтарі, о. Іване, а не учні. Не можу нічого з ними вдїяти. Дам урок з книжечки, і хоча б один вивчив. На бунт ідуть. А то збирають ся юрбами і все щось шепчуть. Гримаять мені

у двері, батькам на мене скаржать ся. Як же з них дістати користи?

Він розпалював ся, махав руками, переступав із ноги на ногу, якось чудно, наче гусак весною, що все топчеть ся на однім місці, а дітям того й треба. Регочуть ся в діда, що чудний якийсь і чудне говорить. Пальто на ньому полупляне, видно тикові штани, бо верхніх Бог дасть. На ногах старенькі валянци облицьовані шкірою.

— І батьки, — жалів ся він мені, — не спинають дітей, а ще підрочують. Учора сижу я на ганку, а проти школи відпочивають на колодках кілька чоловік, і дівтора тут же. Їде якийсь Жид паршивий — скляр. А вони до нього: „Вернись, кажуть, — нам не треба вчителя, у нас уже є“. Цеб то, що я подібний до Жида. Я їм бомаги свої показував, так щож! Дикий парід — регочуть ся і нічого не розуміють.

Бунтарі нудились, нудились у школі, та й розбігли ся по хатах, як руді миши у осені. Ще далеко до Різдва, а уже не було кому у школі і бунту строїти, бо восталось дітей з двацять, а при Панасі було їх більше, як пятьдесят.

Батьки теж жалілись мені:

— Що це на сьміх прислали нам цього Жида, чи що? Дітям науки пійкої, у піст сало шкварить та молоко їсть, пряже. А самовара винесе на ганок серед ночі, то таке полумя з його пусить! Він нам певне усе село спалить! Це нещастя, а не учитель.

Приїхав наблюдатель і сам побачив, що не переливки, обіцяв дати другого учителя, тільки прохав громаду витримати до весни. Духоту він дуже образив тим, що велів йому самовара у сїнях не ставити і не полахать громаду у ночі.

— Це покута, — жалів ся мені Духота на о. наблюдателя. — Чи йгож то діло указувать мені, де я повинен самовара ставити? Його стежка педагогічна. А це обходить дозорців общественного безпеченства, а не сьвящеників.

— Що нам робить з ним? Не давайте йому гроший, нехай іде собі в Богом, — прохали мене громадяни. — Такий розвратний чоловік, на що він нам! Та він, батюшко, казав, що десять років уже не говів. Він же у вас тільки до сповіди був, а до Тайн Христових не підступав. Заходимо ми до нього у ранці, теж говіли, а він, хай Господь не доводить, сидить та пряженю смажить. „Нема, каже, мені часу, я другим разом запрашущь“.

— Прибавте жалування, — кажу я громадянам, — буде у вас ліпший учитель.

— А доки ми будем прибавлять? Пятнацять років стоїть школа, а й один хлопець не має свідочтва на вільготу. Коли вже мусимо набавляти, то мабуть послухаєм пана, хай буде, як пан каже.

— А щож він вам каже?

— Як заходиться, каже, строїть міністерську школу, то я дам запомогу грішми і землі дам під школу, а церковну скасуїте.

— А щож, це діло добре. Зробіть так, як вам чоловік рає, то буде тоді иньша річ. Он по сусідніх селах скілько їх настроїли. Школи багацько ліпші і учителї там грамотнійші і діло своє знають. Казна лісу дасть і грішми допоможе. От і гаразд вам буде, — додав і я.

— Мабуть, що так і буде.

Не залишила громада своєї думки. Тогож року пішли два приговори: залишити школу грамоти і заснувати школу міністерську, на яку потребу вони згоджують ся дати від себе 150 карбованців що року, а що не стане, просять додати кошту урядового. Було клопоту і тяганини з тим приговором усїм, а найпаче через те, що шкільний совїт усе не згожував ся залишити церковну школу, але виден уже край, коли школа грамоти має щезнути у Гапоновичах без останку кореня. Не дуже давно я пере-свідчив громаду, ось і вони раптово скрикнули: „Дай Боже!“

Без жадної радості прийняли Українці школу грамоти і без жадного жалю скасовують її, аби де тільки можна перейти на міністерську, хоч і не розуміють добре, яка вона, — аби иньша.

А що пишуть добродії про неї це і те і иньше, то нехай собі пишуть, папір усе терпить, а життя йде своєю власною стежкою і куди тая стежка витрапить — хто жив буде, побачить.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКИХ І ВЕЛИКОРУСЬКИХ СОЦІЯЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАНЯ.

Ідентифікуючи себе в Р. Р. С., польська соціально-демократична партія в Галичині мусить прийняти на себе також відповідальність за становище Р. Р. С. до народів колишньої польської держави.

Але крім того польська соціальна демократія в Галичині стикається й безпосередньо з українським питанням. Як-же-ж відноситься вона до нього?

До 1897 р., коли то австрійська соціальна демократія організувала ся на основі федерації національних груп, польська соціальна демократія виступала офіційно як галицька соціальна демократія, репрезентантка пролетаріату цілої Галичини, отже й пролетаріату українського. Одначе в тім часі для озвідомлення та організованя українського пролетаріату не зробила вона нічого і на скільки працювала серед нього, на стільки тим самим польщила його, бо вся агітація як словом так і друком була ведена в польській мові. А за границями Галичини, пр. на міжнародних соціалістичних конгресах делегати тої „галицької“ соціальної демократії, ті репрезентанти всего галицького пролетаріату, виступали просто як репрезентанти польського соціалістичного руху.

По прийнятю нового організаційного статута на конгресі австрійської соціальної демократії в Відні 1897 р. польські соціальні демократи в Галичині й на Шлеску організували ся в окрему „польську соціально-демократичну партію Галичини і Шлеска“, зрікаючи ся тим самим репрезентувати також український пролетаріат у Галичині; в 1899 р. повстала в Галичині окрема українська соціально-демократична партія.

В 1899 р. на конгресі в (моравськім) Берні австрійська соціальна демократія прийняла національну програму для австрійської держави, в якій домагається: „1) Австрію треба перебудувати на союзню державу національностей. 2) Замість історичних коронних країв мають бути утворені національно відграничені автономічні території, в яких законодавство й адміністрацію виконує національний сойм, вибраний на підставі загального, рівного і без-

посереднього права голосовання. 3) Всі автономічні території одної нації творять разом національно одноцільний союз, який зовсім автономічно полагоджує свої національні справи“.

Одним з найгорячіших речників тої програми був Дашинський, який, аргументуючи її, заявив між иньшим: „Нині знаходять ся в коронних краях цілі народи в меншости. В Галичині маємо майже 3¹/₂ мільонів Українців, які через утворенє провінції Галичини зіпхнені до безнадійної меншости... Три мільони Українців оплачують цілу польську культуру в східній Галичині... Три з половиною мільони Українців не мають ані одного університету, Поляки два; Українці мають 4 гімназії, Поляки 25“¹⁾.

В приложеню до Галичини національна програма австрійської соціальної демократії означає поділ Галичини на польську й українську територію. Одначе дуже милив би ся той, хто думав би, що та польська соціальна демократія, якої провідник перед лицем робітницьких делегатів усіх народів Австрії так п'ягнував поневоленє Українців Поляками, стане на тім самім становищі і в себе дома і в душі своєї програми буде пропагувати думку поділу Галичини як одинокий спосіб на полагоженє польсько-українських відносин у Галичині. Від 1899 р. аж по нинішній день польська соціальна демократія не то ані разу не заявила ся за поділом Галичини, але навіть поборює ту думку, коли її підносить хто з боку Українців. За те ніколи не виступила вона принципіальним ворогом відокремлення Галичини, тільки поборює те відокремленє в такій формі, в якій хоче його шляхта і всеполяки, т. є. при вдержаню теперішного панованя шляхти в Галичині. Але коли-б панованє в Галичині перейшло від шляхти до демократії, тоді польська соціальна демократія против відокремлення Галичини нічого не мала-б. „Ми й зараз пристанемо на вилученє Галичини, але вперед мусите завести загальне, рівне, тайне і безпосередне виборче право до галицького сойму“²⁾, — заявив Дашинський в австрійськїм парламенті 27 марта 1906 р. підчас дебати над наглим внесенєм сенімців про відокремленє Галичини. Такі заяви не перший раз виходять із кругів польської соціальної демократії.

1) Verhandlungen des Gesamtparteitages der Sozialdemokratie in Oesterreich, abgehalten zu Brünn, Wien 1899, — стр. 83.

2) »Діло« 1906, ч. 51.

А тимчасом відокремлене Галичини противить ся не тільки національній програмі австрійської соціальної демократії, за якою так горячо промовляв Дашиньскій і яка обов'язує також польську соціально-демократичну партію в Галичині, — але воно також тісно зв'язане з державною ідеєю історичної Польщі.

„Спихаючи Українців через утворення провінції Галичини до безнадійної меншости“, австрійське правительство стало тим самим на становищі історичних державно-польських претенсій до галицької України. Відокремлене Галичини було би тільки ще сильнішим ствердженням слухності польського державного права до галицької України. Без огляду на те, чи в тій відокремленій Галичині наувала би шляхта чи демократія, на-зверх Галичина мала би характер польської держави. Далі насуваєть ся питане, що стало би ся з тою відокремленою Галичиною, коли надійде можливість „злуки трьох діляниць Польщі в свободну демократичну республіку“? Чи тоді до тої республіки прилучено би всю Галичину, чи тільки польську етнографічну територію? В кождім разі треба сумнівати ся, що ті польські соціальні демократи, які тепер не мають нічого против відокремлення Галичини під умовою демократизації правління в ній, тоді нагло захотять перевести той поділ Галичини, против якого виступають тепер, і найправдоподібніше українська часть Галичини опинила би ся зовсім недобровільно в границях польської республіки. Одним словом, або відбудоване Польщі в етнографічних границях і тоді етапом до того відбудованя може бути хіба поділ Галичини на польську й українську територію, або відокремлене Галичини як етап до відбудованя Польщі в історичних границях. А що польська соціальна демократія виступає против поділу Галичини і годить ся під певними умовами на відокремленя її, то се кидає світло й на її становище в справі відбудованя Польщі.

Ограничивши свою працю на чисто програмові моменти, не можу задержувати ся довше над щоденними проявами публичного життя, які дали би багатий матеріал для характеристики становища польської соціальної демократії в Галичині до українського питання. Згадаю лише загально, що та сама партія, яка проявляє таке надмірне чуте на національний гнет, який терпить польський нарід у Росії чи в Німеччині, тратить те чуте, коли ходить про національний гнет українського народу з боку Поляків і нераз найсправедливіші акти національної самооборони з боку Українців

п'ятнує націоналістичними тенденціями, шовінізмом і т. п. Так пр. польсько-українська боротьба на львівському університеті, — се і з польського і з українського боку наслідок націоналістичних стремлінь; святковане Хмельниччина, се шовінізм, хоч польська соціально демократія святкувала столітє повстаня Косцюшка, дарма, що воно не мало ані такого загально-народнього характеру, ані такого глибокого соціального підкладу, як Хмельниччина; реатоване на польські шовіністичні оргії в східній Галичині також шовінізм і т. д. А коли на денний порядок прийшла виборча реформа до австрійського парламенту, то між цілою польською соціальною демократією не знайшов ся ані один Дашинський, який сміло сказав би польській суспільности, що польську культуру в східній Галичині оплачують Українці; навпаки, теперішній Дашинський агітує між польською суспільністю за виборчою реформою тим, що запевнює її, що й найдемократичнішу виборчу реформу можна так уложити, аби польський цивілізаційний доробок у східній Галичині не пропав навіть у мінімальній частині для польської суспільности...

Одним словом: польська соціально-демократична партія в Галичині, солідаризуючи ся з P. P. S., тим самим бере на себе відповідальність за становище P. P. S. в українській справі; крім того вона признаючи теоретично національну програму австрійської соціальної демократії, у своїй діяльності в Галичині не придержується ся консеквентно тої програми, так що не можна сказати, аби вже зовсім визволила ся з-під впливу державних традицій історичної Польщі, хоч із другого боку поборює вона ті традиції в такій формі, в якій вони проявляють ся у всепольськім руху. Загалом її становище до українського питання (і також до жидівського) нічим не ріжнить ся принципіально від становища P. P. S.

P. P. S. не могла зразу обняти собою всього соціалістичного руху в російській Польщі. Рівночасно з нею зачинають організувати ся в одну цілість окремі групи, противні програмі відбудованя Польщі. І так протягом 1893 р. повстає Socyaldemokracya królestwa Polskiego (S. D. Kr. P.). Від P. P. S. ріжнить ся вона тим, що виступає против відбудованя Польщі в капіталістичнім устрою, доказуючи на основі матеріалістичного розуміння історії, що економічний розвиток лучить що-раз більше цілу російську державу в органічну цілість, так що жадане відбудованя

Польщі, се реакційна утопія; по друге в тій відбудованій Польщі положене робітницької класи нічим не ріжнило би ся від положеня її в Росії з анальоґічним суспільним устроєм, так що робітницька класа не має ніяких причин жадати відбудованя Польщі.¹⁾

З кінцем 1895 р. S.-D. Kr. P. перестала існувати як партія і до 1900 р. одинокою представительною соціалізму в російській Польщі являєть ся P. P. S.

Але з початком 1900 р. давні члени S.-D. Kr. P. лучать ся із польською соціально - демократичною організацією на Литві: „Związek robotników litewskich“ в одну партію і так повстає Socyaldemokracya królestwa Polskiego i Litwy (S.-D. Kr. P. i L.), Офіційної програми партія не має й досі, так що ту програму треба виводити тільки із партійних видань та з ухвал партійних з'їздів. Для пізнаня становища партії до національного питання в Росії наведемо отсю резолюцію другого з'їзду (1901 р.):

„З'їзд уважає найблизшою політичною задачею робітницької класи в Польськім Королівстві й на Литві поваленє царату і здобутє політичних свобод.

„Зваживши при тім, що стремлячи до визволеня з класового визиску, пролетаріят мусить стреміти також до усуненя національного гнету, який є одною з форм класового визиску і з нього бере свою силу —

„З'їзд ухвалює: стоячи на реальнім ґрунті, партія не вдаєть ся в означене можливих доріг політичного розвитку Польщі і Литви в дальшій будучности, але при кожній нагоді буде старати ся використати положене на річ як найширшої автономії народів (ludów) польського й литовського, висловлюючи свої жаданя демократичної конституції на основі повної автономії тих народів, як також усіх, що залюднюють російську державу“²⁾.

Та демократична конституція, якої жадає S.-D. Kr. P. i L. для російської держави, має бути централістична, а автономія „народів польського і литовського, як також усіх, що залюднюють російську державу“, територіяльна, т. є. на території Польського Королівства, Литви і т. д. а не для польської литовської, і т. д. нації. Спеціально за централістичною конституцією і против федералізму виступила перед зорганізованем партії в її теперішнім

¹⁾ Отсі погляди висловлені й аргументовані в брошурі: Maciej Różga, Niepodległa Polska a sprawa Robotnicza, яку видала партія в 1895 р.

²⁾ Historia, стор. 413.

виді литовська часть партії: „Związek robotników litewskich“ у своїм органі „Przegląd Robotniczy“ (ч. 3).

S.-D. Кр. Р. і Л. централістична також у питанню організації соціально-демократичної робітницької партії Росії, у якій поодинокі групи мали би автономію в своїх внутрішніх справах.

Що-до репрезентації на міжнародних соціально-демократичних конгресах, то на її думку делегати повинні групувати ся по державам, а не по націям. „Міжнародний соціалістичний конгрес не є етнографічним музеєм для вистави всіх існуючих тепер або в минулості народностей або їх відломків, як проблематичних, так і дійсних, як тих, що мають „національну культуру“, так і тих, що поки-що її ще не мають, тільки сподівають ся „розвинути її в часом“, — але репрезентацією політичних та економічних організацій всесвітнього пролетаріату як кляси, при чім природну і нормальну складову одиницю конгресу творить делегація, що лучить у собі всі організації, які працюють серед спільних політичних умов, т. є. в рамках одної держави“¹⁾.

Виходячи з того погляду делегація S.-D. Кр. Р. і Л. на міжнароднім соціально-демократичнім конгресі в Амстердамі 1904 р. заявила ся против допущення на конгрес української делегації, до чого й прихилив ся цілий з'їзд, пропонуючи українським делегатам прилучити ся до австрійської, російської або польської делегації, т. є. до одної з делегацій тих держав, у яких склад входить Україна.

Властиво виходячи з того становища, з якого виходить S.-D. Кр. Р. і на яким став амстердамський з'їзд, польська делегація на конгресі не повинна би існувати і польські делегати повинні би входити в склад австрійської, німецької і російської делегації. Але польська (і чеська) делегація творить виїмок від згаданого принципу, усвячений практикою всіх давніших конгресів, виїмок, против якого S.-D. Кр. Р. і Л. зовсім не протестує, а навпаки, сама користує з нього; на амстердамським конгресі творила вона разом із делегатами „Пролетаріату“ окрему польську делегацію (побіч делегації Р. Р. S.). Не признавати національних делегацій і самому творити національну делегацію, — се цікава характери-

¹⁾ „Czerwony Sztandar“, орган S. D. Кр. Р. і Л., статя Рози Люксембург п. н. Pretensje „L. S.-D.“ (т. є. претенсії „Литовської Соціальної Демократії на окрему репрезентацію на амстердамським конгресі, в 21 ч. з 1904 р.) стор. 9.)

стика принципіальности S.-D. Кр. Р. і Л. в національній справі. В результаті виходить, що польська нація, хоч не має своєї держави, уважається державною нацією і користується такими правами, як ті нації, що мають свою державу, коли тимчасом иньшим недержавним націям не признається прав державних націй.

Про своє становище до українського питання S.-D. Кр. Р. і Л. віколи безпосередно не говорила, так що приходить ся тільки робити висновки з її загальної програми, з її становища в справі організації в загалі. В найліпшій разі можна зробити такий висновок, що вона жадає для України того самого, чого жадає для Польського Королівства й Литви, т. є. автономії в централістичній конституційній російській державі. Але не знати, чи вона признає існування українського народу як нації і чи протестувала би против національного гнету над українським народом так само, як протестує против національного гнету польського народу.

Загалом становище S.-D. Кр. Р. і Л. в національній справі, — як справедливо завважує автор цитованої нами історії польського соціалістичного руху, — „дало доказ найгіршого роду доктринерства, яке не має на свою оборону ніяких незбитих аргументів і яке, переведене консеквентно в політичне життя, витворило би крайне-централістичний правно державний устрій, шкідливий не тільки для пролетаріату народностей слабших числом, але і для цивілізації в загалі“¹⁾.

З початком 1900 р. і в самій Р. Р. С. почала будити ся реакція против постулату відбудованя Польщі в такій формі, в якій той постулат був вияснюваний в партійних публікаціях і загалом против усеї національної ексклюзивности партії. В кінці наслідком тих програмових непорозумінь було заложено нової партії, яка виступила під назвою: Polska Partya Socjalistyczna „Proletaryat“, (звісна також під назвою третього „Пролетаріату“).

„Пролетаріат“ ріжнив ся від Р. Р. С. тим, що на перше місце національно-політичної програми поклав загально-російську конституцію з автономією для Польщі, через що одначе не зрікав ся відбудованя Польщі, тільки числячи ся з реальними обставинами, не бачив можности зреалізованя сього постулату в такій близькій будучности, як Р. Р. С.; отсим становищем у справі відбудованя Польщі, загалом привязуванем більшої ваги до націо-

1) Historya, стор. 472.

нальної справи ріжнив ся він також від S.-D. Кг. Р. і L., яка відбудоване Польщі вважала реакційною утопією і жадала на-скрізь централістичної конституції в Росії; в кінці від обох тих партій ріжнив ся тим, що пропагував терор як один із способів боротьби з абсолютизмом.

На становище „Пролетаріату“ в справі відбудованя Польщі стала в своїй найновійшій програмі також Р. Р. S., так що ріжниці між сими обома партіями тепер значно зменшили ся. І загалом постулят „Пролетаріату“: загально-російська конституція з автономією для Польщі, се єдино можливий до зреалізованя постулят у сучасній революції в Росії, значить „Пролетаріат“ у своїй програмі добре зрозумів ситуацію найближшої будущини. Жадаючи загально-російської конституції опертої на як найширших демократичних основах для полагодження національного питання „Пролетаріат“ поставив у своїй програмі такі жаданя:

„II. а) Повна рівноправність народностей, що входять у склад держави, як найповнійше забезпечена. — б) Кожда народність¹⁾ має автономію, яка запевнює їй право уладжувати свої внутрішні відносини. — с) Національні території означують ся загальним голосованем людности громад, міст і повітів. — d) Там, де серед якоїсь національної більшости живуть меншости иньшої народности, позволяеть ся останній закладати власні національно-культурні інституції.

„III. Рівність усіх громадян у державі без ріжниці пола, раси, народности і конфесії“²⁾.

Як саме має бути забезпечений національно культурний розвиток національним меншостям, се пояснює орган партії „Proletaryat“ в статі п. в. „Autonomia narodowa nieterytoryalna“ (ч. 10 з 1902 р., стор. 28—30). По тому проєкту публичні фонди на національно-культурні ціли мали б бути розділювані між поодинокі національні групи відповідно до числа кожної з них і віддавані кожній національній групі до ужитку на національно-культурні ціли; далі кожда національність, розкинена між иньшими, мала би свій національний сойм, вибраний членами нації, який уладжував би всі внутрішні справи нації; в кінці треба-б було покликати до

¹⁾ Тут автори програми дають таке пояснене: »Поняте нарид означає групу людности, яка має визначно окремішню культуру, власну мову, завязки літератури і штуки і т. д. Під те поняте не підпадають народи (ludy) і племена, які не мають культури і самосвідомости національної«.

²⁾ Program polskiej partyi socyalistycznej „Proletaryat“, 1902, стор. 8—9.

життя висші Палати, до яких кожда нація в державі без огляду на свою чисельність вибирала би однакове число послів, через що послі слабіших націй мали-б силу боронити свої нації від гнету.

Як бачимо, цитована національно-політична програма „Пролетаріату“ ясно означає права нації до території і права національних меншостей до національно-культурного розвитку без огляду на територію. Є се перша й одинока ясна національно-політична програма польських соціалістів, яка справді признає кождому народови повне право рішати самому про себе. Вже з сеї програми можна вивести, що „Пролетаріат“ признає українському народови таке саме право до національного існування, як і народови польському; потверджують се також окремі партійні заяви в сій справі.

Так пр. в початках свого існування, в маю 1900 р. видав „Пролетаріат“ по великоруськи відозву, в якій обговорюючи свої відносини до російського руху, заявляє, що „не зрікаєть ся ідеалу відродження Польщі в її етнографічній цілості“¹⁾. Се перша виразна заява польських соціалістів, що вони хотять відбудовання Польщі в етнографічних границях.

Для характеристики становища „Пролетаріату“ до українського питання зацитую ще статю п. н. „Polska, Litwa i Ruś“, яку подав орган партії в чч. 18—19 з 1904 р. (стор. 11—14). Автор її, М. Мазовецький, пише:

„По перше: передовсім повинні ми прийти до переконання, що думка про воскресенє приналежної тепер до Росії території давньої Польщі в формі окремої автономічної цілості, се утопія не до переведеня і неоправдана з точки погляду національних прав.

„За точку виходу в формованю будучих територіяльно-національно-політичних відносин повинні ми брати не історичні спомини, тільки сучасні реальні обставини. Історичні спомини дуже важні для виясненя теперішности, але вони не можуть бути критерієм того, в яким напрямі приступати до розвязки найблизших політично-національних конфліктів. В нашій суспільности існує сильно закорінений пересуд уважати Литву й Україну (Ruś) за нероздільну з Польщею цілість. Сей пересуд треба сильно поборювати в імя політичної тверезости. Поклоняють ся йому не тільки консерватисти, для яких тільки шляхта є народом і які тому й мін-

¹⁾ Historya, стор. 380.

ську й кнївську губернію готові вважати „Польщею“, але й ріжного рода радикали й пів-соціалісти.

„По друге: Виходячи з заложеня, що в 9 західних губерніях ¹⁾ живе до 2 мільонів Поляків, повинні ми жадати, аби та людність у центрах, де зібрана в більшім числі, могла вживати рідної мови в школі й уряді та аби користала з повної свободи організувати ріжні національно-культурні інституції.

„По третє: З огляду на те, що згадані провінції мають окремішний питомий собі характер, особливо з національного боку, повинні вони користати з окремішньої територіяльної автономії. Було би справедливо й раціонально, аби литовські землі в близшім розуміню того слова творили окрему автономічну цілість. Те саме треба сказати і про землі білорусько-малоруські“.

З усього сказаного виходить, що становище „Пролетаріату“ в національній справі єдино вірне, бо воно признає всім націям рівні права.

Треба ще згадати, що „Пролетаріат“ уважає також Жидів нацією і признає їм право на всесторонній національний розвиток, чим ріжнить ся від усіх иньших польських соціалістичних партій, які в сути річи всі стоять супротив Жидів на асіміляційнім становищі, т. є. хочать їх спольонізувати.

Також у організаційнім питаню „Пролетаріат“ признає принцип федерації національних груп, признаваний також жидівським соціально-демократичним „Бундом“ та „Українською Соціально-Демократичною Робітницькою Партією“ ²⁾. Такий принцип на нашу думку одиноко можливий для організації міжнародніх партій із спільною програмою в державах, зложених із ріжних народностей.

Загалом Polska Partya Socyalistyczna „Proletaryat“, се перша й одинока польська соціалістична партія, що зірвала рішучо з традиціями історичної шляхетської Польщі, бачучи Польщу народню, Польщу будучности тільки там, де суцільною масою живе польський нарід, і признаючи всім народам колишньої Польщі право на повну незалежність. Таким чином показала вона польській суспільности єдино можливу дорогу до справедливої розвязки польсько-українського питання.

¹⁾ Т. є. в литовських, білоруських та українських землях, що входили в склад польської держави.

²⁾ Так тепер назвала ся колишня Револуційна Українська партія (Р. У. П.).

II.

Першим актом великоруського соціалістичного руху¹⁾ треба вважати проклямацію поета Михайлова „Къ молодому поколѣнню“ (1861 р.). Одначе в ній про національну рїзnorodність російської держави не згадуєть ся нічого і тим самим поминаєть ся національно-політичне питанє, яке мусить бути так чи инакше порішене при всяких плянах перебудови Росїї. Михайлов висловлюєть ся в тій справі тільки загально: „Ми хочемо розвитку принципі самууправи, який по части існує вже в нашім народі“²⁾.

На зазив Михайлова, який за свій виступ заплатив каторгою, відповіла організація „Молодая Россія“, видаючи в маю 1862 р. проклямацію, в якій розвинена подрїбно соціально-революційна програма. Становище „Молодої Росїї“ в національно-політичнім питаню характеризують отсі уступи проклямації:

„Ми жадаємо перемїни сучасного деспотичного правлїня на республікансько-федеративний союз областей, при чїм уся власть має перейти в руки Національного й Областных Зборів. На скільки областей розпадесть ся русская земля, яка губернія ввійде в склад якої области, сього не знаємо: сама людність має рїшити те питанє“³⁾.

„Ми жадаємо, аби крім Національного збору, зложеного з виборних усеї русскої землі, який має збирати ся в столиці, були й иньші Областні Збори в головнім місті кожної области, зложені тільки в самих представителїв її“.

„Національний Збір рїшає всі питаня заграничної політики, розбирає спори областей між собою, ухвалює закони, наглядає за виповненєм давнїйше ухвалених, назначає управителїв для областей, означає загальну суму податків. Областні Збори рїшають справи,

1) В отсїм огляді великоруського соціалістичного руху крім иньших жерел користаю головно з отсїх публікацій:

За сто лѣтъ (1800—1896). Сборникъ по исторїи политическихъ и общественныхъ движенїй въ Россїи. Составилъ Вл. Бурцевъ при редакціонномъ участїи С. М. Кравчинскаго (Степняка). London 1897.

Г. А. Куклинъ, Итоги революціоннаго движенїя въ Россїи за сорокъ лѣтъ (1862—1902 гг.). Сборникъ программъ, программныхъ статей русскихъ революціонныхъ партїй и группъ и краткихъ очерковъ по исторїи русскаго революціоннаго движенїя. Женева 1903.

2) Куклинъ, Итоги, Добавленїя, стор. 5.

3) Итоги, Отдѣлъ I, стор. 3.

які належать тільки до тої одної області, в якій головним місті вони збирають ся“¹⁾.

„Жадаємо повної незалежності Польщі і Литви, як країн, які заявили, що не хочуть бути злучені з Росією“.

„Жадаємо дати всім областям змогу рішати більшістю голосів, чи хочуть увійти в склад федеративної руської республіки“²⁾.

Як бачимо, „Молодая Россія“ розрізняє в російській державі Польщу і Литву в одного і „русскую землю“ з другого боку. Чи Польщу і Литву вважає вона одною цілістю, як се було за часів польської держави, чи незалежними від себе країнами; далі чи Польща і Литва, се території етнографічні чи державні, як їх витворив історичний розвиток; в кінці, чи українська земля російської держави має бути поділена між Польщу й „русскую землю“ на підставі границь із 1772 р., чи вважається в цілости „русскою землею“, — про всі ті національно-політичні питання відозва не говорить нічого. Крім Польщі й Литви всі інші країни Росії творять по поняттям авторів відозви одну національну цілість („русская земля“), і відповідно до того найвисша законодавча власть у тій „руській землі“ має називати ся Національний Збір, значить, найвисша законодавча власть нації. З того виходить, що Україна як окрема національна цілість для авторів відозви не існує, тільки вважається частю „руської землі“.

З того всього видно, що організація „Молодая Россія“ во всім не знає, з кого властиво складається та російська держава, яку вона береть ся перебудувати, і спеціально нічого не знає про існування української нації.

Але у своїй програмі заявляє ся вона за як найширшою децентралізацією і поділом російської держави на стільки автономних провінцій, звязаних із собою федеративно, на скільки провінцій захоче поділити ся сама людність, а навіть признає за кожною територією право належати або ні до федеративної руської республіки. І коли-б „Молодій Росії“ було доведено ся перебудувати російську державу на підставі тих принципів, то тим самим український нарід мав би утворити чи українську автономну провінцію, яка входила би в склад федеративної руської республіки, чи таки незалежно від нікого устроїти ся на своїй землі, залежно від того, на скільки

¹⁾ Ibidem, стор. 3—4.

²⁾ Ibidem, стор. 5.

він почував би свою національну єдність із одного і свою національну окремішність із другого боку, і на скільки вважав би корисним таке чи иньше положення своєї території.

Загалом беручи, основний принцип територіальної організації в програмі „Молодої Росії“, се принцип повної свободи одиниць лучити ся в групи, груп — у висші організаційні типи і т. д., принцип, якому абсолютно не можна нічого закинути; тільки в приложеню до російських і спеціяльно до українських відносин той принцип викривлюєть ся незнаєм національних відносин у Росії, з якого випливає зовсім невірний погляд, що Росія крім Польщі й Литви, се національно одноцільна русская земля. Але той погляд, коли-б прийшло програму переводити в дійсність, мусів би бути спростований фактичними відносинами на підставі основного принципу, який усякій групі людей, отже й тій групі, яка повстала-б на підставі почуття національної спільности, признає повне право рішати про себе.

Той основний принцип програми „Молодої Росії“ виступає також, тільки яснійше, в програмі великоруської заграничної групи, що видавала в Женеві журнал „Народное Дѣло“ (від вересня 1868 р. до вересня 1870 р.). У своїй програмі¹⁾ надрукованій в 1 ч. „Народного Дѣла“, група заявляє, що хоче „повного умового, соціяльно-економічного і політичного визволення народу“. Ті три основні принципи програми розвинені в трьох точках. В першій точці розвинено принцип умового визволення, із чого „ясно виходить, — заявляють автори програми, — що ми прихильники атеїзму і матеріалізму“. Друга точка, в якій розвинено принцип соціяльно-економічного визволення, кінчить ся заявою: „Основою економічної правди ми кладемо дві конкретні тези: Земля належить тільки до тих, хто обробляє її своїми руками, — до хліборобських громад. Капітали і всі прилади праці до робітників — до робітницьких асоціацій“. Третю точку програми, яка відносить ся до національно-політичного питання, цитуємо в цілости:

„Вся будуча політична організація повинна бути нічим иньшим, як тільки свобідною федерацією свобідних робітників, як земельних, так і фабрично-ремісницьких спілок (асоціацій).

„І тому, в імя політичного визволення, ми хочемо найперше повного зруйнованя держави, хочемо викоріненя всякої державно-

¹⁾ Текст програми див. Итоги, Отдѣл J, стор. 8—10.

сти зі всіма її церковними, політичними, військово-цивільно-бюро-кратичними, юридичними, ученими і фінансово-економічними інституціями.

„Ми хочемо повної свободи для всіх народів, угнетених нині мперією, в правом як найповнішого рішення про себе, на основі своїх власних інстинктів, потреб і волі, аби федеруючи ся з низу в гору, ті з них, що захотять бути членами русского народу, могли утворити спільно справді свободну і щасливу суспільність у дружній і федеративній звязи з такими-ж суспільно-стями в Європі і в цілім сьвіті“.

Програма „Народнаго Дѣла“ носить на собі всі риси того-часного анархізму, як його репрезентував у тодішнім інтернаціональнім соціалістичнім руху Бакуїн, який разом із своїм однодумцем і приятелем Миколою Жуковским і виробив ту програму. Тай загалом ціле перше число „Народнаго Дѣла“ належить — по пізнійшому особистому признаню Бакуїна — майже виключно йому-ж самому. Значить, група, що видавала „Народное Дѣло“, признавала анархізм. Правда, зараз по виході першого числа журналу Бакуїн розійшов ся з групою, але напрям журналу лишив ся той сам, як се й заявила його редакція.

Для характеристики становища „Народнаго Дѣла“ в національній справі може послужити також статя п. н. „Пропаганда и організація“ (ч. 2—3 з 1868 р.), в якій читаємо: „Насильний союз в імя соціалістичного перевороту так само мало може бути накіпений тій чи иньшій народности, як і нинішній насильний союз в імя безмисної державної конечности. Ми повинні тямити, що одинокий союз, який ми допускаємо, се соціально-федеративний, т. є. федеративна спілка народностей, які устроїли ся на соціалістичних прінципах. А федеративна спілка кладе своєю істотною умовою повний, всесторонній, самобутний розвиток як кожної окремої народности, так і загалом усякої групи, злученої одними й тими самими поняттями“¹⁾.

Додамо в кінці, що редакція „Народнаго Дѣла“ була горячим прихильником „Інтернаціонала“ й утворила першу великоруську секцію сього Міжнароднього Робітницького Товариства, яка в марті 1870 р. ввійшла в склад Товариства. Із програми сеї великоруської секції „Інтернаціонала“ интересна для національно-політич-

¹⁾ Итоги, Примѣчанія къ сборнику, стор. 200—201.

ного становища її „глава Ш. Пропаганда і розвиток Міжнародного робітницького Товариства в інших славянських землях“, де читаємо: „З огляду на те, 1) що застарілі ідеї панславізму мають шкідливий вплив на дух і розвиток робітницьких мас у славянських землях Австрії й Турції; 2) що такі ідеї, піддержувані сліпою вірою в царизм, були тільки поганою западнею для славянських народностей; 3) що ідея націоналізму надуживається тепер ворогами народу против усякої соціалістичної й інтернаціональної пропаганди, яку представляють робучій масі як страховище, що руйнує всяку незалежність і самобутність, коли тимчасом навпаки будуча інтернаціональна й соціалістична організація робучих мас дає повну свободу не тільки кожному народови й народности, але й загалом усякій групі осіб, самостійно й незалежно лучити ся з тими групами, з якими найбільше звязані індивідуальні й колективні інтереси всього життя; 4) що режим завоювання стоїть у простім противенстві до всіх принципів міжнародного братерства робітників; 5) що імператорське ярмо, яке гнєте Польщу, се перепона, яка мішає політичній і соціалній свободі обох народів, великоруського і польського, — ми звертаємо ся з зазивом до наших братів у Польщі, Україні, в австрійських і турецьких землях, як також до всіх груп різних народностей, що живуть під імператорським гнетом, і закликаємо їх працювати солідарно з нами, лучити ся в групи й організувати ся для діяльної пропаганди“¹⁾.

З усього того видно, що видавці „Народного Дѣла“ ясно здавали собі справу з національною різнородности російської держави і так само ясно клали загальний принцип, на основі якого по їх думці мали уложити ся обоцільні відношини поодиноких народів як у російській державі так, і загалом усюди. Коли додати, що по їх думці умовою такого уладження міжнародних відношин має бути повне зруйнованє існуючої держави з усіма її інституціями, аби ніякий пережиток старого світа не перешкаджав будові нового ладу, то стане ясно, що „Народное Дѣло“ по своїй програмі мусіло бути против усього того, на чім опирали своє панованє над українським народом його вороги. Таким чином по програмі „Народного Дѣла“ повна самостійність і незалежність українського народу розуміється сама собою.

¹⁾ Итоги, Отдѣль I, стор. 17—18.

Загалом беручи, група, якої органом було „Народное Дѣло“, признавала федералізм і була „ворогом усякого авторитетного державного соціалізму“, значить, стояла по стороні Бакуніна, який в „Інтернаціоналі“ репрезентував бездержавний, федеративний соціалізм чи анархізм против державного централістичного соціалізму чи соціалдемократизму Маркса-Енгельса.

І загалом увесь тодішній соціально-революційний рух у Росії стояв тоді під впливом ідей Бакуніна, якого діяльність мала таке значіне для революційного руху в цілій Європі, що його імя займає одно в перших місць в історії революційних рухів у ХІХ століттю.

[Далі буде.]

С. Г. ФРУГ.

З ЄВРЕЙСЬКИХ МЕЛЬОДІЙ.

І. РЕБРО.

Ще, як Бог-Творець намірявсь
Сотворити жінку Єву,
(Хоча правду щоб сказати,
То чудний був Його й замір),

Сотворив її Він тіло
Не з чола, не з піднебення,
Не із рук, не з ніг Адама,
Язика й очий не рушив;

Бо в чолі пиха існує,
Хіть в очах панує завжди —
Це дві речі, котрі жінці
Аж ніяк та не годять ся.

Те-ж не з рук Адама Єву
Сотворив Господь нарешне,
Щоб не билась з чоловіком,
Верховодить щоб не сьміла.

З язика щоб сотворити
І так само з піднебення
Не хотів Господь — даремне
Щоб базікала найменше.

Те-ж не з ніг, щоб не давала
Тяги геть від чоловіка.
І щоб визволить від всього,
Що погане й спокусливе.

З кістки тихої, сліпої
Та з невинного шматочка —
З маслака ребра Адама
Сотворив Господь-Бог Єву.

Тим жінки й заслуги мають
І ніякої в них хиби. .
Так розказує легенда,
Що дійшла до нас з давнини.

З жаріону переклав Трицько Кернеренко.

Т. В.

СТРАТИВ ЦІЛЬ.

Кожному дано ціль, що має вести його по недовгій стежині життя. Щасливий, хто не стратив цього дорогоцінного каменя до віку! Бо всюди він просвічує йому темноту і показує дорогу. І хто все був вірний своєму ідеалови, безпечно, хоч із перешкодами, тихо, хоч серед бур відбував свою дорогу...

Але горе тому, хто згубив свою ціль! Він не йшов простою дорогою, бо не видів її і блукав ся по безпуттях... І ніхто йому не міг показати дороги, бо кождий ішов своїм шляхом... Він блукав ся і не міг далше йти. Він став предметом нікому не потрібним, колодою під ногами. Він не йшов поруч з иньшими, тільки схилив розкуйовджену голову в низ і наче п'яний потручував нею прокожих... А кождий удар, здавало ся, говорив йому: „Ти стратив ціль“... Але він не чув і не розумів тих слів, бо вуха не хотіли чути, очи глядіти, мозок думати... Він навіть не знав, що стратив ціль, бо не знав, що можна її мати...

Дехто пізнав, що він зблудив, милосердив ся і питав: „Куди йдеш?“... Тоді він підносив голову, широко розкривав очи і здавало ся, щось думав, але відповісти не вмів... А прокожі, хто був цікавий, допитливо вдивляли ся в нього і дехто казав: „Божевільний!“ А многі хитали головами і не говорили нічого... Їм жаль було того чоловіка, але помогти йому не могли...

Довго він блукав отак, — многі ще прокожих тручав він своєю розкуйовдженою, схиленою головою...

Нараз оглянув ся поза себе і бачив, що кождий несе щось у руках і ніколи не випускає... Були се різні річи, різного тягару, форми і блиску... Між ними спостеріг і маленькі, блискучі дитячі забавки... Тоді пригадав собі, що колись і він мав їх. Пригадав собі також, як колись прийшли до нього якісь високочолі люди, показали йому якісь иньші, тяжші, більші річи і казали до нього: „Покинь сі забавки!“ Довго він надумував ся, довго приглядав ся їм і все не міг рішити ся... В кінці кинув забавки і взяв подані йому тягарі...

Він пригадав собі також, що тоді прийшли до нього якісь иньші, ніжнійші від тамтих люди... Вони сьміяли ся з нього і веліли кинути ті тягарі...

І він кинув їх, бо видались йому тяжкими і колючими...

Але ті люди не дали йому нічого... і він доси лишив ся голіруч...

Ще раз поглянув на прохожих і в мить стали йому ясні слова: „Ти стратив свою ціль!“ Він зрозумів, що без ціли годі жити... і кинув ся шукати своєї згуби...

Серед юрби прохожих спостеріг давно забутих високочолих людей.. Ті люди і тепер двигали найбільші і найтяжші тягарі... Їх м'язи були напружені, долоні набренілі — але з їх очей видно було спокій і усьміх. Лиця їх були поважні, і з них пізнати було завзяте. Вони йшли, як і колись, певним і твердим кроком, витривало усували з під ніг колоди і відважно продирали ся поміж терне і бодяки... а якісь чорні, висохлі людські постаті тиснули ся до них і вони потішали їх...

...І вони знов дали йому кинену річ... Від тоді він уже ніколи не стратив її.

КОЗАЧКА.

ДУША БОЛИТЬ.

Душа болить, горить огнем некельним,
І серце в грудях краєть ся від болю...
Мов блискавка мелькнуло й зникло щастє,
І знов сама я, як блинна в полю.

Сама! Сама!... Хай від тяжкої муки
Мій розум вяне і душа німіє, —
Кругом чужі, ніхто не поратує...
Чужі усі! Ніхто й не пожаліє.

О як же тяжко! Боже милосердний,
За що, за віщо мушу так терпіти?
За гріх який? О Боже, глянь на мене,
І смерть пошли, бо сил немає жити!...

АНТИН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ.

НОВИНИ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Рухливе товариство „Видавнича Спілка“, на галицькій Україні поки що одиноке товариство в своїм роді, обдарувало нашу суспільність у 1905 р. новим цінним вкладом у літературу. Видання Спілки групують ся тепер у двох серіях: у першій друкують ся поважні книжки, на перемену белетристика і наукові твори, у другій дрібні книжочки різного змісту. В 1905 р. надруковано у першій серії з белетристики оповідання: Стефаника Мое Слово, Коцюбинського У грішний сьвіт, Кобилянської До сьвіта, Франка На лоні природи, Авдиковича Моя популярність і Лепкого Кара. З наукових творів надруковано в сій серії: Й. Копрда Національна економія, Ж. Масперо Старинна історія східніх народів, М. Кареева Фільософія культурної і соціальної історії XIX в. Е. Фраса Нарис геології і М. Стороженка Історія західно-європейських літератур.

В другій серії надруковано оригінальні оповідання Стороженка III і IV часть (I і II давнійше), С. Крутя Записки з рос. тур. війни, М. Коса Про полові справи, О. Козловського Мірти й кипариси (посмертне видане поезій. Про Козловського помістив студію М. Мочульський в Збірнику на честь проф. Грушевського; оцінку поезій Козл. надрукував я в Буковині ч. 6, 7, 8. Понадто треба завважити, що сю книжку заосмотрив др. І. Франко вступом, у яким подав характеристику особи й літературної творчости пок. Козловського), В. Антоновича Чари на Україні.

Крім того надруковано у сій серії в перекладі: Ф. Купера Зьвіробійник, О. Вайсмаєра Про туберкульозу, Л. Толстого Схаменіть ся (з приводу рос. японської війни), В. Гаршина З війська, Л. Фера Будда і Буддизм, М. Верна Євангеліє, І. Тена Нариси із старинного сьвіта, і Тисяча й одна ніч I і II.

Я пригляну ся тут белетристиці із першої серії. Поминаючи Коцюбинського і Стефаника, яких характеристику на основі всіх їх творів маю замір] подати окремо,] хочу обговорити оповідання Франка і Лепкого.

І. Іван Франко: На лоні природи.

Книжка, можна би сказати, сильно автобіографічна. Ріжний

той автобіографічний матеріал. В одних оповіданнях бачимо автора як свідка чи безсторонного учасника описаних подій, в інших особа автора грає головну роль. Зачну від перших:

В оповіданнях: На лоні природи і Щука бачимо д. Франка, запаленого риболова, який так і переносить вірно на папір свої чуття, що їх дізнає в хвилині, коли чатує на рибу із вудкою, чи підходить її волоком. Але побіч сего оба оповідання дають нам картину боротьби, яка відобраєть ся на лоні природи. Боротьба за вегетованє, в якій одиниця нищить слабку (щука ковблика, людина щуку), а тремтить перед сильнішою: риба перед видрою, чоловіком, чоловік перед силою природи (в „На лоні природи“ Тонь перед водою, що його мало що не проковтнула на віки!). Другий мотив побіч боротьби за вегетованє, се егоїзм і безоглядність, які й доваривать сій боротьбі. Молодший мужчина дістає в воді корч і потонає, а виратуваний братом проголошує майже безпосередно по сій пригоді ось яку цинічну заяву: „Він кидав ся б у воду, ломив би карк, аби ратувати інших, а ще таких, що йому до них в роду віку байдуже? Може ще й ворогів своїх мав би ратувати?“...

Другий цикл оповідань: Микитичів дуб і Оді profanum vulgus — рівнож о стілько автобіографічні, що виходять як спомини про різні особи й події (перше більше ніж друге). До сего циклу треба зачислити оповіданє Яп друси, що своїм тлом підходить до попередніх.

„По довгих роках, коли й мене самого кинула доля в ту безводню, на дно суспільности, і змусила пережити хвилині, коли чоловік поневолі питає себе: по що я живу? чи варго жити, щоб приймати муку? — аж тоді виринули в моїй памяти їх мученицькі, давно забуті лица“... (лица Митра й Напуди).

Не так Митра й Напуди, як усіх їх: тих Митрів, Начків, Владків, Стефків, Петрусів і інших нещасних жертв людського bestializmu, при тім облуди, фарисейства, підлоти, названих у добавку цинічно: „дітьми любови“. Автор задумуєть ся над ними і на тлі їх життя малює три оповідання.

Одним із них, тих „дітьми любови“, скручують головку, коли тільки непрошена покажесть ся на світ — байдуже чи пять літ за се дістанеть ся (хто розсудить питанє: винуватій чи не винуватій?) матері, чи її вчинок промине незамітно для ока ц. к. прокураторії!

А одним доведеться нидіти до якогось часу серед побоїв лютої матері та насмішок байдужної юрби. Животіти із пятном байстрюка, пятном, яке витискає на їх житю доля без найменшої їх вини, або співучасти у вині.

А кине їх доля на брук великого міста, вулиця зробить своє. На сій великоміській вулиці перейдуть вони дуже швидко жорстоку школу життя, із якої вийдуть незабаром із патентами на вграю вуличників і шанталавців, аспірантів до криміналу та шпиталів, поденя суспільности... І тільки деколи на хвилю, коли в погоні за краденою бульбою, кукурудзою, ріпою опиняють ся на лоні природи, розпалять огнище в ліску й засядуть докола него, вони переміняють ся в купку добрих, тихих дітей, що бажають пестощів і любови, здібних до всього, що добре й великодушне. „На жаль се огнище швидко загасне, чудовий день добіжить до кінця, мине хвилинка упоеня тишею та красою природи, а суспільність як була, так і лишиться байдужна на долю того поденя, як була так і буде вдесятеро прудкійша до пімсти і кари, ніж до любови, пробаченя та материнської дбайливости“.

Тільки що автор за високе жаданє ставить до тої суспільности! Адже хибаж не членом сеї суспільности є пан „заграничний політик“ із редакції великого демократичного дневника, батько свого-несвого сина Петруся, яким о стільки займається, що мусять кожного першого посилати на село бабі Василиці пятаку! А хибаж може він опікувати ся своїм сином інакше? Хибаж приємне було його положенє, коли він женячи ся мусяв упередити жінку про обовязок, який тяжить на нїм, і почути, що вона не противить ся висиланю пятаки!

Дальші консеквенції, виведені зовсім льогічно, не могли бути инакші, як ті, що пан батько не думає опікувати ся сином від наймички, коли для рідної жінки й дитини від неї пенсія занадто скупа! Судьба ще хоче, що його рідний-нерідний син обкрадає його і що він приходить, як член редакції на пожарище, де із сїна витягають надпаленого трупа тогож сина.

Цинїчна картина із сучасного життя, тим більше сумна, що законно усьвячена й оправдана самоюж такою суспільністю. Не від річи зазначити, що не той був би виїмком, хто словами осудив би пана „заграничного політика“ — хибаж се така штука сипати піднеслими словами! — але той, хто на ділі не зробив би так само або подібно!

Оповідання: Яндруси й *Odi profanum vulgus* викликають у читача дуже пригноблююче вражінє і то з двох причин: раз тому, що темою їх суспільна неправда, яка широким руслом пливе серед нашого життя, а по друге тому, що „сумної слави героями“ її є діти — єства, до яких ми привичні прикладати символ невинности, щирости, простоти, отвертости... Тут ми бачимо їх морально й фізично знищеними потворами, кандидатами на злодіїв, рабівників, убійців... подене суспільности...

Дальший цикл оповідань наскрізь автобіографічний. До нього належать оповідання: Під оборогом, У столярні і Мій влочин. Перше з них побіч спомину „Мирона“ з діточих літ, інтересного для характеристики його окруженя й діточих думок, містить у собі пробу розвязки містерії, яка називається загалом „чудом“.

На лоні природи у хвилині перед великим актом потрясеня елементів — перед грізною бурею... „Миронови робить ся моторшно, немов би він підслухав якусь страшну тайну, немов би заглянув раннім ранком у якусь дуже глибоку безодню, повну невідомих і страшних таємниць, і його дитяче чоло морщить ся і дитяча душа дізнає одного з тих потрясень, які в первісному людстві мусіли бути дуже часті і дуже сильні і впливали ся в почутє релігійного жаху перед невідомим у природі, яке дитиняча людська уява перетворила в невідоме за природою і над природою“.

По тім, як витворить ся піднеслий, релігійний настрій у мізку людини в прочутю грізної бурі стихій, безпосередним дальшим ступнем у розвою почувань є подив і острах, як тільки природа розсатанїє... А коли людина (в сїм випадку дитина як символ діточого стану первісного людства) зрозуміє, що значить отсей глухий гуркіт у хмарі, грізнійший і важчий від тріскоту громів та реву бурі, і що значить той тоненький бренькіт, що ледво-ледво продираєть ся до її слуху крізь загальний гармідер розшалілої природи, бренькіт немов золотої мушки, що сїпаєть ся в павутиню: той голос дзвонів, якими дзвонять на тривогу, на прогнанє граду і який тепер супроти тої гігантської музики в природі виглядає мов цїньканє дрімби супроти могутньої орхестри... — і коли в додатку блискавка покаже людині широкі поля покриті ось-ось уже доспілим житом, колосистою пшеницею, вівсом, конюшиною, сіножаті покриті травами і приведе її до сьвідомости, що все те

в прочутю градової навали аж прилягає до землі під шаленими подувами вітру, хилить ся, кланяєть ся, молить ся, благає: Пощади нас! Пощади нас! — Людина попадає в стан екзальтації, істерії, божевілля... простягає обі руки і в почутю своєї незвичайної сили спинює хмару, грозить їй, відвертає її! Лице пашисть, очі горять, у висках стукає кров як молотами, віддих прискорений, у грудях хрипить щось...

Сей стан екзальтації переходить в екстазу. Людина тратить почуте свідомости — всі її сили звернені в один бік — відсутення нещастя...

І коли вітер справді розділив хмару й висипав її на два сусідні ліси, щось спазматичне заклипало в горлі дитини, з якого добувається ся різкий, божевільний регіт, викликаний надсподіваним оборотом річи, почутєм своєї надземської сили.

А чиж важко уявити собі стан душі людини, колиб невдачою закінчила ся отся боротьба із стихією? Ту зневіру у власні сили, те прибиття, ту погорду до себе і своїх творів?...

Перейду до дальших оповідань :

Життя людини прирівнює автор до життя малої мізерної пташки (в оповіданю : „Мій злочин“), яку сільський хлопчина зловить, держить за вікном, нарешті зворушений її жалем за волею, хоче її випустити, і коли вже виїс її на двір, ні сіло ні пало стрілить йому до голови думка : „А смачне мусить бути його м'ясо!“ — і він відкрутить головку невинній пташці.

І дарма, що зараз настане зміна в душі хлопчини, дарма, що не буде він їсти вже сего м'яса, дарма, що злочин сей не покидає його думки ніколи в житю, як тільки є час на рефлексію — амарноване життя не вернець ся...

„А в хвилях тривоги й розпуки, — мовить автор, — коли лютній біль запускає кігті в мое серце і грозить ось-ось зломати силу моєї волі, мені здаєть ся, що я сам той маленький, слабосильний, голодний пташок. Я чую, як якась уперта, завзята і нерозумна сила держить мене в жмені, показує мені неловимі привиди свободи і щастя, та може в найближній хвилі без причини і без ціли скрутить мені голову“.

Оповіданє „У столярні“ (затитулованє автором : Із моїх споминів), се цикль споминів із тої столярні на бориславських тракті в Дрогобичі, де авторови довелось пробути перші три роки його міського життя. Характеристика осіб, способу їх життя, погля-

дів... ціла мізерія в маломіській робітницькій сім'ї! Оповіданє ін-тересне як біографічний матеріал.

Нарис „Дріяда“, що є уривком із повісти, порушує квестію незвичайної придатности наших гірських околиць під заложене культурних кліматичних стацій.

На жаль у нас поки що ся квестія надасть ся до трактованя хіба тільки як матеріал для думок і мрій поетів і героїв повістий. Щоб перевели в діло піднесенє наших таки Карпат, ми — їх справедливі пани! — про се мабуть не скоро подумаємо.

Побіч дальших нарисів із загальним характером: Поєднок і Поки рушить поїзд, є ще гарний нарис Мавка, оснований на народнім повір'ю, якого темою смерть дитини в лісі, куди вона тікає із хати приманювана розбурханою фантазією, чи приликана співом Мавок і Русалок.

Врешті останнє, найновіше, найбільш інтересне оповіданє: „Сойчине крило“. „Що таке чоловік для чоловіка? І кат і Бог! З ним живеш — мучиш ся, а без нього ще гірше! Жорстока безвихідна загадка!“

Катом був для Марії, палкої, горячої дівчини Хома, спокійний, поважний економіст, естетик... Катом був; бо коли вона починає в його обіймах тремтіти, її віддих прискорюєть ся, руки дрожать на його плечех, коли вона в вижданю любовного шалу відходить від зміслів — він плете: „Щастє, се факт, який не потребує доказу... Я щасливий“...

„Дурень, дурень! — жалує він по літах! — Засліплений, еґоїстичний дурень! І як я міг тоді не розуміти тебе? Як моє глухе серце не спалахнуло, як мої уста не крикнули, як мої руки, мої зуби не впили ся в тебе?“

„...О я дурень! О я засліплений еґоїст! Естетик убив у мені живого чоловіка, а я ще й горджу ся тим убитим трупом!“

„...Маню, Маню, чи можеш ти дарувати мені непростимий гріх тої хвилі?...“

Коли Хома викладав їй свої суспільні й економічні теорії — другий — Генриць — живий живе думає..

Тих три роки що їх пережила вона, Марія від хвилі втеки від Хоми, від батька із Генрицьом, мнимим гарним, чесним молодцем, а на правду членом злодійської шайки, те пожитє із ним, розпука, коли дійсність розкрила ся перед нею страшна... той перехід із рук до рук у злодійській шайці... пожитє відтак із чудовим

вправді чоловіком Володимиром Семеновичем, який мав ту тільки хибу, що грав у карти й нарешті програв і її до Ніканора Ферাপонтовича... перехід у руки ватажка розбишак у Сибірі Сашки, а відтак у руки капітана-ісправника Серебрякова, у якої вона жила ураз із шлюбною жінкою, злою як гадюка, але загуканою ним, держаною в страсі і вічних побоях — перехід у руки Серебрякова, який раз-у-раз пив, а в п'янім виді бив їх обох не розбираючи, в кінці побут у Порт-Артурі й догляданє останнього свого мужа, коваючого Миколи Федоровича, якому куля обірвала обі ноги — тих три страшні роки життя —

— ...не вжеж усе те правда, що приніс йому, Хоми, отсей лист із Порт Артура? Отсей лист у хвили, коли він ладив ся провести спокійно ніч під Новий Рік? Спокійно після замкнених на дні серця всіх споминів, усього чуття?... Невжеж се правда?...

Цілу годину просидів сам себе не тямлячи. І плачучи. Він, що ще перед хвилиною голосив засаду: Без оптимізму, без зайвих надій, бо оптимізм, се признак дитячої наївности, що бачить у житю те, чого нема, і надієть ся того, чого жите не може дати... Без пессимізму, бо пессимізм, се признак хоробливої малодушности, се *testimonium paupertatis*, яке сам собі виставляє чоловік... Без зайвої байдужности і без зайвого ентузіазму! Без зайвого завзята та жорстокости в житевій боротьбі, але й без недбалства та слямазарности. У всьому розумно, оглядно, помірковано, і поперед усього спокійно, спокійно, як годить ся сороклітньому мужови.

Коли після годинної задуми дүша його вертає назад до тіла, він спиняєть ся на останніх словах листу :

„До побаченя“.

— Та не вжеж се можливе? Та не вжеж для нас, розділених так многими могилами, є якесь побачене?

...А понад ті могили пливе рікою одно велике, непереривне стражданє. І мучить нас.

Мимохіть нагадуєть ся Коцюбинського нарис: Помстив ся. Як там, так і тут любов: чутє не од міра сего! Хибаж чоловік, що любить не душу, тільки тіло, чисте, непорочне, невинне тіло, міг би піднести, після прочитаня сего листу, оклик, який залунав із уст Хоми:

— До побаченя, серце! Приходь, приходь! Що вратувало ся переходячи через стілько могил, що лишило ся живе в наших

серцях по стільких руїнах — нехай живе! Нехай надієть ся!...

Невжеж міг би піднести ся до сеї висоти?...

— Слова... слова... фрази!... — скажуть наші естетики-філістри...

Се оповідає вельми відміне від усіх попередніх у сій збірці. Там автор малює жите — різні моменти з життя, переважно сумні, розпучні, що так і прибивають читача своєю гіркою правдою життя (в першій мірі: Яндруси, Микитичів дуб, *Odi profanum vulgus...*), тут послугуєть ся гарними малюнками різних станів душі людини.. обслонюючи не меньше гірку житєву правду теплом піднеслого чутя любови, чутя, яке вибухає із усею силою аж після розлуки. Дарма, що Хома вневняє себе, що він байдужний до всего! Любови із серця він викинути не в силі. І ся любов проявляєть ся як чутє туги... Він тужить... Він хоче прокинути ся, страсти з себе ті пута й рванути ся до нового життя... Але щоб прийти до сеї душевної рівноваги, він муєть побачити її — її, за якою він тужить...

Д. Франко підносить у сїм оповіданю л ю б о в на незвичайно високий пєдестал — обтряє її, що так скажу, із земських пут...

* * *

II. Богдан Лепкий: Кара.

Лепкий — поет жалю, суму, того німого смутку, що блукаєть ся по наших загонах... ось так можна було схарактеризувати після прочитаня давнійших збірок його оповідань або поезій. Сей осуд степенуєть ся після прочитаня останньої збірки Кара, в якій автор зібрав оповіданя так, що вони викликають одно одиноке вражіне: розпуки.

Лепкий — поет розпуки!

Читаємо його оповіданя: Над ставом, Гусія, Настю, В глухім куті, Івана Медведя, Кару... і не можемо надивувати ся, як можна добирати такі виключно безнадійні мотиви.

На тлі економічної нужди, темноти розвиваєть ся подія... та положене, в якім опилюють ся описані Лепким люди, таке страшне, таке безвихідне, що ми муємо рішити: Та... в сїм випадку годі було інакше!

І так крок за кроком, крок за кроком...

А при тім сконцентрованє усього оповіданя до одного моменту, який веде за собою крик розпуки, отсе й головна принада оповідань Лепкого. Вони ділають сильно на чутє й ви-

вликають із глибини серця стогін співчуття.

З другої сторони те сконцентроване оповідання до одного моменту не дозволяє навіть після прочитання цілого великого циклу оповідань означити вірно тло, на яким відіграють ся поодинокі події.

Та байдуже про тло! Тло буде все в штуці таке, якого забажа душа артиста, а мені, читачеві най буде вільно відтворити вражіння, які витворили в моїй душі повисші оповідання.

„Таж пан не збідніє через ту рибу, що Матвій собі зловить... У нього стільки поля, стільки маєтку, що Господи! Що у нього риба? Ну, а таки Богом та правдою, риба не панська річ. Таже він її не годує і води не виробляє, як у горальні горівку. Деж там! Воду зсилає Господь із неба в дощами і випускає її з землі сьвятої... Тому то й вода, а в воді риба не належить ні до пана, ні до Івана, а є власність усіх людей, так як сонце, як місяць і як той воздух, що ним дихають люди... [На д ставом].

Характеристичний погляд на приватну власність і на користане нею! Тільки, що ані пан, ані його будник не думають узнавати його, доки мають за собою закон у теперішньому державному ладі, а в практичнім пристосованю камінь на голову злодія, суд на місці злочину...

...Матвієва розбита голова то виринала з води, то потопала. Аж і потонула на віки...

...А дома тимчасом уже чекав на Матвія обід готовий і діти вибігали аж за ворота дивити ся, чи не несе їх тато рибу...

Картина вельми болюча, основана з одної сторони на безмежній нужді мужицької верстви при рівночаснім надмірі майна горстки упривілейованих, а з другої сторони на контрасті двох сьвітоглядів: сучасного, якого підставою суспільна неправда, погляду, за яким устоюють могутні міра сего, а який поборюють ті, що в ньому вони від мачохи... і другого, до якого зітхають усі нуждарі, а якого боять ся властителі жерела надмірного збитку і безтямного уживаня...

Хибаж завинив Матвій, що закон, дідич, будник не узнають його міркованя, називають його злодієм, а його вчинок крадіжю?...

А хибаж завинив будник, що Матвій упав у воду, відплив на середину ставу і готов був утїкти від кари?... А на се не могли дозволити ні закон, ні дідич, ні будник...

Одним словом, конечність судьби.

А хибаж иньшу причину можемо добачити в оповіданю Гусі й, як такуж саму конечність судьби?

Пригляньмо ся його думкам, най вони говорять самі за себе :

„Він думав про те, як довго він гонить ті гуси, та як довго буде гонити... Тай що тут багато числити? Гонить від сьвят, а буде гонити доти, доки Маруня не підросте... А Маруня чогось ані руш не хоче рости. Мудра нівроку. Та все таки колись вона мусить підрости, а тоді він накине на неї вереньку, а сам піде до иньшої роботи. А може до школи буде ходити?...“

Не меньше інітересні його думки про школу :

„В школі тій, як чути, часом бють, кажуть клячати, руки в гору держати. То Гринуневи не дуже подобалось. На бійку він не був ласий. І без школи всі його били... Овва! Най бють. Або то його болять? Колись боліло, а тепер ні. Лишень мамуня якось тут, як збив поливану мищину, як штовхнула його в бік, то таки почув. І до нині чує“.

Коли змерзлий, слабий від побиття і від простуди у весняному болоті, займає гуси та вертає домів, мати не зважає, що він на силу доволік ся до хати, тільки нуж до нього: А ти що, каже, сякий-такий сину, та так скоро гуси приганяєш! Та я з тебе вижену душу!

...Але якось не треба було виганяти, сама вийшла...

Тут не тому дивувати ся, що забрала її неумолима судьба, як радше тому, що сотки иньших мужицьких дітей проживаючи в таких самих обставинах, остоюють ся супроти тої „ананке“!

Хоч із другої сторони не треба аж заглядати у книги померших — вистарчить поспитати одного другого сільського сьвященника, який процент дітей умирає, щоб зрозуміти ще основнійше безвихідне положенє гусія Грицька і йому подібних гусіїв...

„Віл із волом, кінь із конем, а з богачкою — богач. Не якийсь обідранець Микола, а Гнат Лабій тобі під пару! За нього підеш!“ — рішив батько і стукнув ногою [Настя].

І в сім'ї, де батько безоглядний голова родини, що рішає про житє своїх дітей, Настя мусить віддати ся Гнатови Лабієви. Віддав її батько. Щож, коли тільки тіло віддав, а душу, серце, порядок дає вона — Настя. У сфері духа воля батька не вдіє нічого.

І Настя задержує свою душу для Николи. А коли він вертає із війська, вона не хоче терпіти знущань Гната й тікає під батькову стріху.

Сказав би хто: звичайна історія... Подружжя не під пару... Тільки коби не повисші слова батька, коли силував доньку, коби відтак не його глумлива заява, з якою відводить доньку до мужа: „Був чоловік перед вечером і казав тебе привезти. Тай повезу. Тиж його законна жінка. А в письмі сьвятім стоїть, щоби жінка не покидала ся мужа. Чужого добра переховувати не годить ся. Тай пан-отець уже закликали мене до себе та питали ся, чому не живеш із чоловіком? І люди не дають спокою і діти показують пальцями на мене: диви — кажуть — то той богач, що його донька не сидить із чоловіком. Не годен я стерпіти такого стиду“.

Коби нарешті не цинічна розрада матері: „От і мій старий зараз по шлюбі побив мене, а я не втікала. Прожили ми більше як трицять років у мирі та спокою, що кождому дай Боже так жити. Воно часом добре, як жінка чує руку над собою...“

А смерть Насті у полонці під ледом — се тільки відповідь її на материні слова, заперечене їх!

І знов розпучна історія, а тлом її: конфлікт між багатирями й злидарями, безоглядною жадобою багатства родичів і ніжними почуваннями Насті, яка віддала своє серце Николі...

Тільки одно вражає: Та слабосильність Насті, коли вона підчиняється волі батьків, як віддаєть ся Гнатови, а і друге, коли вертає до него. Настя — людина, якій не до життя! Замість сказати своє рішуче слово, а в крайнім разі пірвати конвенціональні пута, вона волисть загодіяти собі смерть.

Але сказано: Лепкий — поет розпуки. А де є сила до життя, жадоба життя, там не може вистелити собі гнізда розпука!...

Конфлікт оснований на економічнім тлі є мотивом в оповіданю Кара.

Парубок покидає бідну, а женить ся на багатій. А бідна не має на свою розлучницю навісну иньшого способу, як тільки замурувати на неї жабу. Доки та жаба животіти ме, доти й жите розлучниці...

Оповідане основане на народнім повір'ю належить до красивих у збірці. Змальовані в ньому два психічні стани душ: нетер-

плячка, вижидане зміни на лиці розлучниці у одної, а страх перед очима тої у другої. Степеноване сих двох настроїв у коротеньких сценках, отсе й принадна краса оповіданя...

Дальші два оповіданя: В глухій куті й Іван Медвідь доволі собі близькі темою. В обох дві струї: темнота й просвіта під сільською стріхою, їх боротьба і змагання людей, що заступають сей чи той бік.

В оповіданю: В глухій куті Яцко, одиниця, що є заравом представителем цілої маси, хотів би порозуміти причину свого горя... своєї біди... Але ніяк не може згодити ся на те, аби його син із тими книжками, барометрами, читальнею, учителем і иньшими панськими вигадками був мудрійший від него, від свого батька. На перекір синові робить усе те, від чого син, опираючи ся на науці, відраджує, а відтак безпосередний наслідок сего — цілий ряд катастроф: смерть ялівки, смерть доньки, завалене хати при пересуваню після рецепти ворожки і нарешті смерть під звалищами хати...

Тисячні історії, що на дневнім порядку, в глухих кутах наших галицьких сіл...

А ще як трафить ся таке село, як те, що в нім Іван Медвідь хотів би завести сякий-такий порядок, бодай читальню, бодай склеп, бодай касу... а ціла громада і старі й молоді проти него! проти него!... Кепкують, глузлять ся, на сміх підіймають...

Нерівна боротьба розумної одиниці із сліпою заціпленою у віковичних поглядах масою...

Тільки що сі глухі кути коли не тепер, то в найближшій будущині належати-муть уже до історії.

Що до артистичного переведеня, то в обох сих оповіданях артизм уступає в части місця тенденції.

Поминаючи дальших три нариси, з яких у першім „Оповіданю дяка“ автор заступає ся за консерватизм нашого мужика що до одежі, висьміваючи з гумором змагане дячка перебрати ся на „панський лад“, у другім п. в. „Матвій Цапун“ малює нам хвилю, коли бездітний багатир Матвій Цапун рішив ся роздати своє майно на „добрі ціли“, а собі казав вимурувати гріб і тепер дозирає, аби добре заправили йому навіть найменьшу щілину, аби йому туди не віяло, а нарешті у третім малює дідуся, який дбав про свою славу й хотів хоч умирати по господарськи в тій ціли придбав собі давно вже п'ятку та при смерті лишив

на похорони — щож, коли се була вже — нездала п'ятка! не-
вальборний банкнот. — Поминаючи, як мовлю, сі три нариси, ма-
ємо ще одну у збірці настроєву картину із мужицького життя,
М а т и.

Тїнь матери вертає нічу в хату й жалує бідні сирітки
і плаче над їх сирітською долею, а батькови їх докоряє, що роз-
думував, чи не оженити ся із злющою Гайкою, що в неї „пара
биків, скриня, дві корові, а поле як лани в пана!“ Соп чи мара
впливає на батька так сильно, що він рішає: Най її другі беруть,
ту Гайку! Він не вове!

Нарешті остають картини із життя інтелігенції.

Приглядаючи ся попереднім ми бачимо головною основою
оповідань економічне положенє мужиків. Виступають тут з одної
сторони ріжницї між крайніми нуждарями і сільськими дукарями...
А з другої сторони бачимо мотивами оповідань просвітний стан
нашого села.

Обставина, що і в останніх пяти оповіданях економічний під-
клад грає визначну ролю, спонукала мене прийняти поділ, який
я тут зазначив. Спонукала мене рівнож та сама обставина вилу-
чити пять оповідань із життя інтелігенції із загального огляду як
раз тому, що як економічний так і просвітний рівень осіб виве-
дених тут цілком инший від попереднього.

Можна би, що правда, при огляді сих оповідань прийняти инь-
ший поділ: виключно після того, як вони визначають ся у цар-
стві духа — тільки я волів придержуючи ся сего останнього,
становища їх у царстві духа, зазначити в їх діланю вплив еконо-
мічних відносин і їх інтелекту.

У всіх останніх оповіданях: Жертва, Гостина, Мій
товариш, Перша зірка і Звичайна історія — стріча-
ємо ся з одним типом: сільським сьвященником, що грає в опові-
даню або виключно головну ролю, або удержуєть ся побіч инь-
шого типу на дуже визначній висоті. Зачнім від першого: Ж е р т в а.

„Жінка селянка, попада хлонка — що казали би люди, що
сказав би той новий сьвіт, якого не знав, а бояв ся..“

Дарма, що він переконує себе, що для матери се робить, для
матері мужички, що в пани вивела його, рада би знайти для него
хоч би царівну, хоч би королівну. А тут звичайна проста хлонка.
Ні, то був би для неї за великий удар; рука його не здійсняла
ся б, щоб завдати таку болючу рану своїй старій, добрій мамі“.

Неправда! Се чиста неправда — отсе розумованє молодого, тільки що висвяченого безженного панотця. Се не тому він не оженив ся із сею Марією, що мати не пережила б сего, тільки ось чому: Що сказав би той новий сьвіт!...

„Він не знав його, а бояв ся...“ І знов неправда. Він знав його! Знав аж за добре! Бо знав його з передпокою! Знав із духовної семінарії! Чув розмови тих псевдо-аристократів, відчував задалегідь ту страшну погорду, якою обкинув би його той цілий сьвіт за його дружинку-мужичку. Він пережив задалегідь у душі той страшний стан людини, коли окруженє обложить її бойкотом! І був певний бойкоту! Го, го!... На теж він був сьвідком цілих чотири роки інтелектуального рівня своїх товаришів, був зразу сьвідком, а далі й сам переняв ся їх способом думаня!...

Він прочуваючи бойкот, робить жертву! Замість пригланути ся вазі сего бойкоту в житю, де йому доведеть ся жити з людом, замість єднати собі симпатії люду, він оглядасть ся на теперішнє своє семінарське окруженє... І робить жертву.

Він єгоїст, відчуває вже задалегідь те своє жите без дружини — жите зломане, противне природі, і потішає себе конвенціональною брехнею: „Мати осяде при нїм, а він ціле жите посвятить для добра люду“. А що стане ся в тою другою жертвою його єгоїзму — він не дивить ся на се!

Що стане ся в тою Марійкою, сусідською донькою, мужичкою, як і він мужик, Марійкою, в якою вони зросли, любили ся як діти... як... з Марійкою, що після останньої їх розлуки, по році, коли він приїздить у село безженим сьвященником, вона сидить у хаті родичів над колюскою і співає тонким, дріжачим голосом, що як шовкова нитка веть ся по хаті: „Ой бідаж мені на тій чужині...“ вибігає із хати і снуєть ся по городі, по саді, довкола нього по цілім сьвіті!...

Чи подумує він, єгоїст, про те, яка доля судила ся отсій зведеній Марійці?... „Ні! ні! Він того не тямить. Того ніколи не було! То вєсь розбурхана уява, незвичайне зворушенє, та ніч повна таємної краси, той зачарований сад...“

Га, га, га! Підлий єгоїст! Він сьміє ще жалувати себе:

„Завтра буде стискати голови, всім... Може й вона прийде, може й на її скрані положить свої дріжучі долоні. Лиш його бідної голови не стисне ніхто. Ніхто! А потім підуть дні за днями, літа за літами, довгі, сїрі, однообразні, дні жертви

і праці. Смерть і жите, жите і смерть і боротьба вічна, не-всипуща...“ А вона?... Він сміє навіть припускати, що вона підійде до него, аби стиснув їй голову.

Засліплений еґоїст, у якого душі анї крихіточки зрозуміня болю другої людини! Він ціле жите має потішати прибитих!..

Судячи по тонї оповідання думаю, що д. Лепкий не сподівав ся написати таку страшну сатиру, якою вийшло се оповіданє!

А вже дуже, дуже сумне оповіданє: Гостина.

„Є річи, які не снили ся філософам!“ — мовить сьвященник удовець після неспаної ночі... „Вона була у мене. З відтам — тут показав на цвинтар. — Приходить часом і грає. Довго... Є річи, які...“ решту заглушили звони...

Той страшний стан душі молодого вдівця сьвященника, що попадає в галюцинації, підчас яких здаєть ся йому, що вона, його жінка навідуєть ся до него, приходить і грає на фортепяні... той розпучний стан душі вирвав авторови дуже гарну настроєву картину із серця. Та безнадійність людини молодой, осьвіченої, якій нараз вирвано те, що мала найдорожшого: дружину на шляху жита, безнадійність о стільки більше болюча, що получена із сьвідомістю, що обставини замкнули її раз на все у ярмі самоти...

І то як раз сьвідомість, що сьвященник удовець не може вдруге оженити ся, робить нестерпною самоту навіть для таких людей, яким навіть і через думку не перелетілоб женити ся вдруге після втрати дружини.

А та кухарка „Марія“ не набиралаб того символу нестерпної, злючої, зависної баби-тирана, коли-б вона знала, що кождіської хвилини її роля в сїм домі спаде до рівня наймички. А так: „О! Видиш яка! — мовить із жалем удовець сьвященник, показуючи на кухонні двері. — Слова сказати не можна, бо обиджаєть ся; пані!“

Яка кольосальна різниця поміж людиною, що сама потоптала жите і щастє собі і другій людині, а людиною, що її доля скривдила... Читаєш, і там обурене, тут жаль і співчутє почуваш...

А далі третя картина. Гуляка, якого після двобою з поручником батько висилає до Берліна, дізнаєть ся з часописї, що в Н. баль із військовою музикою. Буде рішучо й вона. І він іде з Берліна на баль до підгірського галицького міста.

Вона є на балі, але гуляє з ним, тим самим поручником, що

він бився з ним! Берлінець утікає із залі, хоче застрілити ся, але привид викидає його з готелю; він здивується із нею, відвідує її і під час обіду дізнається, що той поручник застрілився в тім самім готелі і на тім самім ліжку, що й він задумував.

І тепер йому здається, що той чоловік зробив йому місце, що уступився з його дороги, забираючи з собою якусь велику, дуже страшну тайну. Хто знає, що сталося між ними? Гроби мовчать. Він не дізнається правди ніколи. Дарованого гроша не слід числити. „Він дістав милостиню“. Чи прийме її?

Ся думка, що може зродитися в кожній голові, доводить його до того, що кидається у вир життя, нарешті опиняється на теології і висвячується безженим!

Слабодух!... Замість старатися дізнатися правди і перенести на собі хоч би найстрашніший удар її, він тікає від правди, будь вона сяка, будь вона така! Волисть кинути ся у вир життя з непевністю, що могло щось стати між ними, ніж глянути правді відважно в очі і остаточно може навіть рішучо дізнатися, що се все брехня, що понавидумувала його уява! Зробив як велів йому слабкий його дух! На силу до життя не стати було його!

Хибаж пнакше можна дивитися на того дивака священика, що зарився на подільському селі далеко від світа, відносить ся з погордою до всякої культури? Є там натяки на Толстого. Тільки я не хочу підозрівати у його фарисейства, із яким Толстой голосить поворот до природи, і обмежуване своїх потреб до мінімуму, коли рівночасно його жіпка збирає тисячі за його твори, а він користуючи ся посередно сими грішми має при повороті до природи і своїй безкорисности такі вигоди й вигоди, яких не мають і найбільш користолюбні люди!

Герой Лепкого просто переживши все, що може дати молодецьки збиток уживання, заховується від світа і робить себе й свою оселю осередком світа! Се не що инше, як контраст збитку, що не заслугує на иншу назву, як також на збиток у пристосовуванню себе до природи, а світа до себе і своїх думок.

Дивак, сибарит, філістер!...

В збірці є ще два оповідання: Перша вірка і Звичайна історія. В першій туга чоловіка на чужині за чимось чого не полишив, і смерть дівчини, доньки сільського священика по причині... неозначеній... По тій, що молодий мужчина виглядав ураз із нею першої вірки після вечері на свят вечір, а відтак

поїхав до Відня й не навідував ся...

На се я одно скажу : Доки наші дівчата умирати-муть із туги по тій причині, що хтось не приїздить брати їх за жінки, доти їх смерть не викличе співчуття у розумної людини. Таж у нашому народньому житю стільки поля до праці, що коли-б хто хотів віддати їй свої сили, не стало-б у него туги за тим, чого ніколи не було ! А при народній праці і не счуеш ся, коли прийде той, що йому подобаеш ся ти як раз своєю душею, радою працювати не для людей, не для слави, але з потреби, прийде і візьме тебе, аби праця у двійці могла бути видатніша ! А доки ти ждати-меш згорнувши руки, аж прийде хто й змилуєть ся над тобою, доти не тільки доля твоя, але навіть і смерть не викличе співчуття...

Далеко більше співчуття викликає доля прогнаного із бурси гімназиста за те, що читає по ночах книжки невідповідні в очах на стоятеля бурси. Звичайна доля красних одиниць серед маси учеників. А коли й лекції не дістанеш і родичі не можуть допомгти, прийдець ся голодувати, відтак сухоти... повільне нидіне... смерть...

Звичайна історія в нації, яка стараєть ся випродукувати як найбільше інтелігенції, думаючи, що вистарчить вислати мужицьку дитину... Звичайна історія, доки настоятелями бурс будуть у нас люди, яким національне усвідомлене дитини буде вистарчати до битя своїх вихованків-сиріт по лиці, до прогонюваня їх та переслідуваня. .

Звичайна, цілком буденна історія в наших змаганях до культурного відродження.

Загальний настрій оповідань Лепкого дуже сумний, безнадійний... Особи прибиті долею, судьбою, прибиті житем, прибиті людьми... Більшість їх така, що їм рішучо не до життя... Вони не вмють віднайти зміслу життя і устроїти ся так, щоб у всякім випадку знайти якийсь вихід, коли не добрий, то бодай можливий...

Та на що ліншої характеристики, як мова чисел. На 15 оповідань є тільки три такі, що в них смерть не відиграє ніякої ролі. А то або кінчать ся смертю, або на смерти оснований цілий настрій оповідання ! Фізична або моральна смерть людини !...

Отсе д. Лепкий і його збірка нарисів : Кара.

МРІЇ КАРИНИ БРАНДТ.

V.

Другої зими приготувляла ся Каріна до причастя і на весні першій раз причащала ся. Приготовленє до того релігійного обряду не зробило на неї особливого вражіння і нераз вона просто дивувала ся, що на той приготовний період дивили ся всі, як на щось важне і урочисте. Її цікавило більше те, що тепер буде доросла, та інтересували ті перемини, що тепер настануть в її житю. Те, що говорив сьвященник, видавало ся Карині таким, що могло відносити ся не тільки до неї, але й до всіх иньших. Вона надіяла ся чогось иньшого, чогось такого, що відносило би ся виключно до неї. Коли-ж се не стало ся, чого бажала так пристрасно, вона почувала себе ошуканою в своїх надіях. Каріна не переживала ніколи, як їй здавало ся, таких тяжких хвиль, як тоді, коли стоячи в притворі церкви мала в присутности всіх прихожан відповідати на запити сьвященника. Обіцянки, яких вимагано від неї, давала зі щирого серця тому, що в її душі не було ніяких сумнівів про те, чого учила релігія. Та складаючи обіцянки, Каріна думала, що повтарає властиво те, що перед тим обіцяла батькови, лиш тепер вивченими словами. І аж тоді, коли підходила другої неділі так, як колись її сестра, до віктаря, почутє набожности охопило її всю. Церква була повна музики орґанів та співу присутних, а Каріна увесь час почувала на собі погляд батька, який думав про те, що тепер обовязок його виповнений остаточно. І вона по части розуміла, що значив той погляд. Понадто від віктаря розносили ся урочисті слова Спасителя. Все те вплинуло сильно на Каріну і вона заплакала голосно, охоплена зовсім суперечними почуваннями радости й суму, що лякали її. Їй здавало ся, що щось нове чекало на неї в житю, але разом із тим покидала її весела безжурність діточих літ.

Тепер і Каріна була вже дорослою дівчиною, але се не зміняло зовсім життя в старій оселі, де рік за роком проживали дві доньки зі своїм батьком, що був задоволений самотою і не бажав мабуть нічого иньшого. Та маленька сцена, що мала місце по несподіванім від'їзді мамзель Аґди, в дійсности не зблизила батька з доньками ні трохи. Їх взаїмне поведене стало простійше

й теплійше, але до серця вони собі не пристали; тоді загалом рідко можна було завважити таке довіре між батьком і дітьми, такі близькі відносини, які існують тепер.

Через те йшли ті три особи кожда своєю дорогою і не терпіли від того, не бажали зміни в своїх відносинах і навіть не думали про щось подібне. Роботи і в маєтку і в фабриці мав Магнус Брандт чим раз більше. Та робота пригноблювала його сильно і в його душі зародило ся почуте гіркости, що змагало ся відповідно до того, як зменшував ся той його вільний час, який він міг пробувати в бібліотеці. Магнус Брандт відчував постійно, що та робота, якій він мусів віддавати всі свої сили, була тяжким обов'язком, насланим йому долею проти його волі. В великій бібліотечній кімнаті, де одні полицки були заложені рідкими фоліантами, другі творами ліпших французьких і шведських авторів, де цілий відділ займали римські поети, мислителі й історики, там Магнус Брандт почував себе дома. Він чув, як безхосенна була жертва принесена ним задля того маєтку, в яким він був немов живцем похований. І дійсно вона була безхосенна. Магнус Брандт відчував із прикрістю, що стан його майна був не такий, як колись. Причина того була для нього загадкою. Але в глибині душі тлів сумнів про його здібности управляти маєтком, від доброго стану якого залежало існуванє двох соток людей.

— Ох, коби то в мене був син — думав тоді Магнус Брандт — син, який міг би здоймити тягар із моїх плечий, якому я міг би передати плоти своєї праці і праці моїх предків!

Чим старшим ставав, тим частійше приходила йому до голови думка, що разом із ним вимре одна лівія роду Брандтів. Той, що колись одідичить його майно, буде мати иньше прозвище. У нього були дві доньки, а ні одного сина. А думка про нову женитьбу, що колись мало не примусила його змінити прийату постанову, була тепер така далека від нього, що не могла би на ново захопити такого чоловіка, яким став Магнус Брандт. Відвідавши раз Ельфсгаммер, він довідав ся, що дівчина, яку колись любив, вийшла за муж за урядника в Штокгольмі. Ні один мускул його лица не задрожав, коли він дізнав ся про ту новину, а на другий день він не присьвятив їй уже ні одної гадки.

Так жив Магнус Брандт. А жите його старшої доньки проходило в турботах коло кухні, комори, ідальні і шпихлїрів. Можливо, що Цецилія потайно рвала ся до чогось і як її батько мріяла

про щось інтереснійше, як нудна і монотонна господарка, але вона не згадувала про те дома ніколи ні слівцем. Вона зробила ся вчасно прикладною господинею і славила ся тим у всій околиці. Про неї говорили, що вона нагадувала свою бабку, стару властительку Мальмгіттана, якій було тепер сімдесят літ і яка управляла по смерті свого мужа маєтком сама, як жужчина, та не бажала мати в управителю посередника між собою й селянами. У всім виді Цецилії, в її манерах і поведеню видно було якусь силу і спокійну певність, які часто можна завважати у людей, що привикли до того, що їх прикази будуть сповнені. Одиною її відрадою поза домом була дружба її зі старшою донькою сьвященника Стадіуса, Генрикою, тихою, милою, її ровесницею, з якою познайомила ся ще в часі своєї конфірмації і яку любила досі. Не вважаючи на те, що батько був незадоволений з тої дружби, невідповідної бупім то для його доньки й дівчини шляхотського походження, Цецилія все таки потрафила, завдяки твердості свого характеру, постояти на своїм і ніщо більше не перениняло приятелювати молодим дівчатам. Цецилія їздила часто сама до насторського дому, а щоб її подруга не підозривала чого, що її батько був противний дружбі, то вона настояла й на тім, що мамзель Генрику запрошувано нераз до них до дому то на один день, то відповідно до тодішніх звичаїв, на кілька день, а навіть на кілька неділь. Тоді наставляли для Цецилії дуже щасливі дні. Коли подруги не могли бачити ся, то переписували ся, при чім говорили про важні житєві питання, про щоденні дрібні справи, про дружбу, про сумніви що до її сталости. Але в тих листах вони обіцяли одна одній, що не вважаючи ні на що, вузли, що їх звязували, не цїрвуть ся ніколи тому, що вони не бажали від життя нічого ліпшого від тої чистої дружби. Ті листи передавали майстри, богомольці і фірмани, що возили велізо. Почти не уживано задля її дорожничі.

Була думка, що Каріна помагала своїй сестрі в господарці. В часі довгого прибираня перед Різдвом та перед Іваном, в горячий час різання худоби і приготовань до двох великих обідів, які давав кожного року Брандт для довколичних панів, Каріна бігала запопадливо всюди, завязавши голову хустиною і надягнувши мережаний фартушок поверх своєї буденної сукні. Чи приносила вона при тім багато хісна, се питанє, та за те без сумніву піддержувала добрий настрій у тих, що дійсно робили. Вона бігала зі стриху до пивниці і з пивниці на стрих, узесь час була в русі,

тїшила ся всїм і була щаслива тому, що всїх любила і чула, що й її всї люблять. Вона вертіла ся поміж людьми, що бігали і працювали, поміж молодими і старими, брала у всїм участь, до всього втикала ся і сама робила мало, але все таки була для всїх потрібна тому, що ніхто не вмів так як Каріна видобувати ріжнородні оповідання про давну давнину, яку памятали лише старенькі дїдусі, або оповідання про привиди, що викликали особливе вражїне, коли наставала темнота, а сьвічка з закривленим ґнотом кидала мерехтливе сьвітло на темні стїни. Та найчастїше казала співати піснї, які любила понад усе. Каріна знала, хто вмів співати пісню про Валлємана і пісню про маленьку Керстину та хто вмів довгу пісню про Малькольма Сінклєра. Коли не хотїв ніхто иньший співати, то Каріна співала сама. Співу не вчив її ніхто. Вона сама пізнала, що має голос, і навчила ся володіти ним. А крім тих пісень вона знала ще багато иньших. На низенькій етажерці з червонявого дерева, що стояла коло старого клявесина, вона знайшла такі піснї, яких ніхто не знав у тїй місцевості. Ще за часів мамзель Аґди вона навчила ся трохи розбирати ноти і переразати простїйші мелодїї на клявесині. Коли батько виходив у поле і ніхто не міг чути її, вона діставала ті піснї, які співала колись її мати, і забирала ся студіювати їх.

Вона любила співати підчас своїх самїтних прогульок по лугах та лісах. Спів справляв їй особливе задоволенє тоді, коли ніхто її не слухав, коли вона віддавала ся своїм мріям, любуючись рівночасно й тим, що давало їй житє. В лісі мала вона свої улюблені стежечки, яких не знав ніхто иньший. Над потоком був її камінь, а при озері беріг, усипаний мїлким піском, де вона лежала звичайно, любуючись озером та пересипаючи пісок у своїх м'яких, обгорілих руках. Далеко в лісі була гора Уфберґ, що царювала над цїлим лісом. З її верха відкривав ся далекий вид на ліси і на озеро Клевшен, яке видавало ся звідти маленьке, вузке, стиснене горами і лісами, серед яких лежало. Там була печера, яку Каріна називала також своєю. Коли вона заходила туди, то не бачила нічого звідти, крім гори і ялиць. Там стояла тишина, там було потемно і дико, що аж кров починала швидше кружляти в жидах. Коли осїнний вітер завівав у лісі, Каріна ховала ся до печери і вертала звідти до дому з яловими шпильочками в волосю і зі сьвіжим румянцем на щоках.

В часі таких прогульок Каріна не співала. Тоді все було

сїре, хмарне, тоді не конвеніював спів. Та як уже сказано, Каріна співала не тільки тоді, коли бувала сама. Вона співала при слугах і при сестрі. Тільки на вид батька замовкала. Вона гарно почувала себе серед простих людей, між якими мала багато приятелів. Вона мала всюди приятелів — і в фабриці між робітниками та їх жінками, і у всіх численних хатках, розсіяних по цілїм широкім маєтку. Бабуся Вестлїонд, самїтна, сива, що жила в маленькій кімнатцї в мїртом у вікні і яркими цвїтами при входових дверех, належала до найліпших приятельок Каріни. Вона була вдова; її діти або поженили ся, або повмирали, і при нїй не було пікого. Вона все ще була бадьора і весела, не вважаючи на своїх дев'ятьдесять лїт. Вона пережила панованє шістьох королїв. Із них бачила двох: Густава III, коли в часї війни їхав сїльським возом до Далекарлії, аби поговорити з народом, і Карла XIV Івана, коли був іще молодим наступником трону. Його бачила, як їхав верхом у синїх райтузах, у високих лякерованих чоботах і в триграннім капелюсі; йому товаришила ціла юрба панів у мундурах, що блистїли від срібла та золота. Каріна знала ся також добре з рибакком Андерсом, що носив рибу в село і перевозив почту; він мав багато дітїй і був дуже бідний. З волоцюгою Льоттою була також у приязни. Та се приятелюванє мусїло бути тайне тому, що Льотта була ледача жєнщина. Вона була Циганка, ходила довкола по селах, просила милостинї і крала. На вид властителя майна Льотта щєзала безслідно в одній хвилї, а нераз та бездомна Циганка то голосно, то тихцем проклинала його тому, що він був дуже суворий та часто грозив старїй Льоттї лєнсманом. — Але фрекен була добра та виrozumїла. Вона розмовляла привїтно з волоцюгою і нераз давала їй блини та кров'яну кишку, які тихенько діставала з кухнї. Вона приятелювала ще з глухонїмим Йоном, що рубав дрова в селї та заробляв собі тим на хлїб і на одїж. Усі посьмішкували ся над ним та дразнили його тому, що їх бавило, коли він розсердившись завертав очима та буркотав щось не вмїючи сказати слова. Але коли приходила Каріна, брала його під паху і відводила від тих, що його обиджували, він ставав зараз смирний як ягня, усьміхав ся своєю бездушною усьмішкою і буркотячи щось, відвозив візок із дровами до кухонних сходів. Побережник, що жив у власній хатї і доглядав гончих пєів, був також другом Каріни. І старенький столяр, що лаяв ся вїчно грубими словами, немов відроджував ся, коли фрекен Каріна входила до столярнї.

І баба Йонса, що жила зі своїм великим чорним котом у кімнаті, де варили пиво, бачила часто у себе молоду фрекен Каріну. Стара Йонса прожила в селі довше від усіх. У молодости вона була дуже гарна і така сильна, як мужчина. Вона могла без натуги вийти горі сходами до шпіхліра з міхом жита на плечах. У міру того, як змінювалися її роки, змінювався й рід її служби. Вона була незамужна. А причиною того, як запевняли злі язвики, було те, що в неї перебувало занадто багато женихів. Але по своєму Йонса була вірна не тільки своїм панам, але й предметові своєї любови: вона все закохувалася в конюхів. І коли би старі конюхи не відходили, а на їх місце не вступали би нові, то дуже можливо, що предмет любови Йонси не міняв би ся. Але міняли ся конюхи у Скугагольмі, а разом із ними й любов Йонси. Не малим горем було для неї, коли „новий“, як вона сама його називала, зпайшов у кінці Йонсу занадто старою для себе. І від того часу вона постановила устаткувати ся. Неправильний спосіб життя, який вона вела перед тим, не пошкодив їй одначе, а бодай не похував її настрою. Вона до старости заховала свою веселість і тепер за кожним разом, коли Каріна заглядала до її кімнатки, забавляла Каріну піснями, казками і оповіданнями про страховища, з яких найлюбійшим її оповіданням було про Цінторна-фру, а смерти в присутності усіх поніс у своїх пазурах. Незвичайно гарний, одягнений в черес, заїхав перед дім тоді, як та люта жінщина лежала на смертельній постелі, і коли відївдив від дому, то іскри сипали ся з під конит його вороних коний, а в комині зняла ся така вовтузня, немов ціла куна чортенят скакала по ньому то в гору, то в долину.

І ще багато приятелів мала Каріна і з ними жила правдивим життям.

Але в сей час Каріна зі всіх своїх приятелів любила найбільше діда Сведіна, старого вояка, що жив цілком самотно в хатчині в лісі. Він мав лиш одну ногу, другу стратив у Фінляндії; її відіймили йому в шпиталі. Згадуючи про свої муки, старий і тепер сипав іще проклинами. В часі останньої великої війни, коли Росіяни відібрали Фінляндію, в одній битві брав участь і старий Сведін. То було і його гордістю і горем і нещастям і предметом невичерпаних його оповідань. Яким чином удало ся йому вернути з війни, що відірвала його від домашнього огнища, він і сам не знав. Він пролежав кілька днів без памяти у тім

проклятім шпиталі, а прийшов до себе аж на кораблі. Та як би там не було, він вернув ся до своєї торпи і йому не полишило ся ніщо иньше, як жити тут до смерти. Повернувши до дому, він довідав ся, що в його неприсутности женщина, яку уважано його нареченою, умерла по злогах. Він був тоді ще молодий чоловік. Закусивши зуби він замкнув у собі своє горе. Його оружє полишено йому і він повісив його на стіні разом зі скрипками, порошницею та портретом Карла XII в рамках. Бути комусь тягарем старий Сведін уважав для себе неможливим. Коли йому хто хотів що подарувати, він відповідав: „Дякую, дякую“, але ніколи не приймав нічого. Тому тут у селі зложено приповідку: „Дякую, дякую, сказав дід Сведін“. Чим більше старів ся, тим щетинястїйші ставали його шерсткі вуса і тим неприступнїйший ставав він сам. І лише від одної Каріни він приймав інколи яку дрібну монету або кусничок сьвіжого хлїба без лайки і спльовуваня. Походило се звідти, що її не відстрашували ні його щетинясті вуса, ні його величезний ніс, ні його густі брови, навислі над острими, підзорливими очима, ні його упертість. Каріна вмїла всіх зробити своїми приятелями і не знала, що значила відмова. Тому то вона покорила й діда Сведіна. Вона стала його розрадою і потїхою і він навіть усміхав ся мабуть, коли вона входила в його двері.

І у нього Каріна пробувала все довго. Ніде не можна було побачити так багато цікавих річий, як у діда Сведіна. У нього були ріжні шафи з різьбою і помальовані величенькі скриньочки. Вернувши з війни і не бажаючи чужої помочи Сведін узяв ся за пензель та фарби і почав малювати. Селяни привозили йому до направи свої старі і поломані меблі або звертали ся за його помічю, коли при надходячим весїлю треба було яку стару річ обновити та зробити гідною на дарунок. Усі приходили до діда Сведіна. Коли з часом його слава зросла і він мав відбут, почав сам виробляти меблі. Деревя, слава Богу, було доволі в лісі, а тоді не забороняв ніхто бідакови брати його, кїлько йому було треба. „Та настане колись і такий час — говорив дід Сведін. — Вірте, що настане. Але тоді я, слава Богу, оберну ся вже в порох“.

Від усіх розчаровань і прикростий свого життя він знаходив у роботі ту втїху, яку дає штука кождому чоловікови, навіть невіжі, коли лише він серіозно відносить ся до свого діла. За роботою він забував також, який великий гріх поповнив, покинувши жінку, в якою не звінчав ся, вважаючи себе молодим, сильним

і сотвореним для щастя. Коли-б вона була повінчана з ним, люди були би попіклували ся нею і все було би вийшло інакше.

Каріна відвідуючи діда Сведіна оглядала все його роботу і так щиро любила ся всім, що суворий вояк не міг не вірити їй. Розуміть ся, дідусь починав деколи розговорювати про свої подвиги, а Каріна була досить розумна, щоби все розуміти. Він оповідав про війну, називав імена героїв, говорив про лихолітя останньої війни за Фінляндію. Дівчина слухала його з широко отвореними очима. Але все те видавало ся їй дивним, незрозумілим і далеким. Вона ліпше розуміла його тоді, коли він оповідав про себе самого, про те, як женив ся, як родила ся його дитина тоді, коли розпочала ся війна, а його забрали, і як він вернувши до дому застав свою хату пустою. Жінка й дитина померли на якусь заразливу хворобу, а де їх могили, ніхто не з'ясував тому, що тоді вимерло дуже багато народу.

Так оповідав дід свою історію, не бажаючи відкривати дівчині свій тяжкий проступок. Але й без того оповідане було прикре. Каріна здвигала ся слухаючи його і їй здавало ся, що само горе, сама розпука спозирала на неї в тих сірих очий над щитинястими вусами, що здригали ся при згадці про минуле. Дід Сведін мав брата. Під його опікою полишив він жінчину і дитину, коли його забрали на війну. Але брат не оправдав його довіря, він не відвідував хорої жінчини і не поміг їй, боючись зарази. Тому вона вмерла і дитина також і тому Сведін вернувши до дому не міг навіть знайти її могили. Того не міг дід ніколи простити братови і навіть не хотів його більше бачити. Брат давно вже вмер, але й перед його смертю він не поїхав до нього, хоч той прислав за ним. Він вів по давньому своє самітне жите і розслав по всім селі і поза його границі вироби своєї штуки, так само острі і прості, як і він сам.

Та коли дід починав говорити про свого брата, Каріна брала скрипки, а він сповняючи її бажаня, зачинав грати. Старий Сведін не міг співати; він мав занадто захриплий голос, а крім того не знав ніяких пісень. Але памятав старинні танці і марші. Памятав мотиви, які виконувано на селянських весілях, знав і марші, грані давнійше в часі сінокосів, а тепер вовсім уже забуті. Він грав їх Каріні, коли вона просила його так любо. А коли був у добрім гуморі, то грав і пісню перевізників, на кінці-ж слідував якийсь дивний мотив, не відомо коли скомпону-

ваний, якого, як старий запевнював, навчив його ліс.

Коли дід Сведін грав, то бувало, що Каріна забувши все засиджувала ся в нього так довго, що густі сумерки починали вже опадати на землю, а над лісом заблискували зорі. Тоді Каріна бігла легкими кроками до дому окружена довкола тишиною, яка її не лякала.

Так минав час і Каріна дійшла незамітно до вісімнадцятого року. Цецилії було вже двадцять літ. Магнус Брандт усе господарив, читав, а деколи попадав у задуму ся і нарікав на долю, завдяки якій понав не на свою дорогу житя.

VI.

Одної лютової ночі їхали дорогою коло турсбюської церкви сани. Ніч була тиха і морозна; над білим покривалом снігу, що покривав село, церков, поля і далекі луги, розстелювало ся небо, посипане безлічю ярко блискучих звізд. Сани були маленькі, низькі, які давніше називано „російськими“. На козлі, дотикаючи майже ногами коня, сидів згорблений візник. Кожушана шапка його була насунена на самі очі, а на руках були величезні рукавиці. Він без перестанку тикав себе в груди то одною, то другою рукою, щоб обігріти свої закачанілі пальці.

Маленька, худенька конина бігла нерадо дрібним трапом, немов дорога видавала ся їй за довга і за тяжка. Пара як дим уносила ся над її хребтом. Ніде, кільки око сягало, не видно було ні одного огника. За високими голими деревами виділа темна церква, довкола якої, немов крізь мряку, вирисовували ся невизразно хрести і могильні пам'ятники. Все було затоплене в сні почавши від низького пасторського дому, окруженого масою корчів, обсипаних снігом, овочевих дерев і живоплотом, до маленької хатчини на кінці поля, подібної до великої звірюки, що заснула під снігом. Сани їхали серед німих домів, задутих снігом, із пустими, темними вікнами. Глибокі попроцитувані доріжки вививали ся чорними лініями на білім снігу; журавлі при криницях підоймали ся довгими скісними лініями до неба. Було зимно, так зимно, що сніг тріщав під копитами конини і скрипів під полозами саней, так зимно, що навіть зв'язди, як здавало ся, мерехтіли та дрожали. На темнім, синім небі тягла ся молочна дорога довгим ясним поясом, що горів від безчисленної многоти огнів.

Візник сидів скорчений на своїм козлі. Проїзжаючи побіч

домів він спозирав на їх темні, пусті вікна, немов надіяв ся доглянути в них огонь. До найблизшого заїздного дому було ще далеко.

Потім оглянув ся, глипнувши-неспокійно на сани. Його очи, звиклі до темноти, побачили смертельно-блїду особу, одягнену в розкішне чорне футро, якої імени не знав. Він не міг доглянути, чи очи чоловіка, який там лежав, були замкнені, чи ні.

— Спите, пане? — поволи і тихо спитав у кінці.

Але відповіді не було. Сани знов посували ся звільна і вїхали в лїс. Там галузя дерев було покрите снігом. Довга була дорога через лїс і довга зимова ніч. Тодї свитає пізно, а мороз над ранком змагаєть ся.

Вїзник затримав коня, влїз обережно з козла, здохнув із одної руки рукавицю, загрів руку, на скільки міг, під кожухом, а потім приложив її до щоки чоловіка, що лежав у санях. Голова горїла, як в огні.

Нараз той отворив очи, проворкотїв щось, чого вїзник не зрозумїв, тому стояв коло саний, не знаючи що робити, та розглядав ся, немов шукаючи помочи.

— У мене пронасниця! — промовив іще раз подорожний тихо, але виразно.

Його очи замкнули ся зараз знов і він застогнав немов від сильного болю.

Вїзник Мате Ерссон не знав, що дїяти. Кінь був утомлений, а до заїздного дому далеко. Чоловіка, якого вїз тепер, знав так само мало, як і всіх иньших, кого доводило ся йому возити, коли надходила його черга словняти той урядовий обовязок. Він бояв ся, що подорожний умре серед темного лїса і йому прийдесть ся їхати нічю з умерлим, а можливо (неясно ворушило ся в його мїзку) й відповідати за те, що стало ся. А тут усе було по давньому, довкола тихо. В лїсі було темно і мрячно і лиш дорога посеред могил снігу білїла в мряці.

Мате Ерссон був у безпомічнїм положеню: не знав, куди їхати, не знав, на що зважити ся. В тїй місцевості, в якій опинив ся, не знав нікого. Вїхавши в кінці з лїса, побачив на противнїм березі озера пригірок, на яким стояв панський дїм Скугагольм, окружений деревами. Він не знав назви місцевості, але імя властителя фабрики Брандта чував, бо Брандт був чоловік

усім дуже добре відомий. Йому впало на гадку, що може властитель фабрики знає подорожного. Мате Ерссон був тої думки, що великі пани, яких пропорціонально мало на сьвітї, повинні всі знати себе. Тому під'їхавши до дороги, що вела по леді просто до панського дому, завернув на неї. „В дворі — думав — скажуть мені, що робити“.

Зачинало свитати, але було ще дуже рано і в дворі всі спали. Коли сани візника в'їхали в алею, ланцюховий пес зараз загавкав, а в слід за тим побачив Мате Ерссон на дорозі сьвітло, як йому здавало ся, ліхтарні. І дійсно, з ліхтарнею йшов конюх, що встав рано, аби дати обрік коням. Коли конюх зрівняв ся з ним, Мате Ерссон став і між ними завязала ся довга, докладна розмова. Вони говорили тихо, поволи, з перервами і розважували, як їм поступити: чи розбудити властителя маєтку, чи помістити до рана хорого в челядній. Та ніхто з них обох не рішав ся взяти се на свою відповідальність, бо подорожний міг у тім часі вмерти, а в такім випадку вони могли мати великі неприємности. Нарешті постановив робітник збудити Сару, що служила довго у дідича і тішила ся між иньшими слугами великим авторитетом завдяки довірю, яке оказував їй дідич.

Коли робітник обходив панський дім, аби тихенько збудити Сару, Мате Ерссон в'їхав на подвірє. Але не зважаючись під'їхати під ганок дому, пристаєнув коло крила завідателя, зліз із козла і стаєнув коло саний, задоволений тим, що тепер йому вдасть ся нарешті зложити в себе відвічальність, яка його мучила.

На кухонні сходи вийшла Сара, на пів одягнена, розбуджена несподівано і силкувала ся викинути в слова робітника. Зрозумівши нарешті, в чім річ, і розсердившись на людську глупоту, що може дати сконати чоловікови задля страху перебити чийсь сон, щезла за дверима і не траючи ані хвилі, почала увихати ся.

Візник завважив із подвіря, що в дворі почали будити ся. Зразу з'явив ся огник в однім вікні, що виходило на подвірє, потім заблимав другий огник по черзі в кількох вікнах, показав ся на хвильку в півокруглім віконці над великими входовими дверима і в кінці задержав ся по другім боці їх, у вікнах зі спущеними сторами. Швидко потім відчинили ся входові двері, яркий промінь сьвітла упав на подвірє і почув ся рішучий голос:

— Заїзди!

Візник здрігнув ся. Справивши послужно коня під дім, сам ішов

разом із савьми по глибокім снігу.

— Чого ти отягав ся? Чого не збудив мене скорше? — почув ся той сам голос.

Наляканий селянин знявши шапку стояв із відкритою головою. Гнівне лице Брандта паганяло на нього страх і він не міг промовити ані слова.

— Заложы шапку — почув знов. — Чи може й ти також хочеш умирати?

Брандт підійшов до саний і засунувши руку під кожух хорого промовив:

— На твоє щастє він іще живий. — І звернувши ся до Сари сказав: — Приготов йому чисту постіль у моїй кімнаті. Його треба заразівейнюк укласти. Пришли сюди на поміч люлий. Хорий без притомности. Кажы запалити в печи в зеленій кімнаті для гостей, а швидко!

Сара щезла. Магнус Брандт лишив ся при санях.

— Оповідай тепер, — сказав коротко. — Я чей не кусаю ся. Селянин оповів, що знав, але він знав не багато.

— Кілько тобі належить ся? — запитав фабрикант.

Селянин подав суму, а Брандт кивнув йому.

— Тобі вишлють гроші до кухні. Коня можеш відвести до стайні. Але памятай: коли сны разом скінчить ся все добре, то тільки завдяки Богови. — І звернувшись до дому крикнув нетерпливо: — Щож то, піхто врешті не вийде?

Коли трафляеть ся щось несподіване, то здаеть ся, що люди прочувають се навіть у сні. Якимось невьясненим способом вискочив із крила отаман, із челядної прибігли робітники, з кухні служницї. І в одну мить ціла юрба окружила саны, які видавали ся такими маленькими й мізерними в порівняню з широкою камінною офіциною. За кілька мінут збігло ся більше люлий, як треба було, аби внести хорого до кімнати.

Цецилію, розуміеть ся, вважали конечним збудити. З тим наміром заглянула до неї Сара, спішачи з дровами на руках до зеленої кімнати для гостей. Цецилія одягла ся швидко, але старанно. Вона йшла тихо, аби не збудити сестри. Але від руху, що зробив ся в домі, Каріша таки збудила ся і побачивши сестру одягнуеною, скочила з постелі і запитала, що стало ся.

Цецилія оповіла кількома словами, що знала. Вона видавала ся схвильована: її лякала думка, що той хорий подорожний понав

може до їх дому, щоб умерти. Каріна, ще заспана, не вислухавши до кінця слів сестри, в самій сорочці кинула ся попри неї до сходів і нахилила ся через поруччя. На долині було майже темно. Та нараз появилася ліхтарня і увійшли люди несучи когось. При слабім сьвітлі ліхтарні вона побачила лице молодого чоловіка, одягнутого в футро. Лице було бліде, з гарним білим чолом, обрамованим темно-русявим волосєм; уста його були замкнені як і очі. Каріна приглядалася всему тому на протяжї якої мінуты, по чім двері за хорим замкнули ся і все щезло, як привид. Каріна осталася знов у темноті. Вона чує з долини голоси. Знов уносять щось тяжке і кладуть коло сходів. Потім на той предмет кладуть щось велике, м'яке і щось звеняче. Знов заблисла ліхтарня і вона добачує уніформове пальто та оружжя. Але вона не здає собі справи з того, що бачить. Вона все ще бачить перед собою бліде лице з замкненими очима і білим чолом і немов прикована стоїть далі на зимних сходах. Нараз вона здригається, почувши голос сестри, що питає її:

— Ти чого тут стоїш?

Каріна не відповідаючи нічого пробігає коло неї до своєї кімнати і з горячковим поспіхом зачинає одягати ся. Та одягнувшись вона ще довго сидить непорушно і прислухується до кожного звука. Вона не зважає ся зійти в долину. Страх перед невідомим сковує її.

VII.

Молодий офіцер лежить у постелі за зеленою заслоною, в кімнаті на пів темно. Фрекен Цецилія, серйозна, сидить при вікні і терпливо чекає на пробуджене хорого. Йоган добрим кошем, запряженим у санки, давно вже поїхав за лікарем. Магнус Брандт ходить сюди й туди по своїх кімнатах і задуманий курить люльку. Каріна, взявши з собою Ранна, вийшла з дому і пішла дорогою через луг у ліс, де сніг підіймався високими сугорбами по обох сторонах вузької стежки. В цілім домі стоїть тишина. Навіть у кухні розмовляють шепотом. Дома хорий, незнайомий, очевидно шляхтич. Чодось подібного ще не трапляло ся; навіть стара Йонса, що живе в кімнаті, де варять пиво, не може пригадати собі такого випадку.

Приїздить лікар, оглядає хорого, бесідує довго на самоті з Магнусом Брандтом у його кімнаті, а про що вони говорять,

ніхто не знає. Лікар лишаєть ся на обід. По обіді оглядає ще раз хорого, записує дві рецепті, а коло четвертої години Йоган, одягнений у футро і високу шапку, заїздить перед ганок саньми і лікар від'їздить. Вечером приходить із фабрики стара Ловіза з баньками. З повагою, зі зрозумінєм власного достоїнства входить маленька жєнщина до зеленої кімнати. Певна себе і переконана про хосєність свого лічення, словняє свою функцію відповідно до всіх приписів. Та коли опісля схилила ся над хорим і послухала його пульсу, її лице стало хмарнійше, як звичайно, і вона шєпчучи щось та хитаючи головою вийшла з кімнати.

При хорім лишаєть ся Сара; їй поручив Брандт догляд над ним. Сара увійшла в дім разом зі своєю покійною панєю, в якій роді служила. Тепер їй пятьдесят лїт. Вона могла би багато оповісти про давнійше житє в Мальмгїттанї, де виросла її вихованка. Все, що колись дотикало її житя, вона забула. Вона зжила ся до того ступня в родиню Брандтів і зі Скугагольмом, що не знає нічого поза те, що дотикаєть ся їх, не любить нікого иньшого і не стремить ні до чого иньшого. За те вона знає все, що колись діяло ся в Мальмгїттанї, де жила перше, все, що діяло ся в Скугагольмі, де осїла потім. І тримати язик за зубами вмє також. Тепер до давнійших подій в її житю прилучила ся ще одна нова і вона увійде між усі ті спомини, які Сара хоронить так сьвято. Брандт віддав їй під опіку хорого. Вона вмє ходити коло хорих. Коли її нанї була хора, вона ходила коло неї і сидїла біля її постелї, коли панї вмирала. При смерти хорої були присутні лиш дідич і Сара. Тепер сидячи біля постелї того блїдого незнайомого, Сара згадує про те і її охоплює прочутє чогось недоброго, що мусить скоїти ся тепер.

В ту хвилю отворюють ся нечутно двері і до кімнати входить тихенько Карїна. Карїна улюблєниця Сари, як і багатьох иньших, тому привикла робити, що хоче.

— Тихо — шєпче молода дївчина і підходить тихенько до постелї хорого.

— Чого хоче Карїна? — питає шєпотом бабуся.

— Я хочу тільки подивити ся, чи він живий — також шєпотом відповідає Карїна.

Вона стоїть непорушно коло постелї. Під тїнею заслони бачить блїду руку, лице, червоне тепер від горячки, і чує уривчастий віддих.

— Як здаєть ся Сарі, чи він умре? — швидко шепче вона.

— Того ніхто не знає крім Бога — відповідає бабуся також тихо.

— Не кажи, що я тут була — шепче Каріна і щезає в дверех так само беззвучно, як появилася.

Не всміла ще стара опам'ятати ся по її відході, як хорий отворив очи.

— Чи тут був хто? — питає він.

— Нікого не було крім мене — відповідає Сара.

Хорий замикає знов очи і починає говорити швидко і беззв'язно. Говорить про когось, що його переслідує і бажає йому зла, про великого чорного птаха, якого бачить, про дику бійку, в якій його життю гровить небезпека, домагаєть ся свого оружия, шепче незрозумілі слова і жалуєть ся на те, що лежить зв'язаний і не може піднести ся. Сара прислухаєть ся спокійно його словам і спокійно змінє компреси на його голові: маячене хорого не лякає її.

Вона думає весь час про те, що Каріна приходила сюди, Каріна, яка так соромить ся чужих. Вона постановляє міцно не згадувати про се нікому.

Той день, розпочатий так рано і повний стільких подій, тягнеть ся довго. В кінці надходить вечір. Магнус Брандт сидить у гостинній і розкладає пасіяне, у столовій притотовляє Цецилія чай. Каріна сидить побіч батька, її очи слідають за „маскарадою“, в якій усі фігури повинні опинити ся на версі, а сама думає тільки про те, що весь день займало її. В кінці зважуєть ся запитати:

— Як він називаєть ся?

При тім вона вся спалахнула, а серце замовкло в її грудях, таким смілим видавало ся їй питанє. Уста в батька отворили ся. Він потонув увесь у пасіянсі і ні про що иньше не думає.

— Зігфрід Бернрам — відповідає машинально — поручник смолендського полку. Їде за границю.

Каріна знов мовчить, перед її очима мигають карти і зливають ся в одну сорокату масу.

— Він довго буде тут? — питає знов по короткій мовчанці.

— Поки не виждоровіє, — відповідає батько так само ровсіяно, як перше. — Се може потягнути довго. Добре, що ще на час дістав ся до нас.

При тих словах він перемішує карти з досадою; пасіяє не ввійшов і він муєть починати його на ново.

Каріна силить підперши рукою голову. Її інтересують тепер лише дві думки; думає про те, що він забавить тут довго, та про те, яке то дивно милозвучне імя — Зігфрід. Яке все те несподіване, яке незвичайне!

VIII.

Довго тягла ся хвороба молодого офіцера і тримала його між життям і смертю, і вже нераз здавало ся, що ні шгука лікаря, ні баньки старої Ловізи, ні старанна опіка Сари не зможуть вернути йому життя. Деколи здавало ся, що молодість хорого замагає хворобу, але по кількох днях пропасниця відновляла ся з давнюю силою. І за кожним разом при повороті кризи у Скугагольмі ставало тихійше, як звичайно, а всі очікували відомостей з кімнати хорого та приймали їх так, якби вони дотикали котрого члена родини.

Магнус Брандт мав під той час багато жури, тому не міг займатися своїм гостем стільки, скільки бажав би, скільки вимагали від нього обовязки господаря. Сидячи напроти постелі хорого в кріслі з березини, обитім зеленою матерією, він нераз висловляв свій жаль із тої причини у старомодних, вишуканих фразах.

— Сеї зими справи забирають у мене більше часу, як я бажав би собі — говорив Брандт і при тім лице його прибврало журливий вираз. Його очі були вперті просто на перед, немов силкував ся прибрати як найсуворійший і найрішучійший вид.

По тих словах порушав легко головою, немов бажуючи показати, що сказав усе і не має нічого більше додавати.

Хорній простягнув Брандтови свою руку для устиснення. То була біла, худа рука; на її середнім пальці стояв перстень із зеленим камінцем і з вирізаним на нім шляхетським гербом. Рука показувала ще сліди давньої сили. Тепер її стиск був слабій, ледь чутний, і вона падала безсило на ковдру. Тоді Магнус Брандт звичайно спішив ся виходити, аби лишити гостя в опіці Сари.

Він сам бував рад, що без непотрібної проволоки міг знов віддати себе самоті, яка в останніх роках ставала не тільки його привычкою, але насущною потребою. Замкнувши щільно двері своєї кімнати, він сїдав часто у велике крісло перед бюрком, розкладав перед собою рахункові книги, водив пальцем по їх стовпцях

і читав півголосом. Так міг просиджувати довго, до пізної ночі, а скінчивши складав старанно книги і довго ходив то сюди, то туди по витертих хідниках, задумуючись над тою загадкою, що з кожним днем турбувала його сильніше: звідки в його рахунках росли все розходи, а приходи з кожним роком маліли і маліли? Він властиво не знав вартости своїх лісів, машин, матеріалів, домів і землі і зовсім не цікавився нею. Правдивий шляхтич із роду і характеру, він гордував грішми. Освіта, якою пишався, збільшала те почуття, зміцнивши в ній тим самим відразу до тих запяць, які він уважав поганими.

На маєток із фабрикою дивився так, як на машину, яку заставляв робити тому, бо дім приневолював його до того. Але інтересу не добачував у тім. Лиш у рідких випадках зазнавав радості з тої причини, що був власителем маєтку. Се траплялося тоді, коли бродив іще молодиком з оружжєм по лісі, прислухаючись токованню тетерюка в ту пору, як сонце впливало помаленьки понад лісом, або коли прислухаючись пропизливому бреханню псів стояв на проході надіючись побачити заяця в підскоках. Тоді охоплювала його радість, що й ліс і озеро належали до нього, і він почував себе як король, що володів державою. Тепер уже минуло багато літ, вікколи старе оружжє висить у канцелярії на лисячих шкірах разом із стрілецьким рогом, що давно не вилавав уже своїх пропизливих сигналів. Іще й тоді, коли Магнус Брандт обходив свою фабрику, свої поля і бачив, як ішла робота, або коли його робітники приходили до нього зі своїми дрібними або великими журбами, тоді він також відчував радість і щастя, що міг радити, управляти і помагати. Тут був на своїм місці, тут був незамінний. Але коли сплїв над книгами і силкував ся вникнути у всі рахунки, тоді Магнус Брандт пізнавав усе яснійше з кожним роком, що до того не має здібностей. Він не міг зрозуміти язика цифер і ніколи не розумів його. Перед ними почував себе маленьким, мізерним, яким почував себе кождий чоловік перед тим, чого не розуміє. Стільки приросло нового: банки, векелі, купони, ріжнородні умови. Для кредиту за мало було вже, як давно, чесного імени і чесних намірів. Тепер позички давано за безпекою, за порукою, на гіпотеку. Інакше гроший не можна було дістати, хоч би інтереси були в не знати яким порядку. В банку доводилося мати діло з людьми досвідними в інтересах. Там оглядали кождий папір старанно і в кінці кінців, не відомо чому, відмовляли просьбі. Магнус

Брандт бояв ся банковців і почував до них ворожнечу. Щоб він не задумував, вони ставали йому в дорозі і перешкоджували йому. Всюди вимагано чим раз більших і більших видатків, а тимчасом можливість добувати готівку все меншала.

Магнус Брандт не завважував нічого того, поки жила його жінка. Її маленька, ніжна ручка немов піддержувала все його руку. Так по крайній мірі здавало ся йому. Через те усі труднощі видавали ся йому незначними і він легко поборював їх. Зі смертю жінки утратив більше, як своє щастє. Він поховав разом із нею і силу, потрібну для побіди в житевій боротьбі. На протяві десятиох довгих літ бачив, як його справи замотували ся все сильнійше, і як нещасний кінець надходячи що раз ближше, загрожував, що його придавить та покине безпомічним і самотнім, із сплямленим іменем.

Магнус Брандт оглядаючись за способами, щоб відвернути від себе нещастє, думав головню про свої доньки, про свою відповідальність перед ними. Та останніми часами дійшло до того, що вже не думав ні про них, ні про себе. Тепер він журив ся долею своїх робітників, яких усіх знав близько, долею тих соток людей, що діставали свій хліб від нього і яких жите та добробут залежали від його господарських здібностей та особистих моральних прикмет.

Почутє тої відповідальности гнітило Магнуса Брандта, робило його нерішучим та наганяло йому страх перед небезпекою. Йому уявляло ся, як то всі робітники прийдуть до нього тоді, коли вичерпають ся всі запаси в шпихлірах, усі гроші в конторі. Вони прийдуть у звичайний день виплат. І з пустими мошонками, з пустими кишенями відійде довгий, сумний ряд людей, яких нужда спаде на його сумління. Магнус Брандт тямить іще той неврожайний рік, коли до панського хліба домішувано овес, а до хліба бідаків — кору. Він тямить, як охоплений тоді увесь почутєм приниження і розпуки, стояв перед своїми людьми і говорив із ними. Вони не відповіли йому ні слова. Так само безмовно, як прийшли, відійшли, розсїявшись по фабриці і цілім маєтку. І до всіх маленьких хатинок занесли з собою страх перед голодом і нуждою, страх перед плачем дітей, який найтяжше переносити. Та всі вони покорили ся долі і не переставали працювати. Ніхто з них не зрадив його. Брандт знав, що так само вони поступлять і пізнійше. Він знав, що міг прийти до тих людей і сказати їм: „Я біль-

ше не можу нічого зробити. Прийшов кінець нашим щасливим дням". Він знав, що вони будуть терпіти, скільки сил тому, що був добрим паном. Він знав, що ні в кого з них не побачить злоби на лиці, ні від кого не почує прикрого слова.

Та Магнус Брандт не хотів приймати такої жертви. Він не хотів бачити ще раз страх, що переходив би з хатинки в хатинку і розносив відомість про нужду. Він не бажав того, не міг глядіти в очи людям і просити в них такої жертви. В неврожайний рік була нивша річ. Тоді й пан і слуга піддали ся волі божій, схилили ся перед божою правницею. Але голодний рік, що загрожував тепер, був спричинений самим властителем фабрики, що давно вже прочував його зближене.

Він знав вразом, що нещастє можна відсунути на пів року або на рік, не довше. Довше не можна буде піддержувати того штучного добробуту. Він бачив се з цифер. Хоч він не міг ніколи арозуміти в повні їх суворого язика, то на стільки розумів його. І коли переглядав їх на ново, то лиш тому, що старав ся ошукати себе надією на помилку в рахунку.

Раз виїхав Магнус Брандт із дому. Дім полишив під опікою Цецилії, хорого під опікою Сари. Він поїхав до Мальмгйттана, вісім миль від дому. Там жила його стара теща. По смерті жінки Брандт відвідав її лиш один раз тоді, коли була конфірмована Цецилія. Він їздив тоді, щоб познайомити бабку з унуками.

Під'їзжаючи до дому своєї тещі Магнус Брандт почував щось таке, як дїтвак, примушений признати ся до своїх помилок тому, аби оминути їх неприємні наслідки. Теща мала тепер сімдесят вісім літ. Зверхні відносини її до зятя були добрі, але приязни не було між ними ніколи. Причиною того було те, що Магнус Брандт з'єднав собі любов своєї покійної жінки вже тоді, коли мати обіцяла її руку кому нившому. Магнус Брандт, тоді ще чоловік повний житя, був закоханий і повів справу так зручно, що ображений супірник усунув ся, а властителька Мальмгйттана була примушена віддати свою доньку новому женихови, щоб уникнути явного скандалу. Теща не могла ніколи простити того зятеви; стара властителька Мальмгйттана була жінчина, що привикла виповняти свою волю, а не уступати нікому. На двацять семім році вона поведвіла по недовгим пожитю з чоловіком, старшим від неї у двох. Вона лишила ся сама з великим маєтком і п'ятьма дїтьми на руках. Усі думали, що молода жінчина постараеть ся знайти собі

мужа, дітям батька, а маєткови господаря. Тим часом минув рік жалоби, а навіть сплетні не могли потвердити нічого такого, що піддержувало би загальну опінію. Молода вдова віддала себе господарським турботам та виховуваню своїх синів. Вона мала трьох синів і деї доньки, а виховувати синів самотній жінчині не легко. Та молода вдова взяла ся за се і що раз задумала, те доводила до кішця. По п'ятьох літах ніхто вже не був такий сьмілий, щоб мріяв про можливість оженити ся з нею. Вона як мужчина управляла маєтком, сама вела книги, слідила за виховуванем дітей, визначала їм будучину, приневолювала їх вибрати ту дорогу, яка видавала ся їй найбільше відповідною і на п'ятьдесятім році життя стала пророчнею усеї родини. Вона була сувора, її жиласта, робітна рука була сильна, як рідко буває рука мужчини. Її сильне тіло не знало втоми, дух її був бадьорий і енергічний. І аж коли їй минуло сімдесять літ, вона зрехала ся управи маєтком та передала її найстаршому синові, вже старшому чоловікові, зробивши його господарем Мальмгиттана. Тепер жила спокійно, як стара властителька майна, до доброго стану якого причинила ся не мало. Але трапляло ся ще, що часом брелів її приказуючий голос: „Так має бути, а не інакше“. А висловленому таким способом її бажаню не можна було противити ся і господар ставав перед нею тим, чим усе був, послухним сином, який піддавав ся тій волі, що була, як він знав, сильніша від його власної.

Тій жінчині, своїй тещі, яка ніколи не бажала мати його своїм зятем, мав Магнус Брандт повірити свої прикрости. Вже підчас парадного обіду, при яким Магнус Брандт сидів на визначенім йому почеснім місці між тещею і найстаршим сином, господарем Мальмгиттану, зміркував він ясно, що задумана ним ризикозна справа не увінчаєть ся успіхом. Обід був поданий на довгим столі. На горішнім його кінці, на звичайних своїх місцях, сиділи представителі трьох поколінь тоді, як при долішнім кінці займали свої місця завідатель, бухгалтер, гувернантка і гувернер. Коли опісля по обіді Магнус Брандт сидів сам зі своєю тещею в великій гостинній, де в отвореній печі горів великий огонь із березових дров, йому здавало ся, що та сувора жінчина дивила ся на нього своїми розумними очима так, як буцім то вже розуміла все, ще поки він сказав що небудь.

Тим часом Магнус Брандт оповів коротко і ясно, як то любила бабуся, в яким стані були його справи. Коли скінчив,

стара розв'язала під бородою ленти чепця, що по обіді тиснули їй, відкинула їх на плечі, а потім промовила звільна і різко :

— Він хоче, щоб я витягла його з кльчкки, що вже задушила його. Ні, дорогий Магнусе, на те не згодить ся той, хто ще не стратив цілковито свого розуму. — І обернувшись о крісло, стара говорила далі: — Коли-б ти був звернув ся до мене перед десятима, а може навіть перед п'ятьма роками, то тоді моя поміч могла би спасти тебе. Але коли половина дому в огни, тоді пізно вже заливати його волюю. Я прочувала твою біду і можу вказати тобі на її причину. Ти її не підозріваєш, і думаєш, що й я, живучи так далеко від старого Скугагольма, нічого не знаю про про те, що діяло ся там. Усього не знаю, але не вважаючи на те, справа для мене ясна. Ти добрий чоловік, Магнусе Брандте, про те я ніколи не сумнівала ся, але ти також порядний осел. Коли я тебе побачила по смерті твоєї жінки, моєї доньки, мені стало жаль тебе: ти увесь війшов у своє горе і в свої думи. Горе повинно сталити чоловіка, інакше він пропаде. І ти поступив би був розумнійше, коли-б замість віддавати ся своєму горю, оженив ся був знов і дав дівчатам матір. Тоді не був би ти в такім розпучливім положеню, в яким опинив ся тепер.

Найчуткійша струна Магнуса Брандта була порушена тими словами. Він спалахнув увесь і відповів:

— Не може бути, щоб була така гадка моєї високоповажаної тещі...

Більше не вспів нічого сказати, стара перервала йому на півслові:

— Що таке? Те, що я говорю, не може бути моєю галкою? Чи думаєш, що я кидаю свої слова на вітер? Відповідай мені тепер як мужчина і не плети дурниць, як баба.

Магнус Брандт закусив зуби, щоб здавити свій гнів. Потім говорив далі твердо й рішучо:

— Я думав, що та, що сама виховувала свої діти і сама чесно управляла домом і маєтком, зрозумів, що й мужчина може жити своїми споминами.

Стара не розсердилася, павпаки, з її уст готов був вирвати ся сьміх, але з чемности і прихильности до Магнуса Брандта здержала себе. Її лице прибрало привітний і добродушний вираз, воно рішучо видавало ся веселим і заливало ся червоनावим сьвітлом від огню, що горів у печі.

— Ось що він думає — сказала стара з певною простакуватою насмішкою, властивою їй. — В таким разі я скажу йому, що він помиляєть ся дуже, коли думає, що я жила своїми споминами. Тоді було тут усе інакше. Так, так. У мене доволі всяких споминів, навіть і любовних, коли хочеш знати. То моє діло і я настільки вже стара, що мені нема чого стидати ся того. Але не за-таю, що смерть мого мужа була щастєм. Не дивуй ся, я знаю, що говорю. Тоді я ще сама того не розуміла, тоді любов робила мене сліпою. Але як би був Господь не змилував ся та не зіслав на нього в час удару, то він був би потім розпив ся і понав у пазурі диявола. Він був уже на дорезі до того. До того я можу признати ся тобі, мій дорогий зятю. Так то, так. — Стара витягла свою величезну хустинку, розвинула її повільно і голосно вичистила ніс. Потім говорила знов спокійно. — Цілковито не можна порівнювати мене й тебе, мій дорогий Магнусе. Прости за щирість. Я знаю, що ми слабі люди, не можемо обходити ся без божої помочи. Але все таки дещо можемо зробити й самі. І коли ти не знаєш, що зробила я, то вийди і оглянь ся і спитай, що з того усього, що бачиш, було передомною? Першого року по смерті мужа я горювала і молила ся Богу і весь сьвіг видавав ся мені темним. Але довго не могло мене се задовольати. Тому я почала працювати і коли навчила ся того, мої думки прийшли в порядок. Тоді я зрозуміла, що для любови не було в мене більше часу. Діла було у мене багато. До чого треба було мені нового мужа? Одного я вже мала. Клопотів, завданих ним мені, було більше, як доволі, а радощі — ми можемо говорити про те як старі — не такі великі, щоб без них було трудно обійти ся. Мені не треба було нового мужа, мій дорогий зятю, і тому я не вийшла за муж. А тобі треба було нової жінки і ти повинен був знов оженити ся. В тім то й лежить ріжниця між нами і ріжниця величезна, сьмію запевнити тебе.

Магнус Брандт сидів, устромивши свій погляд в огонь. Він порозумів, що не може надіяти ся помочі від течі.

— Я думаю не про себе, а про своїх робітників, про тих, що залежать від мене — сказав він, немов продовжуючи голосно свої думки без надії дістати на них яку прихильну відповідь.

Стара хитнула головою, немов одобряючи його:

— Се гарно, се робить честь мойому дорогому зятеви — сказала вона. — Він благородний чоловік, я се знаю. Але гроший,

Магнусе Брандте, ти не дістанеш тут. Для того ти повинен був прийти швидше. А я що раз сказала, того не зміню. Коли зможу як інакше допомогти тобі, то не забуду того, що я бабушка твоїх дошок. Але добру раду я все таки хочу тобі дати і ти роздумай над нею на самоті. Найрозумнійше для тебе віддати фабрику й маєток в аренду за приличну суму грошей якому будь чоловікови, що розуміє діло. Хоч як би воно тяжке було для тебе, але чим швидше ти рішиш ся на се, тим ліпше. І ти будеш тоді забезпечений, і твої робітники не втратять нічого, і цілий інтерес прийде назад до порядку. В Ельфсгаммері, у сусідстві з тобою, жиє Фабіян Скотте. То енергічний, здібний чоловік. Поговори з ним. Се моя рада. І ти нічим не будеш обов'язаний мені.

Так скінчили ся відвідини Магнуса Брандта в Мальмгиттані. З поворотом до дому він мав доволі часу, щоб обдумати і нікчемні результати своєї поїздки і своє власне положенє. Зразу був лютий: ті гірки правди, які довело ся йому вислухати, обидили його глибоко і приневолювали його заперечити їх. Та рівночасно Брандт розумів, що у всім тім, що дотикало його вдовицтва і життя в маєтку по смерті жінки, була правда, задля якої йому прийдесть ся ще раз потерпіти. Але він відогнав ту гадку. Не мав тепер часу думати про себе та про свої особисті справи. Дійсність була занадто серйозна. Він думав тепер про тих людей, яким колись буде примушений заявити, що всему кінець, та що швидко застукає до їх дверей щось гірше, як неврожай.

Мовчки їхав Магнус Брандт і лиш одним складом відповідав на нечисленні слова, з якими звертав ся до нього його візник. Він їхав попри села, через відкриті поля. В нім відбувала ся тяжка внутрішня боротьба, яку переживає втомлений чоловік, але такий, який розуміє, що ще не має права на відпочинок.

Ніч провів Магнус Брандт у кепськїм заїздинім домі і майже не спав; усе лежав і думав. На другий день рано сїдаючи в санки сказав:

— Їдь до Ельфсгаммера.

Візник послухав приказу господаря без непотрібних питань і коло полудня сани Брандта заїхали під ганок дому в Ельфсгаммері. Тут пробув він аж до вечера другого дня. Оба дідичі просиділи більшу частину часу замкнувшись у кабінеті Фабіяна Скотте. Коли Магнус Брандт від'їздив до дому, йому було лекше на серці. Від того дня він заїздив часто до Ельфсгаммера, а до дому

в Скугагольмі почали також не рідко під'їздити прегарні савки Фабіана Скотте, з запряженими до них чорними расовими кіньми у блискучій упряжі і з дзвіночками, яких дзенькіт немов про-рокував, що настануть нові часи.

[Далі буде].

Переклав Зв.

ІЗ ВІРШІВ ПОЛЬСЬКИХ ГУМАНІСТІВ XVI—XVII В.

І. КСЬОНДЗ ЯН БРОЖЕК.¹⁾

ДАРОМ.

Ви, що привикли учити ся даром і нас учить даром,
 І будувати дома, одурисьвітів улїї, даром,
 І правосудя сьвятого правицю підмазувать даром,
 І королївські укази топтати без боязни даром,
 Ще й у старцїв заповіти і спадки видурювать даром;
 Ви, що народню мораль і спокій каламутите даром,
 Підступи строїте — не за заплату, крий Боже! — а даром,
 Скоро лиш в носі вам запах ще більшого зиску закрутить,
 Даром співаєте й даром доводите тих до риданя.
 Що їх прехитрими штуками гоните з давніх осїдків;
 Ви, що годить ся вам даром дїтїй у батьків відбирати, —
 Вас я благаю сердечно, шановній слуги Ісуса,
 Спільники щасні і нбвії божища глуного віку —
 Щоб раз убійства та війни забрали ся з нашого краю,
 Ви, що все робите даром, від нас забирайте ся даром!

З латинського переклад Зв. Франко.

¹⁾ Ксьондз Ян Брожек (Broscius), професор краківської академії, славний польський математик XVII в., прихильник поглядів Коперника і Галілея, був автором найострійшої в тім віці в Польщі сатири на Єзуїтів п. з. *Gratis plebański* (1625). За три перші випуски того трактату, видані безіменно, засуджено друкаря на смерть, але Єзуїти «відпросили» його; четвертої частини написаної по латині Брожек не посмів друкувати, та вона заховала ся в численних рукописах. Вона кінчить ся невеличкою латинською віршею, що має титул „*Gratis*“, навіязуючи до єзуїтської пережвалки, що вони навчають даром. Подаю тут майже дословний переклад сеї вірші.

НАУКОВІ ЛИСТКИ.

VI. Обовязки виборця.

Під таким заголовком (Wählerpflichten) була поміщена в тижневім додатку до монахівської Allg. Ztg. (зошит 45 з мин. р.) інтернаціональна стаття відомого баварського статистика і поета Макса Гаусгофера, яку тут подаємо в перекладі. *Ред.*

По наших наскрізь новочасним поглядам нам годі починати розмову про обовязки, не в'яжучи з сям зараз думки про відповідні права. Хто домагає ся прав, мусить брати на себе й обовязки, а на кого накладає ся обовязки, мусимо йому признати й права. Се прості вимоги математичного думаня. Кожде plus мусить одержати своє minus, кожний кредит свій довг.

Коли ще лише починало ся політичне житє, вимірювала кожній одиниці патріархальна чи деспотична власть її обовязки й права; і тут бувало неминуче, що часто не відповідали собі обовязки й права, що великі нерівности та політичні, рахункові хиби порушували рівновагу обовязків і прав. Власна користь і сила з одного, негямучість і неміч з другого боку родили такі рахункові помилки.

Політичний чоловік дозріває помалу й нерівномірно. А найбільші нерівности в розумію прав і обовязків виступають часто в купі що до місяця й часу. Аби се зрозуміти та доказати, не потрібно оглядати ся назад у історію, — се вказує нам кожний погляд на сучасне політичне житє.

Та завсїди буде се лежати в природі чоловіка, що він волисть домагати ся прав, як виконувати обовязки; що кожний, хто має права й обовязки, думає, що вони зле розложені і виходять на його некористь. Се значить: він думає, що його обовязки за надто тяжкі відносно до його прав. І виходячи з сього погляду, він домагаєть ся помноженя своїх прав і звільненя тягару обовязків. І се домаганє все будуть підносити, а нераз і переводити, бо неможливо винайти певну міру і вагу для прав і обовязків. Єдина придатна тут міра, се досвідний та гуманний погляд на права й обовязки, пересічно доступні нашому пізнаню. Де права й обовязки одиниць або цілих кляс відбігають від сеї пересічної, треба прослідити, чи надмір або недомір торкаєть ся тільки до прав, або тільки до обовязків, або до одних і других рівночасно.

Не ходить тут про повну рівність прав та обов'язків, бо й сила до виконання обов'язків буває нерівна. Ходить лише про відносне їх вирівнане. Обов'язки мусять бути наложені відповідно до плечий, що мають їх нести, а права відповідно до обов'язків. І де ані державний лад, ані товариський звичай не були в змозі перевести вповні се вирівнане, там мусять над тим працювати одиниці.

Чи можуть і чи повинні нині члени новітньої, культурної держави, а особливо нашої найближшої батьківщини виховувати ся для добровільного приймаю та виконання політичних обов'язків? Який же шлях та які способи ведуть до сього? Які перешкоди спиняють се?

Коли обсервуємо політичне житє в Баварії, то не можемо за-тайти, що з поміж трьох противних собі партій, власне соціалні демократи виказують найшвидший зріст та найсильнішу політичну енергію, не вважаючи на тих численних трабантів, що просто з загального незадоволення йдуть за ними. Дійсні соціалні демократи все таки діяльніші та більше певтомими, як ліберали і велика маса центра.

Здаєть ся, закине хтось: правда, робітники мають усякі причини до живсі і невсипущої участі в політиці. Се кляса, що хоче вибороти собі красшу долю. У них зріст політичної сили йде в парі з питанєм насущного хліба й жолудка.

Сеї закид був би оправданий, як би кожде збільшене виборчих голосів соціалної демократії мало теж значіне підвищення платні, або скороченя часу праці. Тут одначе нема того випадку. Німецька соціална демократія існує та агітує від сорока літ. Що за сеї довгий час зроблено для поліпшеня долі робітничої кляси, се треба завдячувати добрій волі та почутю справедливости державних партій. Соціална демократія не принесла своїм прихильникам нічого більше, як певтомну агітацію, збори, обходи маєві, плаченє податку до партійної каси, та понад усе свідомість зросту власних сил. Се для одиниці дуже мало. А проте ті одиниці тисячами наповнюють залі зборів, платять партійні датки, приплескують своїм провідникам із такою вірністю, з таким привязанєм, вірою й охотою до жертв, яка в кождому разі заслугоє на всякий подив. Тут не можна сказати: се особиста користь зневолює одиницю до таких жертв... Се тільки надія на будучність партії, що заставляє їх нести сі жертви.

Молоді партії можуть бути очевидно богатші тими надіями,

як старі. Се лежить у природі річи. І тому саме можуть прихильники молодших партій лекше поносити жертви для сих надій. Одначе тим не сказано, що прихильники старших партій не мали би жадної причини поносити жертви на свої партійні цілі. Старші партії мають уже за собою політичні наслідки, вони осягнули політичні здобутки та мають дбати за їх удержанє. І се не менше заслугує на великі жертви, як боротьба за неосягнені цілі.

Значна більшість виборців думає, що ставивши ся до виборчої урни вона сповнила свої політичні обовязки. Не можна так легковажити собі сю справу. Коли би скінчило ся на щорічному одно- або дворазовому приходови на чверть години та однохвильовому побуті в виборчій льокалі, тоді загалом не могло би бути бесіди про політичні обовязки, про політичне житє, тоді дійсно виборці були би нічим иньшим, як худобою до голосованя. Адже-ж нахил до вигоди має своє оправданє. Одначе виборець не повинен цурати ся сеї розкєші — самостійної думки та хисту до її обоснованя та провіреня. Хто в політичній житю не виходить поза вибори, виявляє сам себе політичним лїнюхом найнижшого ступня. Він робить тільки ужиток із сеї, признаної йому законом окрушини публичної оцінї, але не хоче взяти участи в її розвою та дальшому досконаленю.

Ясно проте, що такому мінімальному виконваню обовязків може відповідати також мінімум політичних прав. Значить, треба признати політичні обовязки чимось ширшим. Та вони нїде не приписані, так як також виборчий обовязок не унормований законом.

Частійше ставлено домаганє, щоб виконванє виборчого права було законним обовязком кожного управненого. Не можу погодити ся з сею думкою.

Одинока користь законного наложеня виборчого обовязку була би та, що чисельні відносини партій зазначувались би докладнїйше, як сьогодня, що не ті партії, які тягнуть остатнього свого чоловіка до виборчої урни, як се тепер дієть ся, вигравали би над тими, що працюють менше влізливо. Та ся добра сторона ледви чи могла би направити темні боки законного обовязку виборчого.

Кажуть: кождому праву мусить відповідати й обовязок. Але-ж виборчому праву німецького горожанина відповідає вже стілько обовязків, що не слід додавати ще й нові: обовязок послуху за-

конови, плачення податків, оборона держави і т. д. Ні, без достаточної причини не треба заводити нові політичні обов'язки. Агітацію, партійну сварку, виборчі компроміси — всі ті темні сторони виборів не можна усунути через законний виборчий обов'язок. Навпаки, він тільки комплікував би непотрібно виборчі закони. Адже-ж деяке оправдане конче треба допустити й для тих, що не можуть виконати свого виборчого обов'язку. Ті причини мусіла би перевірити або адміністрація, або самі парламентарні тіла. І в обох випадках мало би се за собою деякі недогоди.

Інша річ, коли відповідно до сучасного баварського виборчого закона виборці мають законний обов'язок явити ся до вибору посла, коли се не вимагає від них ніяких коштів. Та тут причина примусу не політична, а чисто економічна.

Де горожанинови прислугує право вибору, там певно він обов'язаний придбати собі бодай скромний запас політичної осьвіти. Вона повинна допомогти масам при оцінці та вишукуваню провідників та щоб поводити ся як добре карне військо, а в рішаючих хвилях щоб уміли відперти заходи противників та особливі погляди, противні думкам загалу. Всяка політична осьвіта, се по часті історичне пізнанє дійсних відносин, якими займає ся політика. Знанє історії вказує нам розвиток політичних відносин, а для найновіших часів дає вельми цінний матеріал для критики партій, їх програм та перемін. Рідко коли політична осьвіта одиниці бувала вповні систематична, вона більше фрагментарна та припадкова. Вона заєдно доповняєть ся та збогачуєть ся, особливо через уділ у публичнім житю, де чоловік стає око в око з публичною оцінкою, вчить ся цінити сили більшости та меншости, розрізняти тривкі цілі від переходових, формулувати та змінювати внески.

Лихою стороною всякої політичної осьвіти є очевидно те, що вона легко робить ся влізливою і нераз переходить у гешефтьярське використання політичних здібностей для користолюбної цілі. Та се загальна темна сторона не так політичної осьвіти, як радше репрезентаційної системи в загалі. Чим загальнійша та одноцільнійша політична осьвіта, тим менше одиниця може надуживати її.

Вирочім не треба тут мішати політичної осьвіти з політичним чутєм. Горяче політичне чутє, о скільки не переходить у фанатизм, буває далеко ціннійше, як навіть висший ступінь політичної осьвіти.

Ціле політичне житє в нутрі партії мусить приборати різні

форми відповідно до політичної освіти провідників і маси.

Внутрі соціально-демократичної партії ся різниця політичної освіти між провідниками і масою була в початку дуже значна та ще й нині вона не мала, але починає стало вирівнювати ся завдяки невсипущій агітації. Соціально демократія мусить працювати все і всюди в тім напрямку, аби вирівнювати різниці політичного знання у своїх прихильників. Се лежить в її сути та в її демократичному принципі. Вона не терпить ніякої аристократії, отже й аристократії знання. Се змаганє до піднесеня рівня політичної освіти у своїх членів в усякім разі гідне всякого признання. Та соціально-демократичні провідники бажають вправді мати думаюче військо, але таке, щоб думало рівномірно. І в він лежить хиба. Вчити маси думати, а опісля домагати ся, аби вони думали те саме, аби не розходили ся в цілях і способах, се суперечність сама в собі¹⁾. Зріст політичної освіти внутрі соціальної демократії сплотив суперечку між радикалами і ревізіоністами; а чим більше придбає собі партія в цілости політичної освіти, тим острійше мусять варисовувати ся антагонізми. Сього не можна уникнути.

Значно инакше стоїть діло в центрі²⁾. Маси виборців центра не горнуть ся з власної охоти до політичної освіти. А провідникам тих виборців зовсім не залежить на освічених, лиш на сліпо послушних виборчих масах. Виборець центра повинен бути тільки послушним. Перш усього не повинен мати ніякого історичного знання, хиба тільки чорно забарвлене. Бо правдиве знанє історії мусіло би викликати в них деякі сумніви, мусіло би повчити їх, що церков — се тільки тутземна інституція, навпаки її вічним претенсіям, що вона діло неба не тільки в самому почині, але і в дальшому розвитку. Безпристрасна наука історії познайомила би виборця з центра з помилками, хибами та несправедливими вчинками церковної власти. А се було би лихо. Та найліпші провідники центра мали, розумієть ся, все на стільки ясного погляду, що дбали про приріст нових політично освічених проповідників.

¹⁾ Відси нехить деяких практичних провідників до втаємничуваня робітницької маси надто глибоко в тонкості партійних теорій і секретів партійної тактики. »Найгірші члени партії — говорив мені 1894 р. один із провідників німецької соц. дем. у Відні, — се інтелігенти, бо з них кождий хоче мати свій єуд і йти своєю дорогою«. *І. Ф.*

²⁾ Центр у баварьскім соймі складаєть ся з клерикалів і реакціонерів. *І. Ф.*

Звідси й жалоби ультрамонтанів на занадто малу участь католиків у висших студіях. Вони хочать дійсно мати провідників, але таких, що зуміють управляти парламентарним апаратом і давати собі раду в історичним, філософічно-релігійним, політичним та економічним матеріалом в ультрамонтанському дусі. Але політично осьвідомлених мас центру не потребує зовсім. Воно радо задоволяє ся своїм убогим духовим горизонтом.

У лібералів різних відтінків різниця в політичній осьвіті дуже мала, майже незначна. Дуже часто в масах виборців, що приступають до урни, містять ся такі мужі, у яких політична осьвіта в тім або иньшій напрямі стоїть висше, як у їх провідників. Се вяже ся тісно з тим, що ліберальні виборці головно рекрутують ся з міщанства та з ліберальних ремесників.

Ся мала різниця в політичній осьвіті ставляє неперечно сильному партійному життю немалі труднощі. Виборці осьвідомлені політично хочать менше команди, а більше переконання, домагають ся важних мотивів для кермованя своїх поступків; виступають з острійшою критикою програми та кандидатів. Як осібники вони стоять висше череди. А всяке сильне партійне жите вимагає значних концесій на користь чередного зміслу. Неосьвічений виборець далеко радше як осьвічений іде за голосом провідника, який нагадує йому чередний обовязок.

Не вважаючи на сей темний бік осьвіченого круга виборців не можна маловажити також розширення та поглиблення політичного знаня у ліберальних виборців, навіть хоч би справді в ліберальних рядах прибувало чим раз більше критиків та скептиків. Адже-ж власне в політичній осьвіті виріс і все на ново виростає лібералізм культурної держави.

Та з придбанем політичної осьвіти ми сповнили ще лиш частину своїх політичних обовязків. Обік сього важно ще ненастанне пізнаванє політичних подій. Се очевидно не тяжко, бо хто в загалі придбав собі політичну осьвіту, сей на стілько зацікавлений нею, що правильно читає часописі. Тільки що не всі читають часописі з таким розумінем як слід. Наші красші дневники за надто просторі, щоб завалений працею чоловік міг докладно читати більше, як одну часопись на день. А тимчасом пожадаво, щоб усякий черпав своє політичне знанє не лише з одної часописі. Така пожива веде до односторонности. Коли у власній партії що до поодиноких питань виринуть різні гадки, тоді особливо важно берегти ся перед

приймаєм занадто односторонніх поглядів.

Найширший та найтяжший обов'язок політичного чоловіка, се безпосередна участь у політичній русі не тільки через виконуване виборчого права, але і через присутність на партійних зборах, тай хоч би через скромні датки на політичну агітацію. Само виконуване виборчого права, се найпростіша та найкоротша політична функція знаходить завсіди ще людей, що її занедбують. І то рідше з лінивства, як тому, що управненому до вибору не подобає ся ніяка програма, або що він не годить ся з особою, яку поставили на кандидата його партійні товариші.

Обі причини нестійні. Для політично вишколеного чоловіка властиво зайва річ поборювати сі причини виборчої абстиненції. Робимо се тільки для повноти сих уваг.

Виборча абстиненція з лінивства така непростима, що про неї нема що й говорити. Абстиненція тому, що управненому виборцеві не подобає ся програма, засуджує того, хто пускаєть ся на неї, на ролю політичного пустинника без значіння, на ролю чоловіка, що зрікши ся найважнішого політичного права, мусить також зрести ся права забирати голос у політиці. Абстиненція тому, що комусь не подобаєть ся кандидат, заслугує ще найскорше на певне оправдане. Та вона також непрактична, бо ослаблює партійні стремління ізза особистої уподоби. Панове виборці звичайно перецінюють честь, яку зробили чоловікови вибраному на посла. Сю честь здорово рівноважать обов'язки вибраного з одного боку, а напади та лайки преси та агітаторів противої партії з другого, на які часто виставляє свою особу кандидат у часі виборчої агітації, а навіть і опісля. Ті тягарі та напасти мають очевидно не однакою вагу, як до особистої вдачі та дразливости, а то як до його звання, його замешканя, його становища в партії тай ще иньших обставин. Хто рад вирвати ся на пів року або й на довше з тихого, провінціального життя в духову атмосферу великого міста; хто кладе свою амбіцію в тім, аби його імя називано в звязку з політичними стремліннями та подіями; або кому посольські дісти видають ся пожаданим додатком до його доходів, — для такого уємні сторони, звязані зі становищем посла, видадуть ся значно меншими, як для того, у кого ті обставини не мають місця. Тай завсіди будуть більше терпіти ті, за яких вибір ішла дуже пристраєна боротьба і які виступають борцями у важних політичних справах, як ті, що підчас і після свого вибору держали ся більше в резерві.

І коли можна сказати загально, що неприємности парламентарного життя тим більші, а його втіхи тим менші, чим кращий чоловік, то все-ж таки мусимо від сього правила зробити численні та важкі виємки. Бо все знайдуть ся люди знамениті в своєму званю, щасливі в своїм горожанським та родинним житю, а про яких кождий мусить сказати: була-б велика шкода, як би вони не попали до парламенту, бо вони до сього сотворені; се боеві натури, для яких їх уряд, їх фах, їх родина та їх житеві форми за надто тісні; вони так цінні для парламентарного життя, що для них сьвідомість сеї ціли мусить бути сама ясною та винагородою за всі клопоти. Одначе і для таких явно боевих натур бувають іноді прикристи парламентарного життя занадто великі. Не тільки вороженчі та атаки противників із трибуни і в пресі затроюють їх радість, але також переможна політична торговиця, брехлива господарка компромісів, так часто потрібне узгляднюванє вузких парадфіяльних інтересів, потреба сьвятої терпливости при слуханю безконечних та зайвих реторичних вправ.

Сі злі сторони може де в чому лагодити горяча участь виборців і тому вона повинна бути їх обовязком.

Політичний обовязок управнених до вибору горожан вимагає від них також признаня для своїх заступників у політичних клубах та вдячности за їх діяльність, коли вона скінчить ся. Одначе заступник, якого собі вибрала політична група на провідника, не повинен працювати тільки для сього признаня та вдяки. Се значило би, зводити наперед політичну діяльність на поле попису для особистої амбіції. Треба одначе тямити, що кождий, хто виступає як провідник певної політичної групи, буває обкидуваний моральним камінем та болотом, а проти тих напастий признанє та пошана в боку політичних приятелів повинна бути правдивим охоронним щитом, аби посол міг заховати сьвідомість своєї вартости. От тим то хибна річ осуджувати всякий культ особи в політичному житю. Се не кадило для славолюбства, але конечний захист для нарушеної чести. З часом потрібує кождий такого захисту, навіть людина, що має спокійну совість та здорові нерви, яка в молодих літах може виростити на собі шкіру гіпопотама проти нападів політичних противників. Адже-ж нема такого, хто був би зовсім невразливий. Особливо не можуть ними бути люди, що довший час стояли осторінь від політичної арени і в своїм горожанським та товариським житю привикли до делікатного поводження.

[Конець буде.]

Макс Тауцгоффер.

ФЛОРЕНТИЙСЬКІ НОЧИ.**II.**

— І по що вам ще мучити мене тими поганими ліками, коли й так мені швидко вмирати?

Се Марія говорила ті слова саме, коли Максиміліян уходив до кімнати. Перед нею стояв лікар, в одній руці держучи пляшку з лікарством, а в другій маленьку чарочку, в якій обридливо пінився якийсь бурій плин.

— Дорогий друже, — скрикнув він обертаючи ся до ново-прихожого, — се дуже добре, що ви прибули. Старайте ся намовити сіньору, щоб зажила лиш отсих кілька крапельок. Мені спішно.

— Прошу вас, Маріє, — шепнув Максиміліян тим м'яким голосом, який не дуже часто завважувало у нього і який виходив, здавалось, із такого зболілого серця, що хора в дивнім зворушенню, майже забуваючи про свій власний біль, узяла чарку в руку. Та поки піднесла її до уст, промовила з усмішкою:

— Але правда, в відплату за се оповісте мені потім історію про Лявренцію?

— Все буде, чого забажаєте! — кивнув головою Максиміліян.

Бліда жінщина випила зараз те, що було в чарці, на пів усміхаючись, а на пів здригаючись.

— Мені ніколи, — мовив лікар натягаючи свої чорні рукавички. — Ляжте собі гарненько, сіньоро, і як мога не рушайте ся з місця. Мені ніколи.

В супроводі чорної Дебори, що сьвітила йому, він вийшов із кімнати. Коли обоє молоді люди лишили ся самі, то довго гляділи мовчки одно на одного. В душах обох підіймали ся думки, які одно перед другим силкувало ся затаїти. Та нараз жінщина вхопила руку чоловіка і покрила її палкими поцілуями.

— Бога ради! — мовив Максиміліян, — не рушайте ся так сильно і лягайте знов спокійно на софі!

Коли Марія сповнила се жадане, він укрит її ноги дуже старанно шалем, до якого вперед доторкнув ся своїми устами. Вона мабуть постерегла се, бо радісно заморгала очима, мов щаслива дитина.

— Чи панна Лявренція була дуже гарна?

— Коли згодите ся не перебивати мене, дорога приятелько, і приречете мені слухати зовсім мовчки та спокійно, то розповім вам докладно все, що вам бажасть ся знати.

Марія потакнула очима, і Максиміліян усьміхнувши ся приязно сів на кріслі, що стояло біля софи і почав своє оповідане ось як :

— Отсе вже буде вісім літ, як я їздив до Лондона, щоб пізнати тамошній язик і народ. Чорт би побрав той народ ураз із його язиком! Набере десяток односкладових слів у рот, розгризе, розжв'якає, виплює, і се називає мовою! На щастє вони по своїй вдачі мовчазливі, і хоча завсіди дивлять ся на тебе з роззявленим ротом, але не мучать тебе довгою балачкою. Та горе тобі, коли впадеш у руки такого сина Альбіону, що відбув велику подорож і на континенті навчив ся по французьки. Сей зараз хоче скористати з нагоди і пустити в рух набуті язикові відомости, і засипає тебе питаннями про всякі можливі річи, і ледво ти відповів на одно питанє, то він видіває з новим — чи то про твої літа, про місце вродження, чи про те, як довго думаєш тут побути, і певнісінький, що такою невідчипною інквізицією забававив тебе як не можна краще. Один мій приятель у Парижі може й мав рацію твердячи, що Англичане вичують ся французької розмови у паспортних бюрох. Найпожиточнійша їх розмова за столом, коли вони крають свої кольосальні ростбіфи і з найповажнішим видом вишпугують тебе, який шматок тобі до вподоби? чи сильно, чи слабо припечений? чи з середини, чи з брунастої кори? чи товстий, чи худий? Ті ростбіфи та їх баранячі печені, се й усе дєбро, яким можуть повеличати ся. Борони Господи кожду християнську душу від їх сосів, у яких третина муки, а дві третини масла, або інколи для відміни третина масла, а дві третини муки! Борони Господи кожного також від їх паівної ярини, яку вони пруть на стіл такою, як її Бог создав, тільки обварену в окропі. Ще страшнійші від кухні Англичан їх тости і їх обовязкові застольні промови, коли зі стола здіймають скатерть і дами виходять із їдальні, а на їх місце вносять такеж саме число бутельок портвайну — се на їх думку найкраще заступництво в браку красного пола. Говорю „красного пола“, бо Англичанки заслугоють на сю назву. У них гарне, біле, струнке тіло. Лише занадто широкий відступ між носом і устами, що стрічаєть ся у них не менше часто як і у мужчин,

нераз уприкрював мені в Англії й найкращі обличчя. Сей відступ від типу краси впадає мені ще фатальнійше в очи, коли бачу Англичан тут у Італії, де їх прикороткі носи і широка м'ясиста площа, що тягнеться аж до рота, творять ще різкіший контраст із лицями Італіян, у яких риси більше зближені до античної правильности, у яких носи або в римська вигнуті, або в грецька вглублені, не рідко виходять за надто довгі. Дуже вірно завважав один німецький подорожний, що Англичани вештаючи ся тут поміж Італійцями всі виглядають як статуї, у яких повідбivano кінчики носів.

Еге, стрічаючи Англичан у чужім краю зараз бачиш силю контрасту ще яркійше їх хоби. Се боги нудоти, що в пишнотблискучих каретах курієрськими поїздами гонять по всіх краях і всюди лишають за собою сірі тумани куряви та сумовитости. До того додайте їх цікавість без щирого інтересу, їх пишнострійну незугарність, їх безсоромну тупість, їх рогатий егоїзм і їх безглузду радість при всяких меланхолійних предметах. Уже три тижні бачу тут на Piazza di Gran Duca що дня одного Англіїця, що цілими годинами з роззявленим ротом придивляється тому шарлятанови, який там сидючи на кони вириває людям зуби. Сей вид певно мусить благородному синові Альбіону бути відплатою за ті смертні кари, які він пропустив у своїй любій вітчизні... Бо по за боксованєм та бійкою когутів нема для Британця любійшого виду, як конанє бідолахи, що вкрав вівцю або підробив чийсь підпис і за се цілу годину мусить стояти перед фасадом судового будинку виставлений в посторонком на шиї, поки його відправлять на той сьвіт. Се не пересада, коли скажу, що крадіж вівці і сфальшованє підпису в тім огидно-безсердечнім краю карають ся так, як найпоганьші злочини, як батьковбійство або кровосумішка. Я сам, сумним випадком проходячи біля їх суду, бачив у Лондоні, як вїшали одного чоловіка за те, що вкрав вівцю, і від тоді я стратив смак до баранячої печені; баранячий лій усе нагадує мені білу шапку повішеника. А обік нього завісили Ірляндця, що підробив підпис багатого банкира; і все ще бачу наївний передсмертний жах бідного Падді, який перед судом присяглих не міг зрозуміти, за що його так тяжко карають за підроблений підпис, хоч він сам дозволяє кождому чоловікови в сьвіті підроблювати його підпис, скільки захоче! І той народ усе балакає про християнство і не опустить жадної неділі богослуженя і засинає весь сьвіт біблїями!

Признаю ся вам, Маріє, коли в Англії ніщо не смакувало мені, ані люди ані кухня, то причина тому по части був і я сам. Я привіз із собою добрий засіб лихого настрою в дому і шукав розривки у народа, що й сам уміє вбивати свою нудоту лише в вирі політичної та торговельної діяльності. Досконалість машин, які тут скрізь уживають ся і переняли на себе так багато людських чинностей, була для мене також чимось несамопитим; їх штучні механізми з колісцями, валками, циліндрами і тисячами дрібних гачків, цвяхків та зубчиків, що порушають ся майже пристрасно, навівали на мене тривогу. Не менше тривожила мене певність, точність, розміреність і докладність у житю Англичан; бо так як машини в Англії видають ся нам людьми, так тамешні люди видають ся нам машинами. Егеж, так і бачить ся, що дерево, зелізо та мосяж захопили там людського духа і майже збожеволіли з надміру того духа, а обездушений чоловік як пуста мара зовсім машинально сповняє свої звичайні діла, в певній означеній минуті жре біфштіки, виголошує парламентарні промови, чистить нігті, сідає до повоза або вішаєть ся.

Можете собі уявити, як зростало з дня на день моє незадоволенє в тім краю. Та найчорнійший настрій наляг на мене одного разу, коли я під вечір стояв на мості Ватерльо і глядів у низ у воду Темзи. Мені здавало ся, що в ній відбиваєть ся моя душа і визирає до мене з води з усіми своїми ранами та шрамами... При тім напливали мені на тямку самі найприкрійші історії. Я згадав про ту рожу, що її все поливали оцтом, так що вона через те стратила свій солодкий запах і зівяла перед часом... Згадав заблуканого метелика, якого один природознавець, драпаючи ся на вершок Монбляна, бачив як літав між ледовими обривами. Згадав про ту освоєну малпу, що зовсім зжила ся з людьми, грала ся з ними, їла з ними, але раз при столі в печені, що лежала на полумиску, пізнала своє власне молоде малпенятко, швидко вхопила його, побігла з ним до ліса і вже ніколи потім не показувала ся між своїми приятелями людьми... Ах, у мене так защеміло серце, що горячі сльози силоміць бризнули з моїх очий... Вони покапали в Темзу і поплили з нею до великого моря, що проковтнуло вже стільки людських сліз і навіть не завважило їх!...

В тій хвилі якась дивовижна музика збудила мене з тих темних мрій, і коли я озирнув ся, побачив на березі купу людей, що, бачилось, обступла колесом якесь забавне видовище. Я підій-

шов ближше і побачив сім'ю артистів, зложену ось із яких чотирьох осіб :

Перша була невеличка, підсадкувата жінка, одягнена зовсім у чорне, з дуже малою головою і здоровим, грубо на перед висуненим животом. На тім животі висів у неї величезний бубен, у який вона барабанила зовсім немилосерно.

Другий був карлик, одягнений у вишивану сукню на подобу старофранцузького маркіза, з великою, напудрованою головою, але з дуже тоненькими та дрібними іншими членами; від підтанцюючи сюди й туди бив у тріянгул.

Третя була може 15-літня молода дівчина, що мала на собі коротеньку, щільно припасовану спідничку з синьопасматого шовку і широкі, також синьопасматі штанці. Се була ніжно збудована, граціозна фігурка. Лице грецької краси. Благородний простий носик, любо скроєні усточка, мрійливо мягко закруглене підборідде, цвіт лица соняшно-жовтий, волосє блискучо чорне обвинене довкола скрані; от так стояла вона, струнка і поважна, ба навіть незадоволена, і гляділа на четверту особу компанії, що власне виконувала свої штуки.

Ся четверта особа, се був учений пес, дуже многонадійний пудель, який власне на найбільшу втіху англійської публіки з покладених перед ним деревляних букв зложив імя Lord Wellington і додав ще дуже підхлібний присудок Heros. А що пес, як видно було вже з його дотепного зверхнього вигляду, був не англійською скотиною, але так само, як і три інші особи, походив із Франції, то сини Альбіону тішили ся дуже, що їх великий полководець здобув собі бодай між французькими псами таке признанє, якого всі інші креатури у Франції так соромно відмовляють йому.

І справді, се товариство складало ся з Французів, і карлик, що тут же представив себе як мусіє Тірліті, почав по французьки говорити такі диковини і з такими пристрасними жестами, що бідні Англичани ще ширше як звичайно пороззявляли роти й носи. Іноді серед довшої павзи він ціяв як когут, і ті кукуріку та імена многих цісарів, королів та князів, якими він пересипав свою промову, се було мабуть одиноке, що розуміли його бідні слухачі. А тих цісарів, королів та князів він виславляв як своїх прихильників та приятелів. Запевняв, що ще осьмилітнім хлопчиком мав довгу розмову з блаженної памяти величеством Людовіком XVI, який і пізнійше в важних справах усе засягав його поради. Перед бурею

революції він, як і многи інші, спас ся втекою і аж за цїсарства вернув до коханої вітчизни, щоб наповати ся славою великої нації. Наполсон — говорив далі — ніколи не любив його, за те його сьвятість папа Пій VII майже обожав його. Цар Александер давав йому бонбони, а княгиня Вільгельмова фон Кіріц усе брала його на колїна. „От так — викрикував він — від самих дитячих лїт жив я між самими володарями! Нинїшні монархи, так сказати, вирости зо мною разом і я вважаю їх собі рівнею, і коли котрий із них попрощаєть ся з сим сьвітом, завсїгда надягаю жалобу“. По тих поважно виголошених словах запїяв як когут.

Мусїє Тірліті справді був один із найчуднїйших карликів, яких менї доводилось бачити. Його старече, поморщене лице творило такий забавний контраст із його дитячо-щуплим тїльцем, а ся його осїбка не менше забавно контрастувала зі штуками, якими він пописував ся. Він ставав у найсьмїлійших поставах і нелюдяно довгою шпадою сїк повітре на всі боки і при тїм раз у раз кляв ся на свою честь, що отсеї кварта або отої терци¹⁾ ніхто не зуміє відбити, а натомїсь його відбою не перебе ніяка людська сила, і визивав кожного з публики помїряти ся з ним у шляхетнїй штуці фехтунку. Помахавши отак якийсь час і не знайшовши нікого, хто б поважив ся стати з ним до прилюдного поєдинку, карлик уклонив ся зі старофранцузькою грацією, подякував за ласку, яку йому оказано, і просив дозволу заповісти високоповажанїй публиці найчудовнїйше чудовище, яке подивляла доси англїйська земля.

— Бачите отсю особу, — пищав він надївши брудні глянсованї рукавички і з почесною гальянтерїєю виводячи на серед круга молоду дївчину, що належала до товариства, — отся особа, се панна Лявренція, одинока дочка шановної і христїянської дами, яку ось тут бачите з великим барабаном, і яка ще й доси носить жалобу по стратї свого сердечно улюбленого чоловіка, найбільшого черевомовця в Европі. Панна Лявренція затапцює тепер! Подивляйте танець панни Лявренції!

І по тих словах він знов запїяв як когут.

Молода дївчина, бачилось, не звертала ніякісїнької уваги ані на ті промови, ані на погляди видцїв; сердито заглиблена сама в собі вона ждала, поки карлик простер під її ногами великий ковер і взяв ся знов біжкати на своїм трїянгудї в супроводї вели-

¹⁾ Фїгури фехтунку.

кого бубна. Се була дивоглядна музика, мішанина незугарної бурчливості і розкішного лоскотаня, і я почув патетично-дурацьку, тужливо-безстыдну, чудернацьку мелодію, в якій одначе була якась дивовижна простота. Та швидко я забув сю мелодію, скоро молода дівчина почала танцювати.

Танець і танечниця майже силоміць захопили мою увагу. Се не був класичний танець, який бачимо ще в наших великих балетах, де так як і в класичній трагедії панують настобурчені єдності та штучності; се не були ті танцьовані александрини, ті деклямаційні скоки, ті антитетичні присюди, та благородна пристрасть, що так дзвігою вертить ся на одній нозі, що нічого й не бачиш, тільки небо і трікоти, нічого, лиш ідеальність і брехню! Йй Богу, ніщо так не противне мені, як балет у Великій Опері в Парижі, де найчистійше заховала ся традиція того класичного танцю, коли натомість у інших штуках, у поезії, в музиці і в малярстві Французи опрокинули класичну систему. Та буде їм тяжко доковати подібну революцію в штуці танцю; хиба що й тут, так як у політиці, вони візьмуть ся до тероризму та загорілим танцюрам і танечницям старого режиму відгільотинують ноги.

Панна Лявренція не була велика танешниця, кінчики її ніг не були дуже гнучкі, її ноги не були наломані до всяких можливих викрутасів, вона не знала тої танешної штуки, якої вчить Вестріс,¹⁾ але танцювала так, як природа велить чоловікови танцювати; вся її істота була в гармонії з її скоками; не лиш її ноги, але її тіло танцювало, її лице танцювало... вона часом блідла, робила ся майже біла як труп, її очи витріщали ся широко мов у привида, довкола її уст миготіла жадова і біль, а її чорне волосє, що гладким овалем обхоплювало її виски, порушувало ся мов два летючі крукові крила. Се справді не був класичний танець, але й не романтичний у тім значіню, як би сказав молодий Француз школи Рандієля.²⁾ Сей танець не мав у собі ані нічого середньовікового, ані нічого венеціанського, ані нічого горбатого, ані жадного сліду „танцю смерти“, не було в нім ані місячного сьвітла,

¹⁾ Назва славної італійської сім'ї танцюрів. Огій Вестріс (1759—1842) був від 1772 р балетмайстром при Великій Опері в Парижі; маючи 85 літ, збуджував своїм танцем загальний подив.

²⁾ Ешен Рандієль (Renduel), накладник у Парижі, що друкував твори романтиків.

ані кровосумішки... Се не був танець, що силкував ся забавити зверхніми формами руху, але зверхні форми руху видавали ся словами якоїсь окремої мови, що хотіла сказати щось таке особливе. Але що говорив той танець? Я не міг зрозуміти його, хоч які пристрасні рухи виконувала та мова. Іноді я тільки догадував ся, що тут річ іде про щось страшенно болюче. Я, що звичайно так легко розумію значіне всіх явищ, не міг ні за що зрозуміти сеї танцьованої загадки, а що я все надармо мацав за її зміслом, тому певно винна була й музика, яка мабуть навмисно зводила на блудні стежки, силкувала ся хитро збаламутити мене і все не давала мені прийти до ясности. Тріангул мусіє Тірліті хихотав ся іноді так злорадісно! А пані матка гримала так сердито в свій здоровенний барабан, що її лице з поза хмар чорної шапки виблискувало як кровава північна заграва.

Коли товариство поплело ся далі, я довго ще стояв на тім самім місці і міркував про те, що міг значити сеї танець? Чи се був південнофранцузський або еспанський національний танець? На щось подібне натякав запал, з яким танечниця повертала сюди й туди свій стан і те дике закидуванє голови в зад, що надавало танечниці іноді вигляд тих безтямно сьмілих Бакханток, яких із зачудуванєм бачимо на релєфах старинних вав. Її танець мав тоді щось п'яного і невласновільного, щось темного і неминучого, щось фаталістичного; вона танцювала в таких хвилях мов сама судьба. Або може се були уривки прастарої, забутої пантоміми? Чи може танцьована приватна історія? Іноді дівчина хилила ся до землі, немов надслухуючи щось, мов чула голос, що говорив до неї з глибини... Тоді здригала ся мов трепетовий лист, вигинала ся швидко в инший бік, вибухала там скаженими, розпусними скоками, потім знов нахилила вухо до землі, надслухувала ще тривожнійше як уперед, кивала головою, червоніла, блідла, тремтіла, стояла хвилину випростувана як сьвічка, мов задеревіла, і потім робила рух, як людина, що вмиває руки. Чи се була кров, яку вона так старанно, довго, так страховинно дбайливо змивала зі своїх рук? При тім зиркала на бік, так благально, так мплосоерно, аж душа таяла — і сеї її позирк припадково упав на мене.

Всю найблизшу ніч думав я про сеї позирк, про сеї танець, про дивовижний аккомпанімент; і коли я другого дня як звичайно шляв ся вулицями Лондона, почув я якесь тужливе бажанє ще раз зустрінути гарну танешницю, і все нащурював вуха, чи не

почую де музику барабана та тріянуґула. Нарешті я знайшов у Льондоні щось таке, що зацікавило мене і я не мусів уже блукати безцільно його кинучими вулицями.

Власне вийшов я з Тауера,¹⁾ де придивився докладно сокирі, якою відрубано голову Анні Болейн,²⁾ а також англійським коронним діаментам і лвам, коли серед площі перед Тауером серед великого натовпу людей я знов побачив паню матку з великим барабаном і почув, як мусіє Тірліті піяв по когутячому. Учений пес складав знов із патичків геройство лорда Велінґтона, а карлик знов показував свої непоборні кварта і терци, а панна Лявренція знов почала свій дивоглядний танець. Знов ті самі загадкові рухи, та сама мова, що говорила щось незрозуміле для мене, те саме шалене відкидуване гарної голови в зад, те саме надслухуване до землі, тривога, що бажає втихомирити себе чим раз скаженішими скаками, і знов надслухуване похиленим до землі вухом, тремтінє, блідість, остовпінє, а потім те саме страшно таємниче вмиванє рук і нарешті благальний, милосерний погляд на бік, який сим разом ще довше спочивав на мні.

Так то воно! Женщини, молоді дівчата не згірше від жінок зараз догадують ся, скоро звернуть на себе увагу муцини. Хоч панна Лявренція, коли не танцювала, все без руху і сердито гляділа перед себе, а танцюючи іноді лиш один однісінький погляд кидала на публику, то від тепер се вже не був голий припадок, що сей погляд усе падав на мене, і чим частійше я бачив її танець, тим більше значучо яснів він, але при тим іще менше зрозуміло. Я був мов очарований тим зором і три неділі від ранку до вечера шляв ся по вулицях Лондону, зупиняючи ся скрізь там, де танцювала панна Лявренція. Серед найбільшого клетоту юрби міг я вже з найдальшого далека почути гуркіт барабана та дзвенкіт тріянуґула, а мусіє Тірліті, бачучи мов наближенє, викрикував як умів найприятнійше своє кукуріку. Хоч анї з ним, анї з панною Лявренцією, анї з панєю мамою, анї з ученим песом я доси не обміняв ся анї одним словом, то нарешті здавало ся так, що я належу до їх компанії. Коли мусіє Тірліті збирав гроші, то наближаючи ся до мене поводив ся завжди з найдобрійшим тактом і глядів усе в супротилежний бік, коли я в його трирожний капелюх кидав не-

¹⁾ Лондонська твердиня і тюрма.

²⁾ Анна Болейн, друга жінка короля Генріха VIII і мати королеви Єлисавети, була покарана смертю за мниму невірність д. 19 мая 1536 р. в Тауері.

величку монету. Він справді поводив ся дуже по панськи, з достоїнством, нагадував добрі манери минувшини і видно було по тім маленькім чоловіці, що виріс із монархами; тим дивнійше було, що він час від часу, доразісінько забуваючи свою повагу, піяв мов простий когут.

Не можу вам описати, як я зажурив ся, коли раз три дні шукав на дармо малого товариства по всіх вулицях Лондона і нарешті догадав ся, що воно мабуть покинуло місто. Нудота вхопила мене знов у свої оловяні обійми і знов зціплювала мені серце. Нарешті я не міг видержати довше, попрощав ся з „жобом“, з „чорними сотнями“¹⁾, з джентльменами і фешенблями англійськими, з чотирма станами держави, і подав ся назад до цивілізованого континенту, де перед першою білою запаскою першого стрічного кухаря припав на коліна з молитвою. Тут міг я знов як розумний чоловік пообідати і звеселити свою душу прихильністю несвоєкорисних лиць. Але панну Лявренцію я таки не міг забути ніколи; довго вона танцювала в моїй пам'яті, а в годинах самоти я ще часто мусів думати про загадкові пантоміми гарної дівчини, особливо про її надслухуване прихиленим до землі вухом. І минула добра пора, поки дивоглядні мельодії тріангула і барабана прогомніли в моїх споминах.

— І се й уся історія? — скрикнула нараз Марія, пристрасно підіймаючи ся на ліжку.

Та Максиміліян знов лагідно притулив її до постелі, значучо приложив вказівний палець до уст і прошептав:

— Тихо! тихо! Анї слова не говоріть, лежіть собі гарненько в спокою, аж вам доповім і хвостик сеї історії. Лише Бога ради, не перебивайте мене!

І розсївши ся ще вигіднійше в кріслі він ось як повів далі своє оповіданє:

Пять літ по тій пригоді прибув я уперве до Парижа і то в дуже цікаву пору. Французи власне виставили були свою липневу революцію; весь сьвіт плескав їм браво. Ся штука не була така кровава, як давнійші трагедії республіки і цїсарства. Лиш кілька тисяч трупів лишило ся на сцені. Тай політичні романтики були не дуже задоволені і заповідали нову штуку, де попливе більше крові і кат матиме більше роботи.

¹⁾ Blackguards, лондонські пролетарії та босяки.

Париж захопив мене дуже тою веселістю, що виявляєть ся там у всіх появах і не лишаєть ся без впливу навіть на зовсім спонурені душі. Дивне діло! Париж, се сцена, де виставляють найбільші трагедії всесвітної історії, що при їх спогаді навіть у найдальших краях дрожать серця і росю заходять очи; але видцевитих великих трагедій тут у Парижі буває так, як мені було раз у театрі при брамі сьв. Мартина, коли я бачив виставу драми „Tour de Nesle“¹⁾. Передомною, бачите, сіла дама, що мала на голові канелюх із рожевої гази, а той капелюх був такий широкий, що заслонив мені весь вид на сцену, так що все, що там діяло ся, я бачив лише крізь рожеву газу того капелюха; всі страховища „Tour de Nesle“ виявили ся мені в найвеселійшим рожевим сьвітлі. Егеж, є в Парижі таке рожеве сьвітло, що всі трагедії для близького глядача робить веселими, щоб житеві радощі не були йому там гіркими. Навіть страховища, які чоловік у власному серці приносить до Парижа, тратять там свою трівожливу грізність. Щось дивним робом лагодить болі. В тім париськім повітрі рани важивають швидше як деінде; є в тім повітрі щось так великодушне, так повне співчуття, так любязне, як у самім народі.

Що мені найліпше подобалось у того французького народа, так се його чемне поведженє і його аристократичний вигляд. Солодкий ананасовий запах чемности! Як благотворно осьвіжив він мою хору душу, що в Німеччині наковтала ся так багато тютюнового диму, запаху квасної капусти та грубіянства! Як Россінієві мелодії звеніли в моїх вухах чемні фрази перепросин одного Француза, що в день мойого приїзду на вулиці тільки легенько штовхнув мене. Я майже налякав ся так солодкої чемности, я, що привик був до німецьких хлопських штурханців без перепросин. В перших тижнях мого побуту в Парижі я кілька разів навмисно старав ся, щоб мене поштуркнули, аби лише радувати ся музикою тих перепросин. Та не лише задля тої чемности, але вже задля самої своєї мови мав французський народ у моїх очах якийсь аристократичний вигляд. Бо як знаєте, у нас на півночи французька мова належить до прикмет високої шляхти, з французькою мовою у мене від дитинства лучила ся ідея аристократизму. А така париська перекупка говорила по французьки краще, як не одна німецька дама з 64 предками.

¹⁾ Голосна свого часу (1840) драма старшого Ал. Діма.

Задля сеї мови, що надає йому аристократичний вигляд, мав французький народ у моїх очах якусь премилу казкову подобу. Се впливало а иньшого спомину моїх дитячих літ. Власне перша книжка, з якої я вчив ся читати по французьки, були байки Ляфонтена; їх наївно розумні вислови вбили ся невідступно в мою пам'ять і коли я отсе прибув до Парижа і почув скрізь французьку мову, то мені раз у раз причували ся Ляфонтенові байки; все мені здавало ся, що чую добре відомі голоси звірів: отсе говорив лев, а оте мовив вовк, а потім ягня або бузько або голуб; не рідко здавало ся мені також, що чую голос лиса, а в моїх споминах виринали нераз слова:

He, bon jour, monsieur le corbeau!
Que vous êtes joli, que vous me semblez beau!¹⁾

Такі байкові ремінісценції виринали в моїй душі ще далеко частійше, коли я в Парижі попав у ту висшу сферу, що називається „світ“. Сеж був той сам світ, із якого небіщик Ляфонтен запозичував теми до своїх звірячих характерів. Зимовий сезон розпочав ся швидко по моїм приїзді до Парижа; я брав участь у сальоновім житю, де той світ більш або менше весело проводить свій час. Як найцікавіша річ у тім світі вдарила мене не так рівність витончених звичаїв, що панує в ньому, а радше різноманітність його складових частин. Іноді, коли я придивляв ся в великім сальоні людям, що там дружельюбно були зібрані, мені здавало ся, що сиджу в склепі повнім раритетів, де реліквії всіх часів накладені в суміш біля себе: грецький Аполлон обік китайської пагоди, мексиканський Віцліпуцлі обік готицького Ессе homo, єгипетські божки з песіми головками, святі почвари з дерева, зі слонової кости, з металю і т. д. Тут бачив я старих мускетерів, що колись танцювали з Марією Антуанетою, републіканців лекшої реґули, що їх обожано в Assemblée Nationale, монтанярів²⁾ без милосердя і без плям, колишніх членів Діректорії, що царювали в люксембурській палаті, високих достойників цісарства, перед якими тремтіла вся Європа, всевладних Єзуїтів реставрації, одним словом, самі вибракунані, покалічені божища з усіх віків, у які тепер ніхто вже не вірить. Їх імена ревуть, коли стрінуть ся одно з одним, але люди стоять собі сумирно і дружно бік о бік, як

¹⁾ Із другої байки Ляфонтена: Крук і лис.

²⁾ Так звала ся крайня опозиція в революційнім парламенті.

старинности в згаданих антикварнях на Quai Voltaire. В германських краях, де пристрасти менше дисципліновані, таке товариське співжиття так різнородних осіб було-б неможливе. Надто у нас, на холодній півночі, потреба балаканя не така сильна, як у теплійшій Франції, де найгірші вороги, вдибавши ся в сальоні, не можуть довго сидіти обгорнені понурою мовчанкою. При тім у Франції жадоба подобати ся така велика, що всякий в усїї сили стараєть ся подобати ся не лише приятелям, але навіть ворогам. Вічне тут драпованє та ставанє на котурни, і жінщини в сил вибивають ся, щоб перевисшити кокетерією мужчини; але все таки се удаєть ся їм.

Сею увагою не хотів я сказати нічого злого, особливо нічого злого про французьких жінок, а вже найменше про Парижанок. Я-ж їх найбільший поклонник, і обожаю їх за їх хиби ще далеко більше, як за їх чесноти. Не знаю нічого влучійшого над ту легенду, що Парижанка родить ся на сьвіт з усїми можливими хибами, але одна ласкава фея милосердить ся над ними і кожній їх хибі додає такого чару, що в неї робить ся нова принада. Ся ласкава фея зоветь ся грація.

Чи Парижанки гарні? Хто се може знати! Хто може прогледіти всі інтриги туалети, розкусити, чи правдиве те, що зраджує тюль і чи фальшиве те, на що пишно натякає буфастий шовк? А коли оку пощастить пробити ся крізь шкаралющу і чоловік саме готуєть ся розслідити ядро, аж воно зараз обсновуєть ся новою душпайкою, а потім знов новою, і сею ненастанною зміною моди насміхаєть ся над мужеською бистрозорістю. Чи їх лица гарні? І сего тяжко доконати ся. Бо всі риси їх лица в ненастаннім русї; кожда Парижанка має тисячу лиць, сьміховатих, дотепних, любійших одно від одного, і доводить усякого до заклопотаня, хто би між ними бажав вибрати найкраще або й ще відгадати правдиве. Чи їх очі великі? Або я знаю! Чоловік не розсліджує довго калібер гармати, якої куля відірвала йому голову. А кого й не трафлять ті очі, то всеж хоч осліплять його своїм огнем і він рад-радїсенький, коли держить ся здалека від їх пострілу. Чи простір між носом і устами у них широкий чи вузкий? Іноді він широкий, коли вона задре носик, а іноді вузенький, коли її верхня губа вухвало надуєть ся. Чи їх уста великі, чи малі? Щоб видати вірний осуд, мусїв би той, хто судить і та, котру судять, бути в повнім спокою. Але хтож біля Парижанки може заховати спокій, і котра

Парижанка буває коли спокійна? Деякі люди думають, що можуть зовсім докладно придивляти ся метеликови, коли пришпилять його шпилькою до паперу. Се не лише жорстоко, але й глупо. Пришпилений, спокійний метелик, сеж уже не метелик. Метеликови треба придивляти ся тоді, коли гуляє довкола цвѣтів... І Парижанку треба оглядати не в її домі, де вона прикріплена шпилькою в грудах, але в сальоні, на вечерницях і балах, коли своїми гаптованими крильцями з ґази і шовку літає по під блискучими, кришталевими люстрами радощів. Тоді виявляєть ся у них якесь похашне бажане життя, якась жадова солодкого одуру, якась спрага опяніня, що робить їх хорошими аж до жаху і додає їм повабу, який одночасно наповняє нашу душу розкішю і дрожю. Ся спрага до уживання життя, немов би вже в найближшій годині чигала на них смерть, щоб вирвати їх від бурхливого жерела розкоші, немов би се жерело вже в найближшій годині мало висохнути, сей поспіх, сей одур, се божевіле Парижанок, що виявляєть ся особливо на балах, усе нагадує мені людovu повість про тих мертвих танечниць, яких у нас називають Вілами. Се власне молоді дівчата, що померли перед шлюбом, але так сильно заховали в серці незаспокоєну жадову танцю, що нічу встають зі своїх могил, купами збирають ся на вулицях і там в опівнічній годині виводять божевільні танці. В своїх весільних строях, з вінками на головах, з блискучими перстеньми на блідих руках, з жаховитим усьміхом, невимовно гарні танцюють Віли при місячним сьвітлі, танцюють усе тим швидше і шаленійше, чим більше почувають, що дозволена їм година танцю добігає до кінця і вони ось-ось мусять знов лягати в холодну могилу.

Було се на одній вечерниці при *Chaussée d' Antin*, де мені се спостережене дуже глибоко зворушило душу. Се була блискуча вечерниця і нічого не бракувало із звичайних складників товариської забави: досить сьвітла, щоб осьвічувало кожного, досить зеркал, щоб кожний міг оглядати себе, досить людвй, щоб товпити ся до поту, досить лімонади з ледом, щоб охолодити ся. Почала ся музика. Франца Ліста притягли до фортепяну, він підгорнув волосе в гору понад геніяльне чоло і сточив одну зі своїх найбільше блискучих битв. Здавало ся, що з клявішів бризькає кров. Коли не помиляю ся, він відіграв один пассаж із „Палінґенезій“

Баллянша¹⁾, якого ідеї перекладав на музику — діло дуже корисне для тих, що не можуть у оригіналі читати твори того славного письменника. Потім відіграв „Хід на площу страчення“ (La marche au supplice) Берліоца, гарну штуку, яку молодий маестро, коли не помиляюся, скомпонував рано в день свого шлюбу. По всій залі лица покрила блідість, груди хвилювали, дух притаювано підчас павз, а нарешті залунали скажені оплески. Жіноцтво все мов п'яне, коли Ліст заграє йому щось. З безумнійшою радістю вони кинулися тепер у вир танцю, ті сальопові Віли, і я ледво здужав спастися з того натовпу до бічної кімнати. Тут панове грали в карти, а на широких кріслах спочивали деякі дами придивляючи ся грачам, або бодай роблячи вид, немов то гра дуже зацікавила їх. Проходячи поуз одної з тих дам, коли її сукня доторкнула ся до могого рамени, почув я від руки аж геть у гору до лопатки легеньку дрож, немов від дуже слабого електричного току. Але такий же ток, лише найсильнішого калібру, пробіг усе моє серце, коли я вдивив ся в лице дами. Чи се вона, чи не вона? Се було те саме лице, формою і сонячною краскою подібне до античної статуї; та воно не мало вже тої мармурової чистоти і гладкости, як колись. Заостреному поглядови виявляли ся на чолі і щоках деякі маленькі скази, може сліди віспи, що зовсім нагадували ті щербини, які бачимо на лицах статуй, що якийсь час стояли на дощи. Те саме було й чорне волосє, що гладкими овалями мов воронячі крила покривало виски. Коли її очи зустріли ся з моїми, і власне тим знаним скісним поглядом, якого прудка блискавка завсїгди так загадково влучала в мою душу, то не було вже ніякого сумніву: се була панна Лявренція.

Пишино простягнувши ся на кріслі, в одній руді китиця цвітів, другою оперта о поручє крісла, сиділа панна Лявренція недалеко ігорного стола і бачилось, усю свою увагу звернула на ходи карт. Елегантне і гарне було її убранє, а проте зовсім поєдинче, в білого атласу. Окрім бранзолет і перлових шпильок на грудях не мала на собі ніяких стрів. Жмут коронок покривав молодечі груди, покривав по пуританському аж до шиї і тою простотою та ціломудрістю свого одягу творила вона любо-зворушливий контраст із декількома старшими дамами, що перісто пострєвні та поблискуючи діаментами сиділи біля неї і мелянхолійно виставляли на показ

¹⁾ Пер Сімон Баллянш, родом із Ліону (1776—1847), історик і філософ, містично-соціалістичного напрямку.

голі руїни своєї колишньої пишноти, місце, де колись була Троя. Вона виглядала все ще дуже гарно зі своєю чарівною сердитістю і щось непоборне потягло мене до неї і я нарешті опинився за її кріслом, палаючи жадобою поговорити з нею, але спинюваний несьмілою делікатністю.

Отак стояв я мовчки за нею вже деякийсь час, коли вона нараз витягла квітку зі свого букета і не озираючись, через рамя подала її мені. Дивний був запах тої квітки і обдав мене якимось незвичайним чаром. Я чув, що для мене щезли всі товариські форми і був немов у сні, де робимо і говоримо багато такого, чому й самі дивуємося і де наші слова набирають дитячого, пестливого і простого характеру. Спокійно, байдужно, недбало, як звичайно робимо зі старими приятелями, я схилив ся по над поруче крісла і шепнув молодій дамі до вуха :

— Панно Лявренціє, а деж ваша мама з барабаном ?

— Умерла, — відповіла вона тим самим тоном, так само спокійно, байдужно, недбало.

По короткій павзі я знов похилив ся по над поручем крісла і шепнув молодій дамі до вуха :

— Панно Лявренціє, а деж учений собака ?

— Побіг десь, куди очі бачуть, — відповіла вона знов тим самим спокійним, байдужним, недбалим тоном.

І знов по короткій павзі похилив ся я по над поруче крісла і шепнув молодій дамі до вуха :

— Панно Лявренціє, а деж подів ся Тірліті, карлик ?

— У велетнів на бульварі du Temple, — відповіла вона. Та ледво сказала ті слова, і знов же тим самим спокійним, байдужним, недбалим тоном, коли до неї наблизив ся поважний, старший чоловік високої, воєнної постави і повідомив її, що її повіз заїхав. Звільна підвівши ся з сидження вона вцепила ся за його рамя і навіть не кинувши одним поглядом на мене опустила з ним разом товариство.

Коли я запитав паню дому, яка весь вечір стояла біля входу головної залі і всім приходячим та відходячим презентувала свій усміх, як називається та молода особа, що власне вийшла зі старим паном, вона весело розсміяла ся мені в лице і скрикнула :

— Мій Боже! Хтож може знати всіх тих людей! І його я так само не знаю — —

Урвала, бо певно хотіла сказати: „як вас самих“, бо й менеж вона сього вечера бачила перший раз.

— А може, — завважив я, — міг би ваш пан муж дати мені яку відомість? Де міг би я знайти його?

— На польованю в Сен-Жермені, — відповіла дама ще дужше сьміючись. — Виїхав сьогодні рано, а верне аж завтра вечір... Але чекайте, знаю одного, що багато розмовляв із дамою, про яку розвідуєте. Назви його не знаю, але можете легко допитати ся до нього, звідуйте лише за молодим чоловіком, якому пан Казимір Періє дав копняка, не знаю вже де.

Хоч і як тяжко пізнати чоловіка по тім, що якийсь міністер дав йому копняка, то про те я швидко віднайшов того младенца і попросив у нього деяких відомостей про дивну появу, що так зацікавила мене і яку я силкував ся описати йому як найдокладнійше.

— О, так, — сказав молодий чоловік, — знаю її дуже добре. Говорив із нею на кількох вечерницях.

І він переповів мені купу зовсім пустих предметів, на яких крутила ся їх розмова. Головно вбив ся в його память її поважний вір за кождим разом, коли він сказав їй якусь чемність. Так само дивував ся він не мало, що вона завсїгди відмовляла ся від його запросин протанцювати з ним одну туру, запевняючи його, що не вмє танцювати. Імени й відносин її він не знав. І хоч скілько я розвідував ся, ніхто не вмє сказати мені нічого ближшого. Даремно ганяв я по всіх можливих вечерках, ніде не міг я вже знайти панни Лявренції.

— І се вся історія? — скрикнула Марія, звільна обертаючи ся на другий бік і позїваючи сонливо. — Се вся та прецікава історія? І ви не бачили вже більше анї панни Лявренції, анї мамі з барабаном, анї карлика Тірліті, анї навіть ученого собаки?

— Лежить лише спокійно, — відповів Максиміліян. — Усіх я бачив, навіть ученого собаку. Правда, він був у великій тарапаті, бідна скотина, коли я пострічав ся з ним у Парижі. Се було в Quartier Latin. Я власне переходив біля Сорбони, а з її брами вискочив пес, а за ним з десяток студентів з палицями, а до них зараз прилучили ся во два десятки старих баб і всі вони верещали одним хором:

— Скажений пес!

Майже людськими очима глядів нещасний звір у своїй смер-

тельній тривозі; здавало ся, що сльози пили з його очий, а коли він сопучи пролетів біля мене і його вохкий зір упав на мене, пізнав я свого старого друга, вченого собаку, хвальця лорда Велінгтона, що колись наповняв подивом англійську націю. Чи справді він був скажений? Може він зсунув ся з глузду в великої вчености, продовжуючи свої студії в латинськїм кварталі? Або може в Сорбонні заявив шкрябанем та гарчанем свій протест против хлопчячих шарлятанств якогось професора, а сей захотів позбути ся такого неприхильного слухача тим, що признав його скаженим? Ах, а молодіж не довго міркує, чи хто з ураженої професорської варозумілости, або може з простої зависти крикнув: „Сей пес скажений!“ Вона як стій хапаєть ся бити своїми безмисними пальцями, тай старі баби в таких разях усе готові заверещати і ваглушити голос невинности й розсудку. Мій бідний знайомий мусів улягти, перед моїми очима його вбили як собаку, подали на наругу і викинули на гній. Бідний мученик учености!

Не веселійший був стан карлика, пана Тірліті, коли я віднайшов його на бульварі du Temple. Правда, панна Лявренція сказала мені, що він подав ся туди, але чи то я не думав про се, щоб на правду пошукувати там за ним, чи то сутолока народу не допускала мене туди, досить, що я аж пізно завважив буду, де продукували ся велетні. Війшовши застав я двох здоровенних завалидород, що без діла лежали на ослоні і швидко зірвали ся з місця і поставали передомною в своїх велетенських позитурах. На правду вони не були такі великі, як пишали ся на вивішенім перед будою малюнку. Се були два здоровенні бельбаси, одягнені в рожеві трикоти, мали дуже чорні, може фальшиві фаворити і махали по над головами деревляними, в нутрі порожними булавами. Коли я запитав у них про карлика, про якого також голосив афіш, відповіли, що вже чотири неділі він не показуєть ся задля щораз більшого нездужаня, але я могу бачити його за оплатою подвійної вступної ціни. Як радо платить чоловік подвійну вступну ціну, щоб побачити приятеля! Ах, а сього приятеля я застав на смертельній постелі. Ся смертельна постеля була властиво дитяча колиска і в ній лежав бідний карлик в жовтим, висохлим, старечим лицем. Може чотиролітня мала дівчинка сиділа біля нього, колисала віжкою його колиску і присівувала при тім пестливо насміхуватим голосом:

— Спи, Тірлітінечку, спи!

Коли карлик побачив мене, витріщив як мога широко свої

скляні, виблідлі очі; сумовитий усміх промайнув по його білих губах. Здавало ся, що він зараз пізнав мене, подав мені своє висохла рученя і прохарчав ледви чутно:

— Старий друг!

Справді, в оплаканому стані застав я старого хлопчика, що ще в осьмім році життя мав довгу розмову з Людовіком XVI, якого цар Александер годував бонбонами, а княгиня фон Кіріц садовила собі на колінах, якого обожав папа, а ніколи не любив Наполеон. Ся остатня обставина турбувала нещасливого ще на смертній постелі, чи то, як сказано, в смертній колісці, і він заплакав над трагічною долею великого цісаря, що ніколи не любив його, та за те в таким сумнім стані скінчив на острові сьв. Олені, — „так самісінько, як я кінчу тепер!“ — додав, — „опущений, непризнаний, покинений усіми королями і князями, образ наруги над колишньою пишнотою!“

Хоч я й не міг гаразд зрозуміти, як карлик, що вмирає серед велетнів, міг прирівнювати себе до велетня, що вмирав серед карликів, то всеж таки зворушили мене ті слова бідного Тірліті і особливо його безвідрадний стан у смертній годині. Я не міг удержати ся, щоб не висловити своє зачудуванє, що панна Лявренція, яка стала тепер великою панею, не дбає про нього. Ледво я назвав се імя, попав карлик у колісці в страшні судороги і пропищав своїми білими губами:

— Невдячна дитино! яку я виховав, яку хотів зробити своєю дружиною, яку я вчив, як поводити ся серед великих сього сьвіта, які жести робити, як усміхати ся, як кланяти ся у дворі, як репрезентувати... Ти добре використала мою науку, ти тепер велика дама, маєш повіз і льокаїв і багато грошей і багато гордості і ані крихти серця. Позволяєш мені тут умирати, самітно, в нужді, як Наполеон на сьвятій Олені! О Наполеоне, ти ніколи не любив мене!

Далі белькотав ще щось, чого я не міг розуміти. Потім підвів голову, зробив кілька рухів рукою, немов фехтував ся з кимось, трохи чи не зі смертю. Але косі того противника не опреть ся ніхто, ані Наполеон, ані Тірліті. Тут не поможе ніяке відбиванє. Охлялий, мов переможений карлик знов опустив голову, глядів на мене довго якимось несказано замогильним зором, запіяв нараз як когут і сконав.

Його смерть засмутила мене тим дужше, що покійник не дав

мені ніякої ближшої відомости про панну Лявренцію. Деж мені тепер віднайти її? Я не був ані закоханий у неї, ані не почував по за сим великої прихильности до неї, а проте якась таємна жадоба шпигала мене і заставляла шукати за нею скрізь. Коли було вйду до якогось сальону і окину оком усе товариство, а не знайду добре знаного мені лица, то зараз трачу весь спокій і щось немов гонить мене геть.

Роздумуючи про те чуте стояв я раз коло півночи при відлюднім вході до Великої Опери, дожидаючи повоза, дуже сквашений, бо власне падав сильний дощ. Але повоза не було, а властиво були повози, але чужі, і їх властители залюбки сідали в них, а довкола мене звільна робило ся дуже пусто.

— В таких разі їдьте зо мною! — промовила нарешті дама, що щільно завельонована і отулена чорною мантилею, також дожидаючи стояла якийсь час біля мене, а тепер як раз пустила ся всідати до свого повоза. Сей голос шпигонув мене в серце, добре мені відомий скісний позирк знов облив мене чаром і я мов у сні опинив ся біля панни Лявренції в мягкім, теплім повозі. Ми не говорили ані слова з собою, тай годі-б нам було порозуміти ся, бо повіз торохтів по париських вулицях з громовим гуркотом, дуже довго, поки нарешті не зупинив ся перед великою в'їздовою брамою.

Слуги в блискучій ліберії сьвітили нам горі сходами і потім вдовж цілого ряду покоїв. Покоївка, що з заспанним видом вийшла нам на зустріч, промиррила з многими перепросинами, що затоплено лише в червонім покою. Давши покоївці кивком знак, щоб віддалила ся, Лявренція промовила зо сьміхом.

— Припадок завів вас сььогодні далеко... Лише в моїй спальні затоплено.

В тій, спальні, де ми швидко опинили ся самі, палав дуже сутий огонь у коминку, і се було тим благотворнійше, бо покій був величезний і високій. Ся велика спальня, яку радше слід було назвати спальною залею, мала в собі щось дивовижно пустинного. Меблі і декорація, все мало на собі печать того часу, якого блиск тепер так опоросує нас і якого величність тепер видасть ся нам такою сухою, що його реліквії викликають у нас якийсь несмак або навіть таємничий усьміх. Говорю про час цїсарства, час золотих орлів, високошумних піряних китиць, грецьких причісок, великої слави, воєнних богослужень, офіційної безсмертности, яку декре-

тував Moniteur, континентальної кави, яку роблено у цикорії, кепського цукру, що фабриковано з буряків, і князів та воевод, що їх роблено зовсім із нічого.

Ми сиділи біля коминка в любій розмові, і охаючи розповідала мені вона, що вийшла заміж за старого бонапартівського вояку, який що вечера на сон грядущий усолоджує її описом одної зі своїх битв; перед кількома днями, заки від'їхав, описав битву під Єною; але він слабовитий і ледви чи дотягне до московського походу. Я запитав її, чи давно помер її батько, та вона засьміялася і призналася, що ніколи не знала свого батька і що її так звана мама ніколи не була заміжем.

— Не була заміжем? — скрикнув я. — Аджеж я сам у Лондоні бачив її в грубій жалобі по сьвіжій смерті мужа.

— О, — відповіла Лявренція, — вона посила сю жалобу цілих дванацять літ, щоб збуджувати людське милосерде, а може й на те, аби привабити якого дурного жениха; надіялася під чорною флягою швидше вплисти до подружної пристані. Але аж смерть змілувала ся над нею, і вона вмерла на вибух крові. Я ніколи не любила її, бо вона все давала мені більше товчеників, як хліба. Я мало не згубила в голоду, як би малий Тірліті іноді не був покрадки віткнув мені шматок хліба. Але карлик уроїв собі, що я мушу стати його жінкою, а коли його надії розбили ся, то й він став у одну лаву з моєю матір'ю — кажу „матір'ю“ в привички, і обоє мучили мене до спілки. Все виговорювали, що я дармоїдка, що вчений собака тисячу разів більше варт від мене й могого кепського танцю. І вихваляли собаку на мій кошт, величали його під небеса, ласкали його, давали йому солодкі плячки, а мені кидали недоїдки. Собака — казали — се їх найліпша підпора, він веселить публику, яка ані дрібки не цікавить ся мною; собака мусить годувати мене своєю працею, а я їм ласкавий хліб собаки. Проклятий собака!

— О, не кленіть його більше, — перервав я її сердиті слова, — той собака вже згуб, я сам бачив, як його вбито.

— Вбито бестію! Так йому й треба! — скрикнула Лявренція підскачовши і все її лице запалало пурпуром.

— І карлик також уже пебіщик.

— Карлик Тірліті? — скрикнула Лявренція радісно. Але ся радість звільна щезла з її лица, і м'якшим, майже сумовитим голо-сом промовила нарешті:

— Бідний Тірліті.

Я не потаїв перед нею, що карлик у годині своєї смерті дуже гірко жалував ся на неї. Тоді вона попала в дуже пристрасне зворушене і клянучи дух-тіло запевнювала мене, що мала намір вивинувати карлика як найкраще, обіцявала йому річну пенсію, аби лише захотів жити тихо та скромно десь на провінції.

— Але він був такий честолюбний, — додала Лявренція, — і хотів жити в Парижі і навіть тут, у моїм готелю; міркував собі, що в такім разі за моїм посередництвом повідновлює свої колишні зносини в Фобур-Сен-Жерменом і знов займе давнє, блискуче становище в товаристві. Коли я рішучо відклонила се його жаданє, він велів переказати мені, що я проклята мара, упириця і трупяча дитина.

Лявренція замовкла нараз, стрепенула ся всім тілом і зітхнула нарешті з глибини душі.

— Ах, воліли-б були лишити мене в гробі разом із мамою!

Коли я почав налягати на неї, щоб пояснила мені ті таємничі слова, з її очий річкою полили ся сльози і тремтячи та хлипаючи вона признала ся мені, що чорна дама з барабаном, що видавала себе за її матір, сама колись оповідала їй, що чутка, яку передають собі люди про її вродженє, се не проста казка.

— В тім місті, де ми жили, — оповідала Лявренція, — називано мене трупячою дитиною. Старі пряхи цокотали, що я властиво дочка тамошнього графа, що раз у раз знущав ся над своєю жінкою, а коли вона вмерла, справив їй дуже величній похорон; а вона була в тяжи вже на крайній порі і завмерла лише, і коли кілька кладовищних злодіїв, бажаючи обрабувати трупа, відчинили її гробницю, то застали графиню зовсім живу і в положі; по породі вона зараз же вмерла, тому злодії спокійно поклали її назад у домовину, а дитину забрали з собою і віддали на вихованє своїй укритвачці, коханці славного черевомовця. Отсю бідну дитину, що була похоронена ще поки прийшла на сьвіт, називано скрізь трупячою дитиною. Ах, ви не зрозумієте, скільки прикрости зазнала я ще будиши малою дитиною, коли мене прозивано сим іменем! Коли великий черевомовець іще жив і бувало розсердить ся на мене, то все кричав:

— Проклята трупяча дитино! Щоб я був ніколи не видобув тебе з гробу!

А що він був зручний черевомовець, то вмів так змінити

свій голос, що виглядало стемно, немов то він виходить із під землі, і в таких разях він вмовляв у мене, що се голос моєї покійної матери, яка оповідає мені про свою долю. Він мусів добре знати ту страшну долю, бо був давнійше у графа прислужником. І се робило йому жорстоку приємність, коли я, бідна дівчина, аж не знала де діти ся з переляку від тих слів, що неначе виходили з під землі. Ті немов підземні слова оповідали страховинні історії, яких звязку я ніколи не розуміла і які я помалу зовсім забула, та які в часі танцю знов живо виринали в моїй душі. Так, у часі танцю виринали в моїй душі дивоглядні спомини, я забувала себе саму і мені здавало ся, що я зовсім иньша особа і мене мучать усі муки та секрети тої особи. Та коли я переставала танцювати, все знов гасло в моїй памяти.

Говорючи се звільна, мов із запитом, Лявренція стояла передо мною біля коминка, де огонь палав чим раз приємнійше, а я сидів у фотелі, де певно звук був сидіти її старий муж, коли вечером на сон грядущий оповідав їй про свої битви. Лявренція вдивляла ся в мене своїми великими очима, немов питала в мене поради; вона похитувала головою в такій сумовитій задумі; мене обдало таке благородне, любе співчутє до її долі; вона була така струнка, така молода, така гарна, ота лілея, що виросла з могили, ота дочка смерти, ся мара з лицем ангела і з тілом баядери!... Не знаю, як се стало ся, може під впливом фотелю, на яким я сидів, але мені видало ся нараз, що я старий генерал, що вчора на отсьому місці описував битву під Єною і що я мушу кінчити його оповіданє, і я промовив:

— По битві під Єною піддали ся протягом кількох неділь майже всі пруські кріпости без добутя меча. Насамперед піддав ся Магдебург; се була найсильніша кріпость, що мала триста гармат. Чи се не ганьба?

Але панна Лявренція не дала мені говорити далі. Весь сумний настрій розвіяв ся з її гарного лица, вона зареготала ся як дитина і скрикнула:

— Так, се ганьба, більше як ганьба! Як би я була кріпость і мала триста гармат, я-б не піддала ся ніколи!

А що панна Лявренція не була кріпость і не мала трьох сот гармат — —

При сих словах Максиміліян раптово перервав своє оповіданє і по коротшій павзі запитав стиха:

— Спите, Маріє?

— Сплю, — відповіла Марія.

— Тим ліпше, — мовив Максиміліян із делікатним усміхом.

— В таким разі не потребую лякати ся, що зануджу вас, коли троха докладно опишу меблі того покою, де я мав почувати, як се звикли робити нинішні новелісти.

— А не забудьте про ліжку, дорогий друже!

— А й справді, — підхопив Максиміліян, — се було пре-
пишне ліжку. Ноги, як у всіх ліжок із доби цісарства, складали ся
з каріятид і сфінксів, блискотіли богатою позолотою, особливо
орлами, що цілували ся дзьобами мов горлиці — може то такий
був символ любови за часів цісарства. Занавіски перед ліжком
були з червоного шовку, а що полумя від коминка просьвічувало
крізь них дуже сильно, то я з Лявренцією опинив ся в зовсім
огнисто червонім осьвітленю і сам собі видав ся мов бог Плутон,
що серед пекольної пожежі держить в обіймах сонну Прозерпіну.
Вона спала, і я вдивляв ся в тім стані в її любе лице і шукав
у його рисах зроуміння для тої симпатії, що тягла мою душу до
неї. Що значить жєнщина? Який змісл криєть ся під символікою
сих гарних форм?

Але чиж се не глупота — хотіти вяснити внутрішній змісл
чужої появи, коли тимчасом ми не можемо розвясати навіть загадки
своєї власної душі! Аджеж ми навіть того не знаємо докладно, чи
існують чужі явища! Аджеж нераз ми не можемо розріжнити ре-
альности від простого сонного привиду. Чи се були витвори моєї
фантазії, чи страшна дійсність, що я чув і бачив тої ночі? При-
гадую собі лишень, що поки найдикійші думи шибали ся в моім
серці, до мого слуху дійшов дивний шелест. Се була якась без-
глузда мелодія, дивовижно тиха. Вона видала ся мені зовсім зна-
йомою і нарешті я розпізнав тони триангула і барабана. Сюрчачи
та брєнєючи ся музика доносила ся неначе з далекого далека, а проте
оглянувши ся я побачив осьтут перед собою посеред покою добре
знаєне мені видовище. Музіє Тірліті, карлик, бамкав по триангулі,
пані матка била в великий барабан, а вчений собака шкрябав по
підлові, неначе знов вишукував деревляні букви. Собака, бачилось,
порушував ся лише через превелику силу і його шкіра була за-
бризькана кровю. Пані матка мала все ще на собі чорний, жаліб-
ний одяг, та її черево не вистирчало вже так забавно на перед,
але навпаки, дуже погано звисало в низ, тай лице її не було вже

червоне, але бліде. Карлик, усе ще вдягнений у гаптований стрій старофранцузького маркіза і з напудрованою перукою, був, бачилось, троха висий, може тому, що вихуд страшенно. Він знов показував свої фехтункові штучки і бачилось, повтаряв іще свої перехвалки, але говорив так тихо, що я не розумів ані слова, і тільки по руху губ міг іноді зміркувати, що се він піє по когутячому.

Підчас коли ті сьмішно-страховинні карикатури мов тїниста гра з несамовитою швидкістю миготїли перед моїми очима, почув я, що панна Лявренція віддихає чим раз неспокійнійше. Холодна дрож пробігала по всім її тїлі і мов у нестерпнім болю корчили ся її гарні сугасти. Нарешті звинна мов угор- вона виховзнула ся з моїх обіймів, опинила ся раптово серед покою і почала танцювати, причім рівночасно мати на барабані, а карлик на тріангулі, розпочали знов свою тиху, приглушену музику. Вона танцювала так само як колись біля моста Ватерльо та по льондонських перехрестях. Се були ті самі таємничі пантоміми, ті самі вибухи пристрасних скоків, те саме бакхантське закидуване голови, іноді те саме прихиливане до землі, немов би надслухувала, що там хтось говорить у низу, а потім знов дрож, блідість, остовпїне і знов нове надслухуване з вухом похиленим до землі. І вона знов обтирала собі руки, немов мила їх, а нарешті кинула, бачилось, знов свій глибокий, болючий погляд на мене... але лише в рисах її смертельно блідого лица пізнав я сей вір, не з очий, бо ті були зажмурені. Чим раз тихійше сюрчала музика; нарешті мама з барабаном і карлик, бліднучи помалу і розходячи ся мов імла клубками щезли до разу, але панна Лявренція все ще стояла і танцювала з зажмуреними очима. Сей танець із зажмуреними очима в темнім, тихім покою надавав тій любій дівчині вид якоїсь марц, так що я жахав ся і тремтів увесь і сердечно був рад, коли вона нарешті закінчила свій танок.

Певна річ, вид тої сцени не мав для мене нічого приємного. Але до чого чоловік не привикне! А може навіть ота несамовита вдача сеї женщины додавала їй ще особливої принадн, домішуючи до мойого чутя ще якусь жаховиту ніжність, — досить, що по кількох тижнях я вже зовсім не чудував ся, коли нічу зачинали брєнїти бубен і тріангул і моя дорога Лявренція раптово вставала і починала з зажмуреними очима танцювати своє сольо. Її муж, старий бонапартист, мав коменду десь в околиці Парижа і служба не позволяла йому проводити дні в місті. Само собою розумієть ся, ми з ним стали сердечними приятелями і він плакав ревними сльо-

зами, коли пізнійше на довгий час прощав ся зо мною. Власне поїхав зі своєю жінкою до Сицилії і від тоді я обох їх не бачив уже ніколи.

Скінчивши се оповідане Максиміліян ухопив швидко капелюх і висмикнув ся з покою.

З німецького переклав *Ів. Франко*.

ОЛЕКСАНДЕР ПЕТЕВФІ.

Б Е Т Я Р ¹⁾.

Не вихор буйненький
Над степом свистить,
Бетяр молоденький
Стрілою летить.

„Тривай лиш, козаче!
Де взяв ти коня?“
А він собі скаче
Та знай поганя.

„Чимало у тебе
Пасеть ся всього, —
Обрав я для себе
Гнідога сього.

„На ярмарок хочу...
Там — звісно, що там...
До Тура доскочу,
Циганам продам“.

„Дурний ти, козаче!
Сей кінь хиба твій?“
А він собі скаче,
Мов кінь йому свій.

„Постій лиш, ледащо!
З моїх лошаків
Тож кращого-ж нащо
Собі підчепив?“

Бетяр не вернув ся,
Вухом не повів,
А тільки всьміхнув ся
Й здалік відповів:

„Не плачте, мій пане!
Для вас се не лік,
Бо коний достане
На цілий ваш вік.

„Меніж серце доля
Єлине дала,
Тай те ваша доня
На віки взяла“.

Переклав *Павло Грабовський*.

¹⁾ Степовий пастух, чабан.
ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХХІV.

ГАЙНЕ І СЕН-СІМОНІЗМ.

II.

Фелісія Гайне. — Три великі періоди всесвітньої історії: погансько-сензуалістичний, християнсько-спірітуалістичний і пантеїстичний — синтеза обох попередніх. — Періоди революції. — Матеріалістична філософія і французька революція. — Філософська революція в Німеччині від Лютра до Канта й Гегеля. — Політична реакція й романтика. — Боротьба против романтики: Гете й Молода Німеччина. — Німецька революція.

З тим, що брав Гайне з сен-сімонівської науки, зв'язує він свої революційні теорії та спомини в одну могутню історичну, філософську й літературну синтезу, яка відповідає всім розбіжним стремлінням його многосторонньої вдачі. Ту синтезу виловив він у своїй книжці про Німеччину.¹⁾

Із сен-сімонізму бере він найперше свою філософію історії. Головним фактом в історії людського духа вважає він вічну суперечність між духом і матерією, противенство між спірітуалізмом, який прославляє духа, і сензуалізмом, який хоче вирвати тіло з неволі душі і жадає незададених прав змислів, які спірітуалізм знехтував і потоптав ногами. І він розрізняє три великі періоди історії: погансько-змислово, коли молода людськість віддавала ся пристрастям свого тіла, християнсько-спірітуалістичну і в кінці новочасну, пантеїстичну, яка має знов помирити дух і тіло і злучити їх на все.

Перед побідою християнства, вчить Гайне, європейські народи на півночі й півдні були пантеїстичні й сензуалістичні. Чо-

¹⁾ Сей твір появив ся майже рівночасно по німецьки й по французьки. По французьки появив ся найперше в формі статей в L' Europe littéraire (март, цвітень і май 1833 р. під назвою: État actuel de la littérature en Allemagne; de l' Allemagne depuis Madame de Stael) і в Revue des Deux Mondes (1 марта, 15 листопада, 15 грудня 1834 р. під назвою De l' Allemagne depuis Luther), потім книжкою у Renduel 1835 і в Michel Lévy 1855. — По німецьки появив ся найперше п. н. „Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland“ у Hoffmann und Campe в II томі видання „Salon“ (1834), в кінці п. н. „Die romantische Schule“ у Hoffmann und Campe (1836) як перерібка видання з 1833 (Heidloff und Campe).

ловік жив у супокою з собою самим і в близьких відносинах із природою, уживав життя і молив ся до зверхнього світа, до сил природи. В кождім елементі почитав надприродну істоту, в кождім дереві, в кождій скалі признавав якесь божество. Але та поганська змісловова розкіш виродила ся в кінці в страшний матеріалізм, який подавав у сумнів усе духове значінє чоловіка. Аж тут серед оргій і сьвяточних утіх кесарського Риму, із лона вмираючого поганства, виростає нова, висока, очищуюча, але строго аскетична віра. Християнство „було добродійством для людськості протягом вісімнадцятьох століть, воно було по провидіню божеське, сьвяте“. Все, чим воно принесло користь цивілізації, прикорочуючи сильних та скріпляючи слабих, з'єднуючи народи одним почуванєм, незначне в порівнаню з тою великою розрадою, яку воно принесло людям. „Вічна слава символу того страждущого Бога, спасителя в терновій короні, прибитого на хресті Христа, якого кров була рівночасно сцілющим бальзамом, що спливав у рани людськості“¹⁾. Але ті, що хочуть іти за новим спасителем, мусять зректи ся сьвіта, роскошів тіла й матерії. Весь сьвіт, природа, наше тіло підпали під власть злого; вони — царство Сатани, вічного спокусника. „Правдивий Христос ходив серед цвітучої природи з трівножно замкненими зміслами, як абстрактний привид“²⁾. Житє на землі, се вже не цінний дарунок, божий дар, тільки болюча проба, безперестанна боротьба, дорога терпіння, яку треба перейти без помилки і слабости, заки доступити божого царства й вічного життя. Сильним і могучим проповідує Христос лагідність і добрість, слабим і видіченим покору і добровільне зношенє терпіння й нужди. А всіх учить, що тіло заслугує на погорду, бо воно призначене на смерть і зісутьє, що наша правдива вітчизна не земля, де панує смерть і гріх, тільки небо, де наша душа, визволена з усіх земних оков, очищена терпінєм і віпреченєм, знайде спокій по земнім прогнаню. І нова наука розширюєть ся з незрозумілою швидкістю; Рим умирає від отруї жидівського еспірітуалізму; благородні Римляни з нудьги або з гордості шукають смерті, а коли не хочуть відійти нагло з життя, вибирають повільне самовбійство християнської аскези. Старі поганські боги, побіджені і скинені з трону заздрісним християнським Богом, вмирають поволи або сходять на темних демонів, на злі, турботні, темні сили. В цілій Европі

¹⁾ Werke, IV, 171. Порівн. VII. 51.

²⁾ Тамже.

шаліє незабаром горячка спірітуалізму, аскетична товкитня; люди мучать своє тіло й насилують матерію, аби душа, очищена й виволена, з тим більшою гордістю могла злетіти до царства сьвітла.

Відвзяти ся від того понурого аскетичного ідеалу, від тої релігії великого посту, і покласти на її місце новий ідеал, який ліпше підходив би до правдивої вдачі чоловіка, практичнійшу й лагіднійшу науку, — ось ціль новочасної людськості. Чи значить се стільки, що завзята боротьба против спірітуалізму? Ні, спірітуалізм сам по собі не злий. „Рожевий олійок цінна річ і фляшочка з ним покріпляє, коли хто мусить пересидіти свої дні в замкнених кімнатах гарему. Одначе ми все таки не хочемо розтоптати й роздусити всі рожі життя, щоб дістати кілька капель рожевого олійку, хоч би вони й як покріпляли. Ми радше як соловії, що втішають ся радо самими рожами, яких червоний цвіт так само радує їх, як і невидимий запах“¹⁾. Отже не ходить про поворот до колишнього матеріалізму. Але пересадний спірітуалізм небезпечний. Християнство налягло недугою на людськість, воно ослабило її й понизило; „нездібне, аби знищити матерію, воно її скрізь топтало; воно опоганило найблагороднійші роскоші і змісли мусіли лицемірити і так зродила ся брехня і гріх“, і була знищена та гарна гармонія, що панувала колись між чоловіком і природою, між духом і матерією. В кінці з соціального боку християнство стало з часом найсильнішою підпорою деспотизму. „Висока й божеська у своїм принципі, але занадто безкорисна для сього недосконалого сьвіта, стає така релігія найпевнішою підпорою деспотів, які вміли визискати на свою користь ту абсолютну шкідливість земних дібр, ту наївну покору, ту побожну терпливість і небесне відреченє, що їх проповідували сьвяті апостоли“²⁾. Вона вчила бідних і слабих піддавати ся сьвітській силі і погорджувати богацтвом; потішала Лазаря в його нужді і казала йому терпливо зносити терпіня, обіцюючи йому за те вічне житє і блаженство в ліпшій сьвітї. Сьвященник став союзником Цезаря та його жидівських посіпак, аби угнітати нарід та забирати в нього безкарно земне щастє. Нині ідея християнства вже пережита, був се молодий сон людськості, одна з її „найпересаднійших студентських ідей, яка робить багато більше чести її серцю як її розу-

¹⁾ Werke IV, 187 і дальше.

²⁾ Тамже V, 217: порівн. також 529 і IV, 220.

мови". Тепер пора проповідувати їй більше мужеський, практичнійший світогляд. „Людськість признає тепер земну систему життєвості, вона думає про устрій громадянського добробуту, про розумне господарство й вигідність для свого будучого віку“¹⁾).

Коли релігія будучности не є християнством, говорить Гайне далі, то так само не повинна вона бути деїзмом. Позбудьмо ся як найшвидше того по діточому поверхового поняття про особистого і поза-світового Бога, який є творцем і провидінєм світа. Те розумінє Бога як доброго батька або небесного механіка надасть ся тільки „для дітей, для Женевців, для годинників“²⁾. Але через те не попадаймо в противолежну скрайність і не втікаймо під крила атеїстичного матеріалізму просвітної філософії і французької революції. „Я не належу до матеріалістів, які надають духови тіло“, заявляє Гайне в одній зі своїх передмов; „я радше віддаю тілам їх дух, проймаю їх знов духом, освячую їх. Не належу до атеїстів, які тут заперечують; я потверджую“³⁾. Стережим ся, аби під позором введеня матерії в її незадавлені права не пожертвувати духом для матерії і не опоганити людської душі. Очищена релігія є все найліпшою охороною людської гідности, найпевнішою підпорою просвіченої та самоправної моралі. По очищеню та одуховленю християнства вертаймо-ж знов до старої пантеїстичної релігії. Пантеїзм був усе „укритою релігією Німеччини“. Сього не говорить ся, але кождий се знає; він був релігією старих Германців, Спіноци, Гете, Гегеля, релігією наших найбільших мислителів, наших найліпших“. Бога не треба розуміти ані як поза-світову, ані як чисто спірітуалістичну силу; по приміру Гегеля й сен-сімоністів Гайне на місце трансцендентного Бога кладе імманентного. Він обявляєть ся в ростилах, звірятах, у чоловіці, в яким божество доходить до самосвідомости. „Тому Бог, се властивий герой всесвітньої історії; вона, се його безнастанна думка, його безнастанна діяльність, його слово, його діло; і справедливо можна сказати про цілу людськість, що вона, се вочленє Бога“³⁾).

Але чи пантеїзм, питає Гайне, не мусить що до моралі вєсти до індиферентизму? Коли Бог є ві всім і всюди, то чи не мусить стати байдуже, хто чим займаєть ся, і чи не дійдемо, як Гете, в кінці до того, щоб зовсім знехтувати діяльне і практичне житє

¹⁾ Werke IV, 220 і дальше.

²⁾ Werke V, 528.

³⁾ Тамже IV, 223 і дальше.

і „займати ся хмарами або античними перлами, народніми піснями або кістками малп, людьми або комедіянтами“¹⁾. Ні, відповідає Гайне, бо хоч Бог є ві всім, то не все єсть Богом. Бог обявляєть ся не в рівній мірі ві всіх річах, а в різних ступнях і кожда річ носить у собі стремліне осягнути висшій ступінь божескости. Бог не єсть, він стаєть ся; він сам себе творить поступенно, і квієтисти, які гублять ся в індиферентнім і безпліднім огляданю всіх дійсностей, нехтують великий закон поступу божеської думки. Далекий від того, аби служити нам за ложе лїнивства, пантеїзм є радше спонукою до жертволюбного стремління до висшої досконалости і привернення тої гармонії між душею й тілом, між духом і матерією, яку знищило християнство. „А далі треба принести матерії ще великі жертви примиреня, аби вона простила старі обиди. Було-б навіть порадо завести ігрища й віддати матерії ще більші почести титулом відшкодованя: мусимо нашим жінкам дати нові сорочки і нові думки і всі наші почуваня мусимо викадити, як по перебутій чумі. Таким чином найблизша ціль усіх наших нових інституцій, се реабілітація матерії, привернене їй її гідности, її моральне признанє, її релігійне освяченє, її примиренє з духом“²⁾. Як сен-сімонїсти, так і Гайне бачить, що для людськости свитає чудова будучність; вони вже на сій землі вживати-мутъ дивного щастя „завдяки благодатям свободних політичних та індустриальних інституцій“, де „щасливішї і гарні покоління, сплоджені в обіймах із свободного вибору, цвисти-мутъ у релігії радости і з жалем усміхати ся будуть над своїми бідними предками, які здержували ся від усіх роскошів отсеї гарної землі“³⁾. Таким чином пантеїсти будуть помічниками політичної революції, опертої на принципах французького матеріялізму, „але помічниками, які черпали свої переконаня з глибшого жерела, з релігійної сїнтези. Ми підпираємо добробут матерії, матеріяльне щастє народів не тому, неначе-б як матеріялісти нехтували дух, тільки тому, бо знаємо, що божеськість

¹⁾ Werke V, 523.

²⁾ Werke IV, 221 і далше; порівн. також отсеї уступ в »Експозиції«: »Треба зреабілітувати тіло; се найзамітнійший і найновійший бік поступу, до якого нині покликана людськість«. Отсю думку розвиває так само Анфантен: »Коли християнство розвивало людей вісімнадцять столїть у духовім напрямі, то чи можна дійти до тої пожаданої гармонії, не розвиваючи її спеціально в матеріяльнім напрямі?« (Твори XIV, 44).

³⁾ Werke IV, 170; порівн. V, 327; IV, 13 і далше, VII, 376.

чоловіка об'являєть ся також у його тілесній появі, що нужда нищить або ослаблює тіло, образ божий, і через те гине також дух. Велике слово революції, як сказав Сен-Жіст: *le pain est le droit du peuple*, звучить у нас: *le pain est le droit divin de l'homme*. Ми не боремось за людські права народів, тільки за божі права чоловіка. Тим і ще деякими иньшими річами ріжнимо ся ми від мужів революції. Ми не хочемо бути санкільотами, скромними громадянами, дешевими президентами: ми засновуємо демократію однаково сьвятих, однаково одуховлених богів. Ви жадаєте простих строїв, повдержних обичаїв і неприправленого уживаня; навпаки ми жадаємо нектару й амброзії, пурпурових плащів, дорогоцінних запахів, роскоші й пишноти, танцю німф серед сьміху, музики і комедій. Нехай се вас не гіршить, ви чесні републіканці! На ваші цензорські закиди відповімо вам те, що вже сказав блазень у Шекспіра: „Думаєш, що коли ти захуєш чесноту, то вже не має бути гут на землі смачних торгів і солодкого секту?“¹⁾

Велика революція, яка зробить ері кінець християнського спірітуалізму і pomoже до побіди сензуалістичному нантеїзмови, се для Гайне головний факт всесвітньої історії. Аби схарактеризувати розвиток тої універсальної революції в її найважнійших стадіях, на се Гайне потребує тільки звернути ся до своїх теорій із 1831 р., вчинити їх більше виразними і приложити до своїх нових понять.

Революція вже давно почала ся. У Франції побідила вона як на духовім, так і на матеріяльнім полі. Французька філосо-

1) Werke VI, 223. Порівн. з тим отсей уступ, де Анфантен проречисто висловлює ту саму думку; »Певне, що ми вдерли ся до хати робітника, витягнули його звідти і злучили з його братами; закладаємо також робітні і стремимо ся поліпшити моральний, духовий і фізичний стан тих дітей, що приходять до нас. Але ми спроневірили ся-б післанництву, яке полишив нам Сен-Сімон, коли-б новий храм понизили на казарму або заїзд. Не помочи дожидають біднійші численнійші класи від синів Сен-Сімона, вони хотять зовсім нового життя, життя повного релігії й поезії, вони потребують величі, слави; потребують артиста, який прояснював би їх істноване та одушевляв би їх. Робітник жадає ігрищ; лінох оплачує ще їх, але його вже не тягне до них; ми управляємо не тільки промисл, але й культ; пожиточне вже нас не задоволяє, ми хочемо гарного; ми пішли до робітників і просили їх розказати нам про свої терпіння і сльози, але не забуваймо, що коли вони хотять бачити в нас щось иньше, як Христових подавців милостині, то мусимо принести їм славний, радісний ентузіязм і розширити його з ними й через них по цілм сьвіті« (Твори XIV, 74 і дальше).

фія доходить при кінці XVIII в. до матеріялістичного сензуалізму¹⁾, який, хоч у теорії задержує деїстичну гіпотезу, все таки розуміє людського духа як рід механізму, а чоловіка як удосконалену машину. Отсей матеріялізм мимо своїх недочетів був „добрим антідотом против зла минушого, розпучливим лікарством у розпучливій недузі, меркурієм для зараженого народу“²⁾. Була се та холодна й остра сокира, якою Французи dokonали своєї славної політичної революції. В Німеччині не відбуваєть ся революція на полі фактів; тим радикальніша вона на полі ідей. „Як у Франції кожде право, так у Німеччині мусять набрати законних основ кожда думка, і як тут королівство, останній камінь старого соціального ладу, так там упадає деїзм, останній камінь старого духового режиму“³⁾.

В дійсности до поняття Бога німецька думка звертаєть ся найперше. Вона позбавляє його поступенно всіх історичних та особистих елементів, які складають ся на його божеську істоту. Лютер визволює людськість із традиції, кладе біблію одним ким жерелом християнства і признає його найвищим судією ві всіх релігійних спірних питаннях. Так приготує він панованє свободи духа і думки. Опісля Лессінг поборує забобонну й вузкосердну службу словам біблії, яка взяла перевагу по Лютері, ярмо букви, яке затемнює духа християнства, і показує, що той дух в сути річи ніщо инше, як деїзм раціоналістичної філософії. Але при тим не зупиняєть ся; Бог мусить зовсім умерти. „Ми так добре знали його, від його колиски в Єгипті, де виховував ся між божеськими телятами, крокодилями, сьвятими цибулями, ібісами й котами, — бачили його, коли попрощав ся з тими забавками свого дитинства і з обелісками та сфінксами рідної долини Нілю і став у Палестині серед бідного пастушого народу малим богом-королем і жив у власній храмовій палаті, — бачили ми його

¹⁾ Гайне розрізняє старанно сензуалізм, який протиставить себе спірітуалізови, бунтуєть ся против »злочинної претенсії духа розтопати матерію« »стремить зрегабілітувати матерію і впоминаєть ся за права зміслів, не заперечуючи прав, а навіть супрематії духа«, — і матеріялізм, який протиставить себе ідеалізови, заперечує істнованє природжених ідей і вважає духа якоюсь *tabula rasa*, на якій опісля досвід записує що дня щось инше (IV, 208). Сензуалізм не мусить бути результатом матеріялізму; на правду він »гарний і пишний« в очах Гайне тільки тоді, коли впливає з пантеїзму (Werke IV, 209).

²⁾ Werke IV, 209. ³⁾ Werke IV, 245.

півнійше, як зіткнув ся з асирійсько-вавилонською цивілізацією і позбув ся своїх занадто людських пристрастей, не дихав уже самим гнівом і пімстою, по крайній мірі не гремів зараз задля всякого лайдацтва, — бачили ми, як вивандрував до Риму, до столиці, де позбув ся всіх національних пересудів і проклямував небесну рівність народів і такими гарними фразами робив опозицію против старого Юпітера і доти інтригував, аж дійшов до панованя і в Капітолю правив містом і сьвітом, *urbi et orbi*, — бачили ми, як він ще більше одуховляв ся, як лагідно квивив, як став батьком повним любови, загальним приятелем людей, ущасливлюючим сьвіт, філантропом, — все те не могло йому ніщо помогти. Чи чуєте дзвінок? Клякайте, се несуть сьв. тайни вмираючому Богови“¹⁾).

А німецька філософія від Канта до Гегеля доводить діло Лютера й Лессінга до крайніх консеквенцій. Найперше піддає Кант безпощадній критиці Бога деїзму, як його перейняв від XVIII віку і руйнує один по другім докази істнованя Бога; він робить Бога нуменоном, гіпотезою, якої не можна доказати, філософічним результатом природної ілюзії. Як німецький Робеспієр завів він у царстві думок, тероризм і гільотину; його „критика чистого розуму“ „се меч, яким стято деїзм у Німеччині“. По нім прийшов Фіхте, як Наполеон виринув при кінці революційної бурі; оба вони „репрезентують велике, невмолиме Я, в якого думка і діло, се одно“, і велитенські будови, які оба ставлять — доктрина науки і цісарство — сьвідчать про кольосальну волю; одначе завдяки неограничености тої волі ті будови завалюють ся і зникають так само швидко, як повстали“. З Шеллінгом починаєть ся період реставрації і реакції, подібний до того, що наступив по упадку цісарства. „Спершу була се реставрація в ліпшій розумію. Пан Шеллінг увів природу знов у її законні права, стремів до примиреня духа з природою, хотів обоє знов злучити в вічній душі сьвіта. Він відреставрував ту велику філософію природи, яку бачимо у старогрецьких філософів і яку аж Сократ уводить більше в людський ум, після чого вона розпливаєть ся в ідеальнім. Він відреставрував ту велику філософію природи, яка сходячи тайно із старої пантеїстичної релігії Німців, за часів Парацельза подавала надії на найкрасший сьвіт, одначе була здавлена введенем

¹⁾ Werke IV, 245 і дальше.

картезіанізму. Ах, а при кінці реставрував він річи, через які можна його порівняти також у злім розуміню із французькою реставрацією“. Одначе громадський розум не терпить його довго і скидає його з трону думки. Його ученик Гегель, „найбільший філософ, якого видала Німеччина від Ляйбніца“, мислитель із бистротою ума Канта, з силою Фіхте, але більш гармонійний як вони оба, захоплює власть у свої руки і скидає Шелінга з трону. Він завів філософію природи в міцну систему і обяснив цілий світ подій своєю сінтезою. І коли скинений Шелінг жив у Монахові як нужденний монах, сумний образ упавшої величі, Гегель дав „себе коронувати в Берліні, на жаль також трошки помазати, і від тоді панував у німецькій філософії“. Круг філософічної революції був замкнений, сензуалістичний пантеїзм у теорії оснований ¹⁾.

І в літературі готується революція. По страхітах французької революції сили минувшости підносять знов у Німеччині голову. Романтика, яку Гайне поборює тепер із завзятем відступника, старається знов оживити минушість. У своїй реакції против прозаїчної плоскости упавшого раціоналізму брата Шлегелі, хочаби відмолодити німецьку поезію і вляти в неї нову кров, кладуть за взорець Шекспіра, Кальдерона і передовсім наївних та нештучних поетів середніх віків. Вони вводять у моду хоробливий містицизм, штучну наївність, яка, поминаючи недостачу краси в ній, пригадує староіталійських майстрів, — середньовічна поезія, дозріла для дому божевільних. Але політичні і соціальні обставини особливо сприяють розвиткови романтичного напрямку. З одного боку прикрости чужого правління й війни підносять релігійні почування, — біда вчить молитви, говорять пословиця, — побіджені Німці шукають у релігії потіхи в своїм нещастю і тільки від Бога ждуть помочи. З другого боку князі стараються зібрати разом живі сили своїх народів, аби повалити Наполеона, і найвисні особи починають говорити про німецьку народність, про злуку християнсько-германського племені, про єдність Німеччини. „Наказано нам патріотизм і ми стали патріотами, бо робимо все, що кажуть нам наші князі“ ²⁾. Прінципи романтичної школи, підпірані правительством, почали ходити з рук до рук і стали кличем тайних то-

¹⁾ Паралеля між французькою революцією і німецькою філософією від Канта до Гегеля розвинена в третій книжці »Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland“ (IV, 247—296) і зазначена вже в „Einleitung zu Kahldorf über den Adel“ (VII, 281 і дальше). ²⁾ Werke V, 237.

вариств. І коли побідив німецький патріотизм, то затріюмфувала також „народньо-германсько-християнсько-романтична школа і повнімецько-релігійно-патріотична штука“. Великий клясик Наполеон лежав розбитий на землі, коли малі романтики побідно підіймали голови. Поцілені у Франції на смерть, почали сили минувшости оживати знов у Німеччині й отіплюють велику часть краю. Мода на готику була у Франції тільки модою і служила тільки до того, аби збільшити радощі теперішности. Люди зачинають носити довге волось, щоб по середньовічному спливало з голови, і при найменшій увазі фризера, що се не до лица, кажуть його коротко обстригти разом із середньовічними ідеями, які до нього належать. Ах, у Німеччині инакше. Мабуть тому, бо середні віки там не зовсім мертві й зогнили, як у вас. Німецькі середні віки не лежать зогнили в гробі, їх часто оживлює злий дух і вони являють ся посеред нас ясного, білого дня і ссуть нам червоне жите із груди¹⁾.

Але пересадність романтиків викликала знов реакцію. Страшний удар упав на них через відступство Гете, якого вони так довго обсипали кадилом; великий Олімпієць вирікаєть ся своїх компромітуючих учеників. „Отсей голос знищив увесь привид; привиди середніх віків повтікали; сови позалазили знов у темні замкові руїни; круки повідлітали знов на церковні вежі; Фрідріх Гегель вибрав ся до Відня, де що дня слухав служби божої і їв печені курята, а пан Август Вільгельм Шлегель забрав ся до пагоди Брагми“²⁾. По тім 18 Брімері, по тім державнім замаху Гете казав проклямувати себе самодержцем у літературнім царстві і хоч він проявляв часами деспотичні інстинкти, хоч занадто був схлонний угнітати шляхту письменницького стану і хвалити мірноту, то все таки перші німецькі письменники признали його князем Парнасу. Що правда, нападали на нього зі всіх сторін. З одного боку ортодокси гриміли на старого поганина і вважали його найнебезпечнішим ворогом Христа; з другого боку радикалів гнівила безплідність його слова, його олімпійський індиферентизм і вони брали йому за вину ту безилідну штуку, яка ширила ся через нього в Німеччині і противділала політичному відродженю вітчизни. „І коли чорний піп ударяв на нього із круціфіксом, рівночасно нападав на нього шалений санкільот зі списом“³⁾. Але сей союз найкрайніших партій не мав сили зломити його панованє. Аж тут являєть ся

¹⁾ Werke V, 354.

²⁾ Тамже 246.

³⁾ Werke V, 525.

за ним фаланга Молодої Німеччини: артисти, народні вступники й апостоли рівночасно, які не хочуть бачити поділеної політики й науки, штуки й релігії. Вони черпають новий запал із віри, яка їх зовсім наповнює, з віри в поступ, який зродила наука. „Ми змірили землю, зважили сили природи, обчислили способи промислу й переконали ся, що отся земля досить велика, аби кождому дати досить місця на будову хати свого щастя; що отся земля може всіх нас доволі прокормити, коли всі працювати-мемо і один не захоче жити коштом другого; і що не потребуємо більшу й біднійшу клясу відсилати до неба“¹⁾. У тих письменників, що випередили свій час, починає первісно теоретична революція перемінювати ся в дійсність: загалом беручи, вони хочуть здійснити сен-сімонівську науку.

Таким чином ціль, до якої йде Німеччина, се утворенє ідеальної суспільности, яка нехтує всі позитивні релігії, не попадаючи одначе в атеїзм, проклямує емансипацію тіла, не впадаючи одначе в матеріалізм, має на меті позитивну користь, не зрікаючи ся одначе культу краси, ломить силу духовенства й деспотів, не хочючи одначе руйнувати природної нерівности ані спихати всіх людий на один рівень. Ві всіх тих точках Гайне сходить ся зовсім із сен-сімоністами. Ділить їх тільки одна важка ріжниця. Сен-сімоністи думають, що їх ідеал дасть ся легко й безпосередно здійснити; вони старали ся пересадити свої теорії як найшвидше в практику, основуючи свою церков і єрархію, і тим приміром сподівали ся довести ступнево до суспільної реформи, спричинити ступневу переміну привичок і вірувань. Вони вважали своїм обовязком нікого не відпихати, старали ся обережно шанувати посередні ступні і хапали ся половинних мір, аби улекшити переміну старого порядку на новий. Гайне стає тут на зовсім иньшій становищі. Він не вколисує себе, як вони, надїями, що суспільність будучности можна буде мирно зорганізувати, не сподіваєть ся розширення соціалістичних ідей у Німеччині говоренєм. Час заперечування не минув іще для Німців; треба, як і давнїйше, поборювати королів і сьвященників, деспотизм і обскурантизм. Ніякого компромісу з силами минувшости! Тільки велитенська революція, огонь і меч доведе до тріумфу нових ідей. Боротьба вже давно зачала ся. Духова революція в Німеччині скінчила ся. Фільософи вбили особистого християнського Бога; в їх могутній, всесьвітній сінтезі

¹⁾ Werke V, 328.

нема місця для сотворителя світа і Бога провидія, і божество, якого чоловік шукав колись поза собою, знаходить він тепер у глибині своєї істоти. На полі духа німецькі мислителі доконали такого діла знищення, як Робеспієр і Наполєон у світі подій: вони розбили старих божків і потрясли старю суспільністю аж до її основ. Але революція в Німеччині остала чисто спекулятивною. В житю сили минувшости опирають ся ще новому духови: вони хотять у світлі ХІХ віку оснувати знов святе римське царство, переслідують приятелів свободи, які хотять збудити нарід з отупія. Одначе Німці ніколи ще не покинули якоїсь ідеї на половині дороги і все доводили її до останніх консеквенцій. Від філософичної революції перейдуть вони методично до політичної й соціальної. Новочасні пантеїсти, кантисти й фіхтисти, особливо філософи природи, викличуть знов укриті сили минувшости, старогерманський пантеїзм, який християнство тільки побідило, але не знищило. Вони знов розпутують дикість старих Германців, те завзяте берзеркерів, про яке оповідають старі поганські народні епопеї. Старі боги воскреснуть із своїх гробів і Тор розбивати-ме великанським молотом готицькі храми... „Німецький грім очевидно також Німець і він не дуже зручний та надходить із своїм грюкотом трохи поволи, але надійти він надійде і коли вчуєте колись, що гримить, як іще ніколи в історії світа не гриміло, то знайте: німецький грім осягнув нарешті свою ціль. При тім шумі орли попадають із повітря без житя, а льви в найдальшій пустині Африки ховати муть хвости під себе і залазити до своїх королівських яскинь. В Німеччині відіграна буде штука, супротив якої французька революція видасть ся тільки невинною іділею. Тепер очевидно тихо і коли той чи иньший поводить ся трохи живійше, то не думайте, що ті люди виступлять колись акторами. Се тільки малі песики, які бігають по пустій арені та гавкають на себе і гризуть ся, заки настане година, коли вйде туди громада глядіяторів, які мають бороти ся на смерть і житє“¹⁾.

III.

Розв'язанє сен-сімонїзму. — Лист Анфантена про „пропаганду між королями“. — Погляд Гайне на кінець сен-сімонїзму.

Анфантен дістав перше французьке виданє книжки про Німеччину „в Єгипті“, куди її прислано йому і куди він вибрав

¹⁾ Werke IV, 294 і дальше.

ся, відбувши кару в тюрмі, аби зайняти ся великою культурною задачею затамованя Нілю. Він подякував Гайне в довгій поплутанім листі, який він сам порівнює з дивними вступними вправами майстра тонів, ваки той заберець ся до компонованя, і якого змісл та правдиві наміри може порозуміти тільки артист. Для зрозуміня того листу треба додати, що Анфантен писав його 11 жовтня 1835 р. при смертній постелі Гоарта, свого найвірнійшого прихильника, який помер другого дня. Смерть сього діяльного й вірного помічника, одного з останніх апостолів сен-сімонізму, була важким ударом для Анфантена. Він не міг затаїти перед собою, що ширеню нової релігії серед широкої публіки прийшов кінець і він просто признав ся перед одним із своїх приятелів, що минув час пропаганди серед народу. Та все таки сподівав ся ще будучности для своєї науки й останні вигляди на успіх бачив у призиваню великих, князів сього сьвіта, в „пропаганді між королями“¹⁾. Можна легко зрозуміти, що фанфари Гайне серед таких обставин подобали ся йому тільки через половину. Він мусів осудити революційну поставу сього жадного пригод і компромітуючого ученика, його агресивний тон, його гордий, воєнний визов, кинений силам минувшости. Через те його лист повний рад — бути уміркованим та обережним. Війна против сьвятого альянсу, каже він, против союзного сойму, против обскурантизму кабінетів, се вимолочена солома; се пуста робота, знущати ся над минувністю, понижувати релігію, пятаувати безпощадно помилки і слабости великих; навпаки, треба працювати над будовою будучої Німеччини. В відродженій Німеччині припаде Австрії архієрейська роля; на ній опираєть ся німецька мораль, жите сьвятого римського царства; вона підпора порядку, єрархії, почутя обовязку і передовсім мирного духа. „Се так гарно бачити нарід, який у часі, коли всі основи суспільного ладу хитають ся, підкоцують ся і падуть, дози зберіг свою сьвяту віру, доки ніяка нова не підбила його серця, нарід, занадто сьвідомий усього того, що зробили людська сила й розум, аби зруйнувати будинок минувшости, який одначе, видячи, що ще ніяка Богом вибрана душа не заїніціювала ані не подала пляну нового будинку, розумно зберігає свій старий готицький замок і свою стару церков і волигь їх як наші міщанські доми і залі парламенту“. Треба подивляти консервативні народи, людий минувшости, се

¹⁾ *Enfantin, Oeuvres X, 108—136, 139.*

тільки справедливо й добре. І буде се мудрий ратунок старати ся навернути їх, замість знищити. Доси пророки говорили все до народу, не звертаючи уваги на сильних землі або погорджуючи ними. Чи не є се несправедливо? Чому князі не мають одного дня повести свої народи до поступу? Чому будуча суспільність має народити ся в болю і сльозах, в огні і крові? „Подумайте про се, пророки“, кінчить Анфантен, „що королі наших часів не можуть бути Давидами й Соломонами, королями і рівночасно пророками. Не берім теперішности за будучність; на землі є ще дві сили: сила пророків і сила королів, але ті обі сили не знайдуть кінця в одній битві, ані ціла людськість разом із ними, бо побідник не міг би правити минувшістю, яка хоче мирного володаря, а не спляченого кровю ката“.

Ми не знаємо, яке вражінє зробив на Гайне сей дивний лист. В кождім разі се зовсім неправдоподібне, аби він годив ся коли в дивними поглядами Анфантена про роль Австрії в будучій Німеччині; так само неправдоподібно, аби він коли вірив у можливість мирної революції, яку похваляли-б королі і сьвященники і правили-б нею. Він був занадто ясновидлючий, аби робити собі найменші ілюзії що-до „пропаганди між королями“, і не міг перед собою затаїти, що сен-сімонїзм скінчив свою активну роль. В одній статі, написаній кілька літ пізнійше (1843 р.), признає він сен-сімонїстам заслугу, що вони перший раз поставили соціяльне питанє ясно як питанє. „Але“, говорить далі, „вони не є тими призначеними слугами, через яких найвисша воля сьвіта переводить свої страшні постанови“. Соціяльна революція прийде не з гори від учених і мислителів, тільки з долу, від несьвідомої маси народу, яку гвати-ме демонїчна конечність. Швидше чи пізнійше останки малої громади Сен-Сімона „перейдуть до зростаючого війська комунїзму і рівночасно обіймуть ролю отців церкви“¹⁾. Тимчасом слїдить Гайне часто з іронїєю за ступневими перемїнами колишніх учеників Анфантена. Пєрови Лєру присьвячує довгу статю²⁾; иньшим разом замислюєт ся над „трансформаціями“ Шарля Дїверіє, високого достойника в сен-сімонївськїй церкві, який став опісля автором комедій і в кінці політичним літератом. Він подивляє ту незвичайну здібність до перемін у Французів, здібність грати всі ролі і „як у театрі бути міністром, генералом, сьвітилом церкви

¹⁾ Werke, VI, 409

²⁾ Тамже.

і навіть Господом Богом¹⁾). Коли ж пізніше сен-сімоністи вернули до суспільности і многі з них завдяки своїм визначним здібностям дійшли до видних становищ у промислі, в торгівлі, в банках або в великих публичних роботах, коли Анфантен незабаром по своїм поверті з Єгипту оженив ся дуже по міщанськи і заняв ся зисковними операціями, Гайне, який ніколи не розумів докладно практичного боку сен-сімонізму, не заведбав закепкувати собі над тою метаформозою; він бачив у ній мало героїчне відступство від колишнього ідеалу. В передмові до другого видання своєї книжки про Німеччину пропустив він присвяту Анфантенови. „Колишні мученики“, писав він, мотивуючи ті зміни, „тепер ані висьмівані ані переслідувані, вони не двигають більше хреста, хіба хрест почесної легії, не перебігають більше босими ногами пустинь Арабії, шукаючи собі свобідної жінчини; ті освободителі з подружного ярма, ті нищителі подружних звязків, вернувши з Орієнту, поженили ся і стали найбільше неустрашимими в сьвіті прихильниками подружя. Найбільше з тих мучеників сидить тепер у достатках; деякі з них стали новоспеченими міліонерами і більше як один подоходили до найпочесніших і найдохідніших становищ, — швидко їдеть ся залізницями. Ті колишні апостоли, які снували мрії про золотий вік для всеї людськости, задоволили ся продовжуванем срібного віку, панованя того Бога грошей, який є матірю всіх і всього, — се мабуть той сам Бог, якого проповідували словами: все в нім, ніщо поза ним, ніщо без нього...“²⁾

Переклад М. Лозинський.

¹⁾ Werke VI, 340.

²⁾ Werke IV, 569 (французька передмова. По німецьки в повнім виданню творів Гайне у Hoffmann und Campe, Hamburg 1861—66, том V, стор. 6 і дальше).

ДЖОН ЦАНГВІЛЬ.

АВТОР І КРИТИК.

Люїс Маундерс написав безіменну повість, а широкий круг його приятелів і знайомих ждав для неї великого успіха. Люїс Маундерс був на стільки скромний, що недовіряв власному переконанню і тому був дуже рад бачучи, що його приятелі були тої самої думки. Се додавало йому сили. Мов знехотя, доки викінчував свою повість, носив рукопис усе з собою в довгій актовій шкіряній торбочці і в кожній свободній хвилі все щось доробляв та поправляв у ньому. Навіть у омнібусі бувало, зовсім забуваючи про кондукторів, розгорне рукопис таї щось там шкрябає олівцем.

Зміст повісти був сумний, розпучливий, бо Люїс мав 21 рік. Йому не хотіло ся малювати жите рожевими колірами, які так часто підпускають буденні повістари для вподоби публіки. „Щасливий кінець“ був йому противний. У дійспім житю — се був його погляд — ніяка історія не кінчить ся щасливо, бо кінець кожної історії — смерть. Він говорив у тій книжці так багато прикрих слів на адрес житя, що як би само жите могло їх чути, певно вмерло би на розрив серця. Щож до смерти, то він висловляв поважні сумніви, чи вона варта того, щоб умирати задля неї. Супроти природи він висловляв ся тоном високої зарозумілости, а на тему „долі“ пускав дуже зневажливі стріли. Просто кпив собі з неї устами свого героя, одним словом виявляв із себе чоловіка дуже добре кваліфікованого до хвороби печінок — се на новочасну мову перекладена суть старого міту про Прометея. Він навчав, що одинокий земний супокій лежить у тім, щоб щастю тикати дулю, його нестощі та штурканці приймати з однаковою погордою і держати його в відповіднім віддаленю від себе. Правдивий філософ — мовив він там у однім місці — міг би з цинічним усміхом дивити ся на те, як би всю планетарну систему продавано на ліцітації.

Отсі ідеї висловлювано в Маундерсовій повісти з великою, трагічною силою, і він наперед тішив ся тим моментом, коли його книжка покажет ся в друку і буде обговорювана у всіх газетах. Факт, що його приятелі так сьвято вірили в його успіх, наповняв його високим задоволенєм, бо з сього він бачив, що дібрав собі гарний круг знайомих і мав дуже інтелігентних приятелів. Йому

се видавало ся дуже правдоподібним, що ся повість стане основою його щастя, і він квапив ся довести її до того стану, що нарешті архитвір видав ся йому майже зовсім викінченим, так що лишало ся додати ще лише пару штрихів і пару лайок на адрес долі. Довівши річ до того ступня він забув свою торбочку в дорожці.

Коли похопив ся, що стало ся, мало не зійшов з ума. Шалів як божевільний і як правдивий божевільний навіть не записував тих безумств для пізнішого вжитку. Обернув ся до поліції, але інспектор збув його тим, що дорожкарі депонують у поліції лише цінніші річи. Анонсував по часописях, запитував навіть у вивіднім бюрі „Ехо“, де обертаєть ся його повість. Але й „Ехо“ не дало ніякої відповіді. Деякі злобні часописи робили його брехуном, а одна першорядна гумористична часопись низила ся до того, що пустила дотеп на його адрес і назвала його книжку „Тайнами дорожки“. Найприкрійше в усій тій історії було те, що по всіх тих даремних реклямах, яких булоб вистарчило на розпроданє двох накладів, книжка як не виходила, так і не виходила на сьвіт. Маундерс був западто прибитий розпукою, щоб написати другу. Отак мов перероджений ходив він місяць за місяцем як сновида. Все своє „я“ вложив він у сю книжку — і загубив. Жалував за загубленим рукописом і щедрими фарбами розмальовував його красоти. Цілі роки захоував вірно спомин про нього.

Але навіть найпристраснійша турбота в часом вивітріє; по кількох роках мелянхолії Маундерс таки підняв ся духом — і зробив ся критиком. Виступав дуже остро і хоч сам пильнував ся старанно всякої хоч найменшої творчости, здобув собі одначе швидко загальний розголос. Незабаром пристав до генерального штабу „Акадеума“, а статі в його підписом вичитувала публіка в найбільшою пошаною, а автори зі страхом і трепетом. Бо Маундерсова критика була така непоборна, навіть для „Акадеума“, якого торговельна девіза голосила: „Найліпша сорта критики — піщо на всій літературній торговлиці не може зрівняти ся з нею!“

Найострійше наляг Маундерс на повістарство. Його ідеал штуки, для якого сам він не потребував ані пальцем рушити, був найвисший, і горе нещасливому авторови, якому здавало ся, що має літературний та артистичний інстинкт, а у якого замісь того показувало ся лише перо та чорнило. Особливо остро нівечив Маундерс повісти молодших авторів за їх афектований стиль і ба-

нальні ідеї. Може найбільше блискуча критика, яка вийшла з під його пера, се було немилосерне пофалатане одної такої книжки, що аж курила ся від молодечої незрілості та нещирости, була наскрізь просякла сконцентрованим незнанєм життя і надто ще з блискучим цинізмом величала ся всім тим.

Тиждень по опублікованю тої критики прийшов до нього його найстарший і найліпший приятель і попросив у нього виясненя.

— А то як се розумієш? — запитав Маундерс.

— Коли я прочитав твою громову критику на повість „Дуля долі“, то я зараз купив собі сю книжку.

— Що! Коли я отак вицотрошив її і показав, що се гнила, старими, затхлими ідеями напхана ковбаса?

— Еге-ж! Бо правду тобі сказати — заявив приятель, троха заклопотаний тим, що довелось таки сказати по правді — я все купую ті книжки, на котрі ти нападаєш так остро. І так само робить багато людей. Мусиш знати, ми люди звичайні, прості, буденні; і у нас виробило ся таке чутє, що те, що ти хвалиш, для нас занадто високе, а те, що ти ганьбиш, певно до кашки припаде нам до смаку. І тому широка публіка вчитує та респектує твої критики так дуже. Ти наш літературний пастир і ментор. Твоя погорда вказує нам: ось куди вам брати ся! а твоя похвала говорить нам: ось від чого вам зась! Як би не ти, то ми б по просту заблукали ся в тім літературнім пралісі.

— І се весь здобуток мого важкого, довголітнього критикования! — простогнав критик від „Акадеума“. — Ну, пане, говоріть далі!

— Т-та... я тільки прийшов сказати тобі — коли моя пам'ять дуже а дуже не зводить мене — що ота книжка „Дуля долі“, се не що иньше, як твоя власна давно загублена повість.

— Що! — скрикнув великий критик, — моя загублена дитина! Се не може бути!

— А все таки, — настоював його найстарший і найліпший приятель. — Я пізнав її по уступі про суніці в другім розділі, де герой порівнює нове покоління зі свіжими, в старій сметані вдушеними суніцями. Пригадую собі так як нині, тиж сам читав нам се.

— Боже! Значить усе те паде таки на мене самого! — скрикнув критик. — Аж тепер розумію, за що я так немилосерно вилаяв сю книжку як плягіат! Читаючи її я так і не міг обігнати

ся почую, що все се було мені відкись давно знайоме!

— Тепер певно захочеш здемаскувати злодія?

— Якжеж се можливо? Сеж значило би не більше й не менше, як те, що я сам написав сю книжку. Що я так завзято звівечив її, се ще нічого. Се був би навіть добрий дотеп або навіть рідкий приклад крайньої скромности. Але признавати ся до авторства такої нужденної, безуспішної книжки!...

— Вибачай, — відповів приятель. — Вона зовсім не безуспішна. Навпаки, її успіх дуже великий. Її купують, як сьвячену воду. Вибачай, порівнане кульгаве, але ти знаєш, що я хотів сказати. Твоя критика допомогла їй до шаленого покупу. Від коли вона вийшла, друкарські машини стогнуть день і ніч і не можуть настарчити попитови. О, ти не повинен стерпіти, щоб там якийсь злодюжка гарбав гроші за твою працю. Се був би гріх.

І великий критик вислідив злодія. І поділив ся з ним зиском. А злодій, такий же туман як і лайдачина, написав другу книжку, сим разом зовсім із власної голови. А критик знов звівечив її. І вони знов поділили ся зиском.

Переклав із англійського Н. О.

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

Гомоніли люди: —
 „Та що з то́го буде?!“
 Гомоніли люди:
 „Ми вже омертвіли!“
 Гомоніли люди:
 „По степах широких
 Вже не встати, — спати
 Нашій Україні!...“
 А України доля
 З них усіх сьмієть ся,
 В небесах високих
 Горличкою веть ся...

МОЛОДА ЛИТВА.

Пробуваючи від кількох тижнів у давній польській столиці Кракові, попав я між иньшим у кружок литовської молодіжи т. зв. „Рута“, що від часу до часу устроює для своїх членів і посторонньої польської публіки відчити на тему різних литовських питань за кордоном. На такий відчит трафив я дня 18 лютого. Автор відчиту д. Й. Єсайтис приїхав що йно кілька днів перед тим з етнографічно-литовської території, приглядав ся з близька до живого народного руху, брав сам у нім участь; тому поспробував подати характеристику сього руху перед загалом краківських земляків й інтересованої польської публіки. З тим відчитом хочу за згодою автора познайомити ш. читачів.

Та відчит подає характеристику литовського національно-політичного руху тільки за останні часи (1904—1906 pp.), акцентуючи передовсім події з останніх днів. Щоб одначе зрозуміти вповні нинішнє житє на Литві, треба кинути оком дещо позад себе, до половини минулого столїтя. Тодї перший раз кидано зерно на прастару литовську ниву, тодї покладено перші підстави під нинішнє житє. Тому за згодою нинішнього голови товариства „Руты“ д. Й. Гербачевського подаю в скороченім перекладї другу половину його брошури п. в. „Odrodzenie Litwy wobec idei polskiej“, що появила ся перед кількома місяцями в Кракові. Тут подано історичний огляд відродження литовського народу в Росїї, його боротьби з могучим царським режимом, його культурного й політичного стану до 1905 р. Про сю давнійшу фазу литовського відродження див. також інтересну статю одного з видних литовських діячів, д. Шлюпаса, писану для „Народа“ 1894 р. Та ще одним важна для нас статя д. Гербачевського. Вона подає цікаву характеристику литовсько-польських відносин за останні роки, за час, коли литовський нарід прокинув ся з вікового сну й забажав жити новим житєм. Як глянула Польша на ті народні змагання, як привитала новий литовський рух, се зі статї д. Гербачевського видко аж надто виразно... Зазначимо тільки, що такі відносини польської суспільности супротив еманципаційного литовського руху для нас Українців ніяка новина. За весь час нашого спільного пожитя кожний еманципаційний рух нашого народу зустрічав із польського боку різкі протести, кожний plus у білянсі України вважав ся рівночасно minus-ом у білянсі Польщі. Зрештою останні дні говорять самі за себе... *Ів. Кр.*

Відродженє Литви.

Оригінальні й найменше зіпсовані елементи етнографічно-литовської культури зберіг тільки нарід у громадській пісні й у своїй традиції. Треба сильно зазначити той факт, що оригінальність корінно-литовської культури не виявила ся ніколи аж до другої половини XIX ст. в цілій своїй силі, хоч у XVIII ст. видала Литва двох великих поетів: Донеляйтиса і Дроздовського (Стразделіса). Творчість Литви була замкнена протягом багатьох століть у темряві національної неволі.

Протягом останніх 40 літ литовський нарід дав стільки доказів культурної й політичної довірлості, що ніяк не можна сумнівати ся про його будучність. Соромна капітуляція царського уряду, се найліпший доказ елементарної сили Литовців, а вразом memento для легкодушних польських політиків, що національно-литовського руху не вільно легковажити, ані самолюбно осуджувати.

Реальним початком відродження литовського народу була хвиля знесення підданства, а особливо історична драма, що зачала ся в 1864 р. й тривала нерозвязана аж до 1904 р. Боротьба Литви в урядовою самоволею, піднята в 1863 р. в ім'я ідеї незалежності (на жаль, при малій участі неосвідомленого литовського народу), а в роках 1864—1904 вже при участі народної маси в обороні прав народу, що бажає жити, була, є й буде нестертим документом відродження Литовців. Польські публіцисти, що остро осуджують національно-литовський рух, як „витвір царської політики“, здасть ся, не знають, що вістре іронії звертають против себе.

Історія відродження Литви, се одна з найсумнійших карт у книзі історії людськості. Було се довге, страшне бориканне народної Литви з бюрократичною Росією, змовленою з Прусами, тим тяжше, що в дивнім засліпленю переважна чась польської інтелігенції привитала його клеветним криком, який приносить ганьбу повазі польського народу. Литовці ніколи не надіяли ся, що як раз із боку Поляків, які називають себе „братанками“ Литви, дізнають такого великого болю в хвилі найбільшої небезпеки. І чи можна заслугувати на назву фанатика, говорячи, що самі Поляки

посіяли необачно зерна несправності в душі Литовця?

Восьмідцять років минулого століття творча думка литовського народу, засуджена на знищення ще в чистій первобутності і в своїй безпосередності, мусіла шукати охорони й притулку в чужині. В 80-их роках минулого століття думка незалежності литовського народу знайшла притулок у Прусах — між пруськими Литовцями. Громадка найвизначніших литовських патріотів (особливо з поміж народньої інтелігенції), заклала в Тильжі (Сх. Пруси) першу загально-литовську часопись п. з. *Auŝra* (Зоря). Основателем *Auŝra*-и був заслужений дослідник старинної Литви д-р. Басанович. Разом із ним працювали визначні публіцистичні, літературні й поетичні сили: д-р. Шлюпас, Віштеліукас, д-р. Петаріс, Мікшас і багато інших. Найбільший поет-Доналяйтисі литовський поет, єпископ Антін Барановський, допомагав *Auŝra*-у своїми чудовими дойнами, які пили співає майже вся Литва. Важним ділом основателів *Auŝra*-и було з'єднання всіх відломів литовського народу під прапором одної ідеї, а передовсім ясне задокументування волі цілого народу до вільного, незалежного життя. В душі *Auŝra*-и робили згідно: і прості селяни, що ледви вмів читати й писати, й священники, й інтелігенція, й міщани, а навіть численні репрезентанти шляхти. Тому-то *Auŝra* в перших хвилях свого існування була правдивою Зорею відродження Литви. „Погребаний парі“, вичеркнений із ряду живучих, у протязі 20-літньої праці на полі освідчення видав поважне число талановитих людей не тільки в обсягу науки, але також в обсягу літератури й суспільного руху.

Головною задачею *Auŝra*-и було розбудження національної свідомости й любови до вітчизни між народом і інтелігенцією, байдужною до справи відродження. Способом, що провадив до тої ціли, було всестороннє пізнання литовської культури в її розвою від найдавніших аж до найновіших часів, а заравом вияснюванне відносин литовського народу до Росії й Польщі.

Найгорячіше горнула ся до *Auŝra*-и інтелігентна литовська молодіж, що з року на рік зростала чисельно й чим раз сильній-

¹⁾ Для докладности треба згадати, що хронологічно першою литовською часописою був *Keleivis* (Подорожник), який видавав у Тильжі ще в 1849 р. визначний учений Куршайтіс. Однак ся часопись для власивого національно-литовського руху не мала надто великого значіння.

ше осьвідомлювала ся в національній душі. Інтелігентні сини народу віддали ся цілою душею тяжкій і трудній, небезпечній і заравом побідній праці. Роблячи, не страшили ворогів пустим шумом, тільки концентрували в собі творчі сили. Бажаючи противділати русифікаційній тенденції урядової школи, що затроювала душі народу отрутою апостазії, організували тайні школи, видавали популярні твори суспільно-наукового змісту, різні порадики й брошури, летючі брошури, що обговорювали національні цілі й стремління й т. д. Завдяки їх світлій солідарности в народом царський уряд був майже безспільний. Способи, якими покористувався він у боротьбі з відродженем Литви, соромно збанкрутовали, як недавно признав урядовий Виленскій Вѣстникъ (1904 р. ч. 261). Конфіскація маєтків, заслання, різного рода кари не тільки не зломали опірної витревалости Литовців, але ще більше осьвідомили їх національно. Отже уряд за згодою Прусаків постановив знищити жерело литовської пропаганди в Тильжі. По багатьох роках боротьби (1884—1895 рр.) пруський уряд, — на перекир конституції й виразній волі більшости горожан міста Тильжі — брутально прогнав із границь свого пановання всіх інтелігентних Литовців як „чужих підданих і непосидющих духів, що заколочують спокій у державі“. Та він не міг знищити тайного жерела литовської пропаганди, бо прогнані Литовці осіли в Англії, а передовсім у Північній Америці, поміж численною литовською еміграцією¹⁾ й не покидали своєї праці при посередництві щиро прихильних горожан пруської Литви.

II.

Aušra була зразу редагована радше в прихильнім піж у зачіпнім душі проти Поляків. Досить прочитати перші числа тої часописи, а передовсім програмову статю, щоб переконати ся, що литовська інтелігенція в початку своєї національної праці не мала антипольської тенденції, навпаки, ждала чинної підмоги з боку польського народу. Одначе, як можна було предвидіти наперед, керманічі польської публичної опінії, не маючи змоги зорієнту-

¹⁾ Масова еміграція Литовців до Північної Америки датується від 1888 р. Американських Литовців є коло чверть міліона. З поміж них найбільше причинили ся до литовської справи О. Мільюкас і Бурба. Часописи виходять багато; найважніші з них: „Vienybė Lietuvininku“ (Литовська єдність), „Lietuva“ (Литва), „Žvaigždė“ (Звезда), „Dirva“ (Нива).

вати ся в тім так нагло піднятим питанню, дали обаламутити себе політичним сплетням і проголосили, що відродження Литви, се „філія царської деспотії, яка при помочи Литовців намагаєть ся знищити польськість на Литві“. І почали ходити страшні вісти, що Ауґа виходить за гроші Бісмарка, що „литвомани“ підбурюють литовський нарід до різні й ни. Литовська інтелігенція, ображена в своїй повазі, почала з тими клеветливими сплетнями горячу й загорілу боротьбу, бажаючи здемаскувати злу волю польських публіцистів. Від 1883 р., головно по оголошенню в ч. 5 Ауґ-и статі п. з. „Eik lauk!“ (Забирай ся!), зверненої против ворожих литовській ідеї Поляків осілих на Литві, датуєть ся польсько-литовський антагонізм, що під теперішню хвилю прибрав страшні розміри.

Литовці перестали вірити Полякам, а Поляки стали ігнорувати Литовців. І в міру того, як у литовським народі почала проявляти ся чинна реакція против чужої гегемонії, а головно против еґоїстично-утилітарної польськості, що гальмувала природний розвій Литовців, шляхта й литовські Поляки підняли великий крик про страшну небезпеку з боку „анархістичної“ литовської інтелігенції. Щоб плястичнійше представити ту небезпеку, скомпонували дивні легенди про тайні сходини „Литвоманів“ із „Раґанами“ (відьмами) на горі Шатрії, про воскресення при помочи чорта „лицаря поганського варварства“, про „св'яченне пожив“ на горі Бірути і т. д. „Литвомани“ були для Поляків тим самим, чим чорт для вірного католика. „Литовський нарід ми дуже любимо — говорили хитрі Поляки, — але „литвоманів“... во імя Отца і Сина... а киш, а киш!“

За „покривдженими“ литовськими Поляками уняла ся польська преса. Перший заговорив петербурський „Крај“, розглядаючи литовський рух в угодного становища, як шкідливу прояву суспільної анархії, санкціонуючи заразом назву „литвоман“, як найвідповіднійшу для литовських непосидючих духів. Пізнійше промовили: псевдо-демократичний варшавський „Głos“, „Dziennik Poznanski“ й иньші часописи, що силували ся виказати „злочини“ тих підлих „литвоманів“, які пірвали звязки „братерської унії“ і з розмислом бажали знищити польську культуру, те „жерело поваги й благородности“. Литовська інтелігенція відповіла на се з безоглядністю ображеної національної гордості. Всякі угоди заключають рівно сильні, рівно вільні народи для спільної само-

оборони й політичної акції против перемоги. Коли-ж ми, — на ваш погляд — не народ, отже між нами і вами в загалі не може бути ніякої угоди. Ваші відносини до нас, се відносини пана до невільника. От ваше розумінне унії, яке намагаєтеся злагодити брехливим сентиментом. Та ми тої вашої унії, яку хочете накинути нам деспотично, не хочемо знати, а вашу хвилеву гегемонію всіємопаконати... Ви не маєте права уважати себе за Польщу й кричати, що ми, борючись із вашою гакатою в обороні нашої національної поваги, поборюємо польський народ. Завсіди брешете, що ваш еґоїстичний куцецький інтерес, се інтерес цілої Польщі. І от ми кличемо до вас, домагаючись суду: ви порвали унію, а не ми! Ніхто иньший, тільки ви! Ми не погорджували ні польською мовою, ні культурою. А ви, говорячи раз-у-раз про „братерську“ унію, згордували нашою прастарою культурою, називаючи нашу мову варварством.

На таке dictum acerbum литовської інтелігенції інтелігентна польська гордість відповіла ще більшою погордою. Вже не було бесіди про пробу взаємного порозуміння або про ініціативу згоди. Вже забула ся конечність з'єднання угнетених, що борються за право істновання. Майже ніхто не думав про те, що ся недорічна форма боротьби улєкшувала урядови гнетенне в рівній мірі Литовців і Поляків. Зрештою огірченне литовської інтелігенції на Поляків у великій мірі сприяло плянам царського уряду, який незабаром став дипломатично кокетувати литовську молодіж, передовсім ту, що вчила ся на петербурьським і московським університетах. В тій цілі утворив на московським університеті стипендійний фонд, призначений спеціально для студентів-Литовців. Наміром уряду було захищити в молодечих душах тривку ненависть не тільки до Поляків, як одиниць, але також до польського народу. І справді частина литовської інтелігенції піддала ся царській покусі й забажала забавити ся в дипломатію à la чеські псевдомосквофіли. Для постраху Поляків стали удавати приятелів Москалів і кокетувати з великодержавцями, одначе в глибині душі не вилєкли ся піднятої праці в імя відродження вітчизни. При помочи такої політики надіяли ся відзискати певні права (головно свободу друку), щоб вести успішнійшу боротьбу з литовськими Поляками.

Та царський уряд зараз з'орієнтував ся, що його ошукують, що під покривкою уданої льюальности литовська молодіж веде ще горячійшу антицарську пропаґанду, отже почав мстити ся на своїх.

ніби „вихованках“. Багатьох із поміж молодіжи арештовано й вислано на довголітне прогнання. Багато з них успіло втекти за кордон і осісти в Англії, у Франції і в Північній Америці. Політика дипломатичного москвофільства збанкрутувала. Сама молодіж зрозуміла свою помилку й дуже жалувала її. Та вже було за пізно. Поляки здобули успішне оруже против литовського руху, а то: тяжкий закид москвофільства й антипольськості. Тим оружем борють ся до нині, і здаєть ся, вмисне дразнять Литовців, хоч знають, що литовська інтелігенція тяжко відпокутувала свою політичну помилку, в відносинах до царського уряду і була й є настровна революційно, на що вказує страшне переслідування Литовців у загалі.

Тій фальшивій думці, що литовська молодіж („Литвомани“) у купі з російським урядом хоче нищити польськість на Литві, додала віри в додатку нещасна справа бувшого редактора *Auſg-*и дра Шлюпаса, яку мушу пояснити згідно з правдою, а zarazом опрокинути тенденційні коментарі польської інтелігенції.

В 1884 р. др. Шлюпас (що — мимоходом кажучи — є нині загорілим литовським соціальним демократом), прогнаний із Тильжі пруськими властями, поїхав до Варшави і на особистій авдієнції предложив тодішньому генерал-губернаторови Гурці меморіал такого змісту (подаю коротко найважніші точки):

I. За конечністю привернення Литовцям права друку лат. азбукою промовляють такі причини:

а) традиційне привязання народу до латинської ортографії і звідти справедлива неохота до російської азбуки;

б) неохота Литовців до російського народу, збільшувана раз-у-раз польськими агітаторами й звідти масова реакція против ідеї навертання їх на православє;

в) оклеветуване Поляками щиро відданих російському урядови Литовців-інтелігентів, які мусять терпіти переслідуване з боку народу;

г) несподівано сумні результати 20-літної (1864—1884) заборони друку;

д) економічне убожінє Литви й збогачуване пруських капіталістів, що друкують нелегальні книжки й перепачковують їх до Росії;

е) потреба звівеченя незгоди, антипатії й недовіря Литовців до Росіян, що зростають завдяки тій забороні;

є) потреба оголошення державних законів у правдивім їх тексті, невикривленім Поляками ;

й) конечність звівчення польського авторитету на Литві й відрубання литовської інтелігенції від Польщі, під якої впливом і блиском вона знаходить ся.

Дальше виріжняє меморіал такі постуляти :

II. 1) заведенє науки литовської мови в середніх і народніх школах ;

2) виклад релігії в литовській мові ;

3) внесене польської викладової мови в духовних семінаріях у Сейнах, Вильні і Ковні й заступленє її мовою литовською й російською, бо

а) свобідна наука литовської мови улекшує пізнанє й присвоєнє російської мови ;

б) сфальшована наука литовської мови шкодить повазі російського уряду, що виявляє себе ворогом Литовців ;

в) вісти про душевє литовського духа в школах, голошені Поляками, будуть безпідставні.

Як можна було з гори надіяти ся, Гурко у відповідь на той меморіал поставив такі соромні умови, що др. Шлюпас не тільки не міг їх прийати, але навіть не знав, що відповісти. Його дипломатія, що приносила стид не цілому литовському народови, але певній партії, соромно збанкрутувала. Нині вся литовська інтелігенція, роздумуючи над тим сумнім фактом, що плямить традицію Aušr-и, однодушно осуджує сю політику, запевняючи торжественно, що народ не піде тою дорогою, яка веде до морального упідленя.

III.

Aušra впала в 1886 р., головно з причини переслідуваня з боку пруських властей. Треба одначе признати, що не всі редактори Aušr-и однаково шанували ідею своєї часописі й дуже часто робили помилки, що викликували між народом заколот. Головно загорілі сторонники Aušr-и своєю недіскрецією й паплярною причинили ся до ослаблення її впливу на народні маси. Пр. ідентифікованє Крашевського „Witologaud“-и, поміщеної в перекладі в кільканацятьох числах Aušr-и, в євангелієм Литви, викликало слухну реакцію з боку духовенства й горячих католиків, заповідаючи роздвоєнє національної ідеї, сконцентрованої в таким

великим накладом праці. Те роздвоєне почало виявляти ся найперше в антагонізмі між духовенством і інтелігенцією, а пізнійше між народом і інтелігенцією. Оpubліковане в першій річнику Aušr-и листів Довконта до еп. Волончевського, що в високій мірі дискредитували загально признану благородність сьвященника й письменника Литви, було гаслом до остаточного розриву духовенства з інтелігенцією.

Литовська інтелігенція, замість лагодити той конфлікт в імя національної солідарности, почала заклеплювати ся в „партійній льоґіці“, оголошуючи свої „з'європеїзовані“ думки в численних статях і брошурах, що провокують литовське духовенство. Духовенство зі свого боку оголосило народови, що робота Aušr-и безбожна й шкідлива. Народ перестав вірити інтелігенції. Доки Aušr-у редагував один із найблагороднійших Литовців, др. Басанович, її блиск робив могучий вплив на народні маси. Одначе в хвилию, коли редакцію обняв др. Шлюпас, Aušra почала бліднути. Литовське духовенство для успішного поборювання модного тоді між інтелігенцією позитивізму заложило в Тильжі свій власний орган п. з. Aržvalga (Огляд), що по кількох роках істнования упав завдяки льокайській ревности пруських властей. Поява Aržvalg-и звівчила вплив інтелігенції на народ. Настав період осамотнення інтелігенції, що тривав справді коротко, але був дуже болючий.

По упадку Aušr-и повстали заходом інтелігенції нові часописи: в 1886/87 р. Garsas (Голос), а пізнійше в 1887/890 р. Šviesa (Сьвітло), що мали розвивати далі ідеї Aušr-и. Литовське духовенство заснувало по упадку Aržvalg-и в 1896 р. у Тильжі новий свій орган п. з. Tėvynės Sargas (Сторож вітчизни), тепер завішений на необмежений час.

Тимчасом царський уряд, користаючи з услуги пруських властей, подвоїв свої змаганя, щоб остаточо знищити литовську пропаґанду. Литовці мусіли вести боротьбу на два фронти. Видаване часописий було сполучене з нечуваними трудностями. Постійна редакція не могла пробувати в Тильжі. Треба було користати з доброї волі пруських Литовців, відданих справі відродження, й повірити їм честь відповідальних редакторів. Нерівна боротьба наражала Литовців на несподівані катастрофи. Засновані часописи мусіли по короткім часі упадати. Бракувало фондів, а головно осьвічених людей з поміж нечисленної громади прусько-литовських патріотів, що були заняті видаванем часописий. Одначе

гідна подиву вигревалість Литовців побідила всі ті перепони й остаточно здобула підстави для своєї роботи в Тильжі, хоча польські шовіністи в значній мірі причиняли ся тоді до гнету Литовців.

Менше-більше від 1890 р. національний литовський рух став організувати ся партійно. Містично-романтичний націоналізм Аушрієчів перемінив ся найперше на позитивний лібералізм, а пізніше на демократичний націоналізм. Не можна заперечити, що з традиції Аушг-и виринула ідея Литовської Демократії, якої речниками є місячники: Varpas (Дзвін), заснований у 1889 р. і призначений тільки для інтелігенції, і Ukininkas (Хлібороб), заснований в 1890 р. спеціально для народу. Брак фондів і мала популярність Varpas-а примушує його видавців до дуже обмеженої роботи. Тому він як партійний орган, хоч має співучасть найвизначніших литовських голов, не може відповісти вимогам сучасної хвилі.

Традиція Aržvalg-и стала підставою національно-католицької партії (Sargiečiai), яка не має подрібно визначеної політичної програми, але стоїть в опозиції до царського уряду й польського націоналізму. Органом тої партії був до недавна незвичайно вміло редагований місячник Teynes Sargas. Головною тенденцією національно-католицької партії є боротьба з антирелігійними напрямками, а передовсім піднесенє національного духа. На думку провідників тої партії тільки релігія гварантує самостійність народу.

Л. Д. П. не має ще одностайної організації. Вона складаєть ся із трьох відломів: неприєднаних (радикалів), уміркованих (лібералів) і націоналів (вселитовців). Ті три партійні відломи — мимо ріжниць у суспільній роботі — взаємно доповняють себе, годячи ся в стремліню до одної спільної ціли: самостійности Литовців у границях етнографічної Литви і повної рівноправности їх у границях географічної Литви. Ріжнять ся тільки в тактиці. Радикали хотіли би бачити Литву, що розвиваєть ся по санкціонованим революцією взірцям західно-європейського демократичного устрою й тому вже а ргіогі побожують шляхту й духовенство як розкладові чинники назадництва, що спинає всякий поступ. Явно маніфестують свою погорду до шляхетської Польщі й Литви й апотеозують народну демократію.

Вселитовці мріють про гегемонію демократичної ідеї не тільки

на етнографічній Литві, але й географічній. Тому їх діяльність тріщить досить часто тісним фанатизмом і браком суспільної перспективи. З литовською шляхтою поводять ся з легковаженем. Їх гасло: Литва не для Поляків, тільки для Литовців! Хто не прихилиється до Литовців, той виступає проти них. Тому проч із ворогами Литви, проч зі шляхтою, заступницею чужої ідеї!...

Умірковані демократи оцінюють більше скептично, ніж ворожо імпортовані до Литви доктрини. Головне їх змагане — осьвідомлене ширшої народної маси в душі національно-литовської традиції, вигребаної в попелі й руїнах минувшини. Не згоджують ся на мрії вселитовців, що пронагують „політику відпольщування“ шляхти, а рівночасно санкціонують ретроградні привилеї шляхти, яка вилічила ся з „польського кордюка“. На думку уміркованих литовська шляхта повинна добровільно, без примусу зрозуміти свої відносини до народу й піддати ся праву литовського народу, що обов'язує в границях етнографічної Литви. Нехай кождий шляхтич буде горожанином рівноправним із народом, а тоді зникне те болюче непорозумінє! Ідея примусового відпольщування, се велика дурниця.

Різнородність елементів Л. Д. П., розуміється, дуже утруднює усталенє партійної програми, яка відповідала би вимогам нинішньої переломової хвилі. В 1903 році був оголошений проєкт програми, а партійна управа ухвалила в минулім році майже однодушно оті три принципіальні точки, що мають бути основою програми литовської демократії:

1) безоглядна свобода і в етнографічних границях самостійність Литви, а форма уряду має бути загальне, рівне, тайне, безпосередне право голосованя;

2) у стремління до здійсненя тої ціли Л. Д. П. опирається не на економічній, тільки на політично-культурній потребі;

3) свої ціли Л. Д. П. надіється досягнути тільки дорогою боротьби.

Одначе й той підставовий нарис програми викликав тяжкі закиди, а то:

а) границі етнографічної Литви не означені докладно, тому вираз „етнографічна Литва“ містить у собі ірредентистичні елементи;

б) не добре накидувати народови будучу форму уряду а priori;

про форму уряду буде рішати сам народ, коли здобуде бажаний ступінь політичної культури;

в) відділюване економічних потреб від політично-культурних, принципіальна похибка, бо економічні умови улєкшують або нївечать культурно-політичний розвій;

г) досягненє ціли дорогою боротьби не ясне, бо боротьбу можна розуміти двояко: революційну й еволюційну.

Крім тих партій існують між литовським народом іще такі партії й партійки:

Литовська соціяльна демократія в границях Литви існує — можна б сказати — тільки на папері. Не зважаючи на досить сильну агітацію, не вєпіла приєднати собі справді поважного числа сторонників. В 1897/98 р. виходила у Вильні соціялістична часопись (здаєть ся, *Darbininkas*, т. зн. Робітник), видавана в трьох мовах (польській, литовській і білоруській). Упадок тої часописі потвердив передчасність литовського соціяль-демократизму.

За те соціялістична ідея розвиваєть ся дуже сильно між литовськими емігрантами в Північній Америці і в Англії. На чолі американської Л. С. П. стоїть др. Шлюпас. Головним орґаном Л. С. П. для властивої Литви є *Darbininkū Balsas* (Робітничий Голос), що виходить у Лондоні.

Литовська угодово-консервативна партія з поміж усіх найменше численна й найслабша, й тому не має майже нїякого впливу на національне житє.

Клерикальна партія, що має на ціли хіба тільки інтереси католицької церкви, численна й дуже сильна і вічно бореть ся з Л. Д. П., а навіть із національно-католицькою партією.

У минулім році повстала нова партія революційно-поступової молодіжи. Орґаном тої партії є двомісячник *Draugas* (Друг). Головною задачею того орґану є єднанє шкільної молодіжи (в краю й за кордоном) для успішної революційної праці. Побічною метою — плеканє штуки й літератури, розумієть ся, приспособленої до головної ціли.

Так представляєть ся в короткім нарисі історія національно-литовського руху, що зачав ся під окликом романтичної єдности. Анормальність умов, в яких мусів відроджувати ся литовський народ, безперечно причинила ся до вибуяня політичних пристрастий. Не треба також забувати, що скрайна ріжнородність проявів на-

ціонального життя, коли брати безсторонньо, свідчить про велику животність національного духа, що стремить до правди й справедливості. Ті, що блудять не в розмислу, але в надміру болючої туги, потрапляють також мстити стежки світлій любові.

Пруська Литва знімчена так, що про правдиве її відроджене в душі ідеї великої Литви не може бути й бесіди. Ідейне з'єднане пруських Литовців із Великолитовцями в великій мірі утруднює релігійний антагонізм, боротьба лютеранізму з католицизмом. Що лютеранізм є могучим помічником германізації Пруської Литви, потверджує той факт, що в 1775 р. пруських Литовців було поверх 340 тисяч, а нині ледви 120 тисяч, із яких може половина має слабу свідомість національної окремішності.

Національний рух між пруськими Литовцями проявляв ся кілька разів, одначе ніколи не прийав більших розмірів. У першій і другій половині XIX ст., завдяки науково-суспільній діяльності Куршайтіса (1806—1884) здавало ся, що пруські Литовці справді вже відродять ся. В 1849 р. виходила часопись Keleivis (Подорожник), присвячена справі відродженя національного духа. Над розбудженем національної свідомості між ширшими масами працювало багато визначних, талановитих одиниць (між иньшими талановитий і заслужений учений і поет др. Зауервайя). Одначе даремно! Пруські Литовці будили ся й знов засипляли. Національна іскра розпалювала ся нагло в їх серцях, і швидко гасла. Найсильніше заворушила ся пруська Литва на зазив Aušr-и. І всім уже здавало ся, що те заворушене віщує початок відродженя національного духа. На жаль, був се тільки обман. Пруські Литовці вже майже страчені для великої національної справи Литви. Гинуть без боротьби, без опору, послушні голосови ультральояльних своїх провідників à la др. Гайґалат і иньші.

Й. ЕСАЙТІС.

Литовський національно-політичний рух у 1904—1906 рр.

Зворотною точкою в історії литовського руху був день 24 цвітня 1904 р, коли привернено назад литовський друк у границях Росії. То був день першої великої побіди й тріумфу народу, що був засуджений всіми на нехйбну смерть, день тріумфу ідеї над силою мільонів баґнетів; литовський народ зрозумів се добре,

— доказом того молитви, подяки по церквах, пам'ятні хрести на литовських горбах й ин.

Від того дня Литовці стали з більшою вірою дивити ся в свою будучність. Організують видання поодиноких часописий (Lietuvių Laikraštis, Vilniaus Žinios, Bitininkas, Lietuvos Ukininkas, Garsas, Lietuvos Balsas, Nedeldieni Skartyniai), творять Видавничі Спілки (Aušra ¹⁾, Šviesa, Sv. Kazimiero), закладають сільські бібліотеки, читальні. Всі кинули ся горячо до роботи, без подрібно обдуманих плянів, проєктів, часом без жадної застанови; наслідком того, а також наслідком браку вправи в суспільній роботі повставали непорозуміння, заколот.

Та події в Росії летіли з шаленою скорістю; бомба Сазонова, „весна“ Сьвятополка Мірського, з'їзди земців, грудневий маніфест з 1904 р. під акомпаніамент Кінчу, Вафанку, Ляояну, Порт-Артура, Цушіми, рівня 22 січня у Петербурзі й ин. вказували, що обручі „самодержавя“ тріскають, що свитає зоря свободи. Одначе литовський народ обережний. Прислухаєть ся вистрілам у далекій, незнаній Манджурії, втікає від бранки, голосно бажає успіху Японцям, хапає покванно вісти про розрухи в глибині Росії, та сам сидить тихо; тільки по містах, фабриках та варстатах увиваєть ся литовська соціяльна демократія, конкуруючи з иньшими скрайніми партіями. В Польськім Королівстві вибухає шкільний страйк — Литва мовчить, хоч уже зараз по відзисканю свободи друку перший загальний оклик був — литовська школа! Та зі школою справа не така легка; там всюди (з виїмком сувальської губернії) сидить учитель-Москаль і піп. Народ отягаєть ся, навіть литовська інтелігенція відзиваєть ся про націоналізацію шкіл на разі тільки дуже обережно, не кличе до шкільного страйку, задовольаєть ся жаданєм заведеня литовської мови до всіх шкіл.

З'являєть ся мартовий маніфест, що згадує щось про представителів суспільности, приходить Мукден, толеранційний укав... Народ дозріває й починає допоминати ся своїх прав — посилають ся ухвали громад до Петербурга. Портсмут, події в південній Росії, в Королівстві, лотишський рух знаходять уже відгомін між народом; у сувальській губернії починаєть ся бойкот шкіл. Краєві партії розвивають горячкову роботу, повстають нові організації, різні кличі, програми, відбувають ся з'їзди. Вродила ся Булігі-

¹⁾ Членський уділ в „Aušra“ виносить 500 рублів.

нівська Дума — розчароване. В тім часі виступає на арену новий, дуже важливий чинник — польська преса у Вильні; появляється „Kurjer Litewski“ під редакцією Корвіна Мілевського й займає відразу вороже становище супротив „литвоманів“. „Kurjer“-ови, здається, припала до смаку Булігінівська Дума, бо став шрїти про польських репрезентантів Литви, що разом із репрезентантами Польського Королівства творять у Петербурзі одно „польське коло“. Та хаос зростав — по містах, в Ковні, Вильні й ин. стали падати бомби, вистріли, по місточках і селах стали замикати школи, монополії, цілий край затонув у повені відозв і проклямацій Л. С. Д., Л. Д., П. П. С., С. Д. К. П. і Л., С. Р., С. Д., Бунду й ин.

Вибух загальний страйк і вирвав обіцянку конституції з 30 жовтня зі заповідю горожанських свобід. Зразу тріумф, потім незадоволене й збільшений рух... Між Литовцями загримів голосно оклик: автономія Литви в етнографічних границях зі соймом у Вильні, скликанням на підставі загального, рівного, тайного й безпосередного права голосованя. Кілька осіб в імени виленських Литовців вислало до Вітте меморіал, а три делегати поїхали до Москви на в'їзд земців. Тоді громада виленських Литовців під проводом дра Басановича підняла проєкт скликаня до Вильна загально-литовського в'їзду. Звернула ся через часописи з відповідною відозвою до загалу, закликаючи до участи у в'їзді передовсім заступників громад і парафій, а потім усіх тих, кому дорога литовська справа. Так скликано той голосний литовський в'їзд, про який польська преса майже нічого не згадала, а який для історії Молодої Литви буде історичним днем.

Кидаючи оком на хід подій від 24 цвітня 1904 р. до 4 грудня 1905, коли відбув ся згаданий в'їзд, бачимо незвичайно скору еволюцію політичного освідомлення литовського народу, що в півтора року від утіхи з нагоди вибореня рідної преси перейшов до жаданя автономії Литви.

Зріст литовського руху йшов рівнорядно з революційним рухом цілої Росії, одначе стремів до своїх соціально-політичних цілей на національнім підкладі. Сільська шляхта стояла довший час на боці, тривожучи ся ріжними страхами, а потім одна її частина влучила ся з частиною мійської польської інтелігенції, підняла заходи коло привернення польській мові давного культурного становища й почала боротьбу з молодим національно-литовським рухом. Друга частина мійської інтелігенції й Жиди прилучили ся до

загально-російського руху; бюрократія до проб загально-російської організації „чорних сотень“. Духовенство поділило ся на дві частини, — молодше пішло з литовським народом, старше зі спольщеною шляхтою, деякі навіть із „чорними сотнями“. Супроти клича автономії Литви всі ті чинники займають неозначене становище — Жиди-бундисти мовчазливо вороже, Поляки недовірливе або вороже, російські партії відповідно до своїх програм.

Та в прастарого Гедимінового города підняв ся голос, що закликав зійти ся як найчисленнійше на нараду над справою вітчизни. При тім підносить ся голос не будь який, голос Басановича, батька литовського руху, чоловіка, що все своє жите бурлакував десь далеко й звідтам відзивав ся до братів... Розійшла ся про се вістка по цілій Литві. Багато селян сказало: то певне той сойм, про який так багато говорять, який має завести в краю новий лад, має усунути всі кривди й несправедливість... Інтелігенція пояснювала, скільки могла, одначе в дуже багатьох випадках народ повірив, що то буде сойм, „який і землі дасть кому треба й ліси й ин.“ Стали в багатьох громадах вибирати делегатів і давати письменні прикази.

Вже кілька днів наперед стали появляти ся у Вильні селяни з кошелюми й зголошувати ся по білети „на сойм“. Ініціатори з'їзду зразу сумнівали ся про успіх своєї відозви, тим більше, що зустрінули майже неохоту з боку деяких політичних партій. Та в передодень оголошеного терміну, в неділю, всі здивували ся; не можна було встигнути з видачею білетів, стільки зголошувало ся по них, навіть із найдалших закутків краю. Не бракло нікого: селяни, духовенство, учителі, студенти, кілька шляхтичів, та переважали селяни-делегати з мандатами. Вечером того дня відбуло ся театральне представлєнє, по чім Л. С. Д. урядила агітаційне віче. На другий день мійська сая виповнила ся щільно, видало коло три тисячі білетів. З'їзд отворив др. Басанович, як голова організаційного комітету.

Тихо, несміло відізвав ся дзвінок, за президіяльним столом піднесла ся статя Басановича, трохи похплена, зі змученим лицем, з головою припорошеною вже інеєм жита; загомонів тихий голос.

„Перед двацятьма роками я гадав, що Литва в гробі, та нині бачу, що мої мрії прибирають тіло. Витаю Вас, братя, у прастарій столиці Гедиміна. Слава його останкам і памяті... (По залі пробігла дрож. Слава! слава! слава!) Не один із нас боров ся

довго за той день, не один гнів у тюремних підземелях, не один за свою працю побачив піски Астрахану, степи Сибіру... Не мало пролито сліз, навіть крові... Слава терпінням, сльозам і крові... Слава, слава, слава... слава могилам...

„Та не ми самі виборили пинішній день; за ту свободу полили ся ріки робітничої крові по різних містах. Слава й вічна пам'ять тій крові, вічний відпочинок і пам'ять мученикам... (На салі чути хлипанє, всі очі повні сліз, якийсь селянин клячить із простягненими руками).

Так зачав ся з'їзд. По виборі президії приступлено до нарад, що тривали два дні від рана до вечера. В перервах відбували ся численні зібраня й розмови. В часі того з'їзду завязали ся дві нові політичні партії — національно-демократична й литовська католицько-демократична, крім того селянський союз. На другий день вечером, наслідком поголосок, що має вибухнути залізничий страйк, а також інтервенції влади, постановлено замкнути з'їзд. Приступлено з певним поспіхом до остаточної дискусії над ухвалами. По горячих перепалках із Л. С. Д. вийшла компромісова ухвала „Першого З'їзду репрезентантів литовського Народу, що відбув ся у Вильні дня 4 і 5 грудня 1905 р.“

I. Теперішній стан у Росії й на Литві.

Признаючи, що теперішній царський уряд є нашим найбільшим ворогом, що проти нього підіймають ся всі часті держави, що ліпшого устрою буде можна добити ся тільки по поваленю старого ладу, — присутні на з'їзді Литовці постановляють: освідомлювати ся, організувати ся й ставати до боротьби солідарно з повстаючим народом усіх національностей у Росії.

II. Автономія Литви.

Тому, що потреби мешканців Литви можна задоволити тільки при повній автономії нашого краю й тому, що конечно, аби й иньші національности, що живуть на Литві, покористували ся повною свободою, литовський з'їзд ухвалює: жадати для Литви автономії з соймом у Вильні, скликаним на підставі загального, рівного, безпосередного й тайного права голосованя без ріжниць полів, національности й конфесії.

Автономічна Литва складаєть ся з теперішньої етнографічної Литви як центра й тих погранич, які наслідком економічних, куль-

турних, національних чи інших причин гравітують до того центра й коли їх мешканці схотять до нього належати. Тому що Литовці зі сувальської губернії на особнім зібраню підчас з'їзду одноголосно признали за потрібне бороти ся за автономічну Литву разом із Литовцями інших губерній, тому з'їзд жадає, аби Литовців зі сувальської губернії прилучено до автономічної Литви.

Відносини автономічної Литви до сусідніх російських країв повинні опирати ся на федеративних підставах.

III. Боротьба за автономію.

Аби дістати автономію, треба передовсім збурити зовсім теперішній устрій гнету. В тій цілі треба лучити й концентрувати сили всіх політичних литовських партій і поодиноких осіб. По внутрішній концентрації мусимо лучити ся зі всіма іншими національностями Росії, що так само стремлять до повалення дотеперішнього устрою. Хвилево треба: не платити податків, замикати монополії, бойкотувати школи, бойкотувати в ковенській, виленській і гродненській губерніях громадські суди й усі дотеперішні урядові інстанції, не давати рекрута, а в потребі проклямувати загальний страйк по містах і селах.

IV. Громади, школи, церкви.

У всіх громадах на Литві повинна бути заведена офіційно литовська мова. Тому, що теперішня школа є тільки знарядом ви-народовлюваня й згіршеня, всі школи повинні прийати національний характер із природною викладовою мовою й покликаними місцевою людністю учителями.

Тому, що у виленській дієцезії по литовських церквах уживаєть ся до тепер у богослуженю польська мова в політичних цілях, литовський з'їзд ухвалює одноголосно: висказати Литовцям виленської дієцезії найсердечнійше бажане успіху в боротьбі з польонофільським духовенством за права литовської мови по церквах на Литві й признати теперішній лад у виленській дієцезії гідним нагани“.

В почи дня 5 грудня громада університетської молодіжи утворила друкарню Vilnaus Žinios і відбила 30.000 примірників ухвал з'їзду, а рано кожний учасник дістав їх на двірці, по готелях, у книгарнях.

Успіх був гідний подиву. В протягу десятиох днів дотичні

ухвали з'їзду були „фанатично“, як казала російська преса, виконані. Замкнено всі народні школи й громадські заряди, замкнено або розбивано монополії, видано приказ забирати ся всім учителям-Москалям, вибрано нові громадські заряди, розброювано поліцію. Ковенський губернатор зажадав воєнного стану... Та виленський генерал-губернатор Фрезе не згодив ся на такий крок і видав розпорядженє, щоб заводити в народніх школах литовську мову, приймати учителів-Литовців, і відкликавшись до розуму литовського народу, поїхав до Петербурга, де... дістав димісію. В північних повітах заведено воєнний стан... губернатори видавали до народу відозви... Потім наступили звісні події в Росії. Уряд Вітте-Дурнова скинув маску й кинув ся скажено давити революцію.

Настали страшні часи! Цілу державу залито кровю, на населенє кинено роззвірене козацтво й салдацтво. І на Литві розшалів той сам гураган абсолютизму, тим більше, що одно з литовських племен, Лотиші, вибухло революцією. Сформовано летючі відділи з трьох родів оружа й кинено на Литву з розказом усмирити „бунт“. Ті відділи бігають по селах і місточках, арештують усіх, на кого тільки покаже бувша поліція або злість сусіда, для більшого ефекту бурять декуди доми гарматами. Повітові й губернські тюрми переповнені. На перший погляд здаєть ся, що народ застрашений затих, — та вже починає будити ся упір і національна зажертість. Між народом кипить. Уже почало ся убиванє тайних агентів, у протягу кількох днів забили їх трицять. Трудно знати, що песе будучність... І иньші відломи суспільности не сидять безчинно. Роблять і вони, передовсім Жиди. Та ніхто з них не стоїть на становищі окремішности інтересів Литви.

Литовський з'їзд у Вильні, потім другий менший у Ковні земської шляхти, на який прибули численно також литовські селяни й інтелігенція, викликали між поступовою польською чи спольщеною інтелігенцією деякий зворот, деяке змаганє зблизити ся до литовського руху. Повстає Демократичний Союз на Литві з програмою російських конституційних демократів, доповнений жаданєм автономії Литви. Той напрям готов признати литовську гегемонію на Литві, застерігаючи для себе культурну незалежність. Уважаю той зворот зовсім природним і гадаю, що в недалекій будучині той союз згрупує всі елементи, що почуввають себе литовськими, одначе що до мови є польськими.

Переклав Ів. Кривецький.

З ВІЖУЧОЇ ХВИЛІ.

Н О В И Й Ю Р Д О Н .

Саме коли ослабленне цензурних заборон в Росії робило надію на недалекий свобідний обмін виданнями між Галичиною й російською Україною, розпросторенне без перешкод галицьких видань серед Українців Росії й присвоєнне ними того культурного запасу, який протягом десятиліть покоління українських і галицьких робітників, супроти російських заборон, складали в галицьких виданнях, в надії, що прийде час, коли тим запасом зможе покористувати ся в своїм культурнім розвою ціла соборна Україна — несподівано виріс новий кордон не цензурний, а митовий, фіскальний, але такий міцний, що коли б він удержав ся, то на довгі роки доступ галицьким виданням до Росії в більших масах став би фактично неможливий.

1 марта н. с. увійшла в жите нова митна умова (таможенний договір) між Росією й Австрією, а з нею нова тарифа російська, вироблена тому три роки, і на підставі сеї тарифи від українських видань в Галичині, взагалі в Австрії, почали на російській границі брати нове цдо по 17 рублів за пуд ваги, себто по рублю за кильо, з посилок желізничних і почтових (з виїмком посилок під опаскою, бандеролею — ті мита не платять). Таке мито робить просто неможливим спровадження австрійських українських видань до Росії, бо за книжку, що важить пів кіля, а коштує 2 корони, приходиться заплатити 50 коп., себто 1 кор. 26 сот. мита, а коли від сього мита, заплаченого за книжку, книгар дібе ще 25% рабату, та порахує кошти пересилки (коло 5%), то замість 2 кор. буде мусіти продавати книжку по 3 кор. 89 сот., себто, округло рахуючи — просто у двоє. По подвійній ціні, розуміється, книжку можуть покупати деякі аматори, але ширшого розходу вона не матиме. Пересилка під опаскою (бандеролею) вправді не піднесе ціни книги так дуже (але все таки о яких 30%, а з книгарським процентом о 40%), але за те пересилка під опаскою ненаручна для більшого книгарського обороту, бо звязана з завадто дрібязковою контролею, кореспонденцією, рахунковістю, так що тільки в біди, і в дуже малій мірі може заступити звичайні форми пересилки книжок для книгарень. А що та митова умова прийнята на десять літ, то коли б

така практика побирання мита в галицьких книжок удержала ся, се б на цілій десяток літ закрило б можливість ширшого розпросторення в Росії українських видань австрійських.

Тим часом, як довідуємо ся з фахових джерел, таке побирання мита опираєть ся лише на фальшивім інтерпретованню прийнятої умовою тарифи. В ній стоїть в § 178 п. 2:

„Книжки й періодичні видання писані яким небудь способом на чужих мовах, не включаючи тих, які містять в текстї чи в додатках ноти, мапи, рисунки, гравюри й малюнки, паралельні словарі з російським текстом, (пускають ся) безплатно. Примітка: Календарі на польській мові пускають ся безплатно навіть і в такім разї, коли містять таблиці часу на мові російській“.

Далі, в § 178 п. 3: Книжки й усякого рода видання, друквані за границею яким небудь способом на російській мові або в самостійним російським текстом, з виїмком паралельних словарів, (платять мита) від пуда 17 рублів¹⁾.

Отже на підставі сих параграфів книжки друквані на всякій иньшій мові окрім російської мають іти до Росії безплатно, платять мито тільки російські (ся постанова або хоче увільнити російські друкарні від небажаної конкуренції заграничних, або, ще правдоподібнїше — сям високим, майже заборонним митом хоче утруднити розповсюдненнє російських книжок друкваних за кордоном, без огляду на російську цензуру і російських прокураторів). Українські книжки підтягнуто під сю точку зовсім безпідставно, чи то тому, що українська мова трактуєть ся в офіціальних сферах як відміна „русскої“, чи за тим претекстом, що в галицьких виданнях вона часто зветь ся „рускою“; а може був тут і тайний умисел — тим високим митом загородити дорогу українським книжкам,

¹⁾ Наводжу про потребу й оригінальний текст:

§ 178 п. 2: »Книги и повремения изданія, печатанныя какимъ бы то ни было способомъ на иностранныхъ языкахъ, не исключая тѣхъ, которыя содержатъ въ текстѣ или въ приложеніяхъ къ нему ноты, карты, чертежи, гравюры и рисунки, параллельные словари съ русскимъ текстомъ (пропускаются) безплатно.

Примѣчаніе. Календари на польскомъ языкѣ пропускаются безплатно даже въ томъ случаѣ, если они содержатъ таблицы времени на русскомъ языкѣ.

п. 3. Книги и всякаго рода изданія печатанныя за границею какимъ бы то ни было способомъ на русскомъ языкѣ или съ самостоятельнымъ русскимъ текстомъ, за исключеніемъ параллельныхъ словарей (оплачиваются пошлиною) съ пуда 17 рублей.

так само як і російським нецензурним. Але в кождім разі робить ся се всупереч зовсім ясному текстови тарифи, отже против умови, і супроти сього мусить бути піднесений протест зі сторони всіх інтересованих і зі сторони всіх, кому інтереси свобідного культурного обміну й розвою українських земель лежать на серці.

І так повинні видавничі товариства й інституції, а також і поодинокі накладчики австрійської України з одного боку, а всякого рода книгарні й приватні особи в Україні російської, що пишуть українські видання в Австрії, вносити скарги до „Департаменту таможенныхъ сборовъ министерства финансовъ“ в Петербурзі, а далі й до самого міністерства. Сими днями такі скарги ухвалили внести Наукове товариство ім. Шевченка й Українсько-руська видавнича спілка.

Накладчики й накладові товариства австрійської України повинні вносити також скарги і до своїх компетентних властей і органів, як торговельні палати, міністерства скарбу й справ заграничних.

Посли-Українці австрійського парламенту й російської державної думи (коли ся остання збереть ся) повинні в сій справі, дуже важній з культурного українського становища, поставити інтерпеляції до свого міністерства скарбу.

Аргументами против несправедливої інтерпретації митної тарифи може служити головно те, що українська мова не може бути підтягнена під понятя російської („русскої“) мови, бо становить мову, оєібну від тої, яка розуміеть ся під назвою „русскої“ — се нпр. недавно вповні виразно піднесла петербурська академія наук в своїм офіціальнім меморіалі в справі знесення заборон української мови, і самим російським правительством та адміністрацією українська мова ніколи не підтягала ся під понятя „русского“ язика. Спеціально що до видань, видаваних в Австрії літературним українським, або „руським“ язиком, прикладали ся зовсім иньші цензурні норми й процедури, піж до російських („русских“) — так указ 1876 р. наказував „недопускать ввоза въ Имперію безъ особаго разрѣшенія главнаго управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ на малорусскомъ нарѣчїи“, в чім розумів не що як книги австрійських, спеціально галицьких видань, бо по за тим українських книжок і брошур за границею більше не виходило тоді, тай тепер майже не виходить. Отже постанов тарифи про „русскї“ книжки ніяк не можна розтягти на книжки українські.

Но при те можна б вказати, що термін „русский“ в приложенню до языка й книжок галицьких означає, по старій традиції, ту мову, яку в російських кругах називано „малорусскою“ або „южно-русскою“, а самі Українці називають тепер українською, тим часом як те, що в тарифі розуміється під мовою „русскою“, в Галичині означається терміном „російський“. Уряд російський все відрізняв сі галицькі „руські“ книжки від російських, неважаючи на те ніби то мішанне назв, а австрійські Українці, щоб запобігти неясности, протягом останнього десятиліття XIX в. часто уживали назву „українсько-руський“.

Ся літературна мова являєть ся питоменною, тубильною для Галичини, для тутешньої української людности, так що навіть і в сього становища вона являєть ся „иностранною“ супроти російської мови.

Приложенне постанов тарифи про 17-рублеве мито наложило б на сі заграничні українські видання мито заборонне в повнім значінню слова, так що і з фіскальних мотивів російська адміністрація не має причин його боронити: українські книжки при таких миті перестануть транспортувати ся до Росії, і доходу від них російський скарб не матиме однаково.

Сі мотиви, повторяю, можуть уживати ся лише в характері помічних, попри перший і головний. Правдоподібно, ті що заберуть ся до скарг і інтерпеляцій в сій справі, познаходять ще й иньші. Я ж хотів звернути на сю справу уваги всіх, кому близькі інтереси культурного українського життя. Додам, що справа проволоки не терпить, застій, який може вийти в сій справі, дуже може бути шкодливий (особливо, коли цензурні заборони будуть формально зняті з галицьких видань — тепер же вони упадають фактично самі собою все більше й більше). Ніяке знесенне цензурної заборони не усуне сього нового митного кордону, противно — він ударемнить значінне самого цензурного дозволу. Отже в справі знесення сього мита мусять бути поведені заходи особні, спеціальні — тими дорогами, які я вказав, а до яких може заінтересовані сею справою додадуть і вкажуть ще иньші. Найважнійша же річ — ужити не гаючи ся тих способів, які вже бачимо перед собою, не пускаючи справи в проволоку.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З АВСТРІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Політична ситуація в Австро-Угорщині. — Її вплив на виборчу реформу в Австрії. — Політична гра »Кола польського«. — Польські демократи. — Український нарід. — Хліборобські страйки. — Смерть о. Данила Тянякевича. — Заходи буковинських Українців у церковній справі. — Американські Українці старому краю.

В хвилі, коли здавалося, що легальна боротьба між династією і її угорським правительством з одного і малярською коаліцією з другого боку дійшла до крайніх границь і ось-ось виступить із легальних берегів, — в тій хвилі політичний розум обох сторін нагло прояснився і провідники коаліції, погодивши ся з короною, стали королівськими міністрами. Хто-ж побідив і хто уступив? Нема ані побідника ані побідженого, є тільки союзники, які були посварили ся за панованє, але побачивши, що один другого не переможе, знов помірили ся й поділили на далі панованє між себе.

Аби зрозуміти ситуацію, треба тямити, що малярська коаліція, то спілка партій, які заступають інтереси малярських дідичів і малярської буржуазії, а тих, що були душею коаліції, Кошута в його партію незалежності, можна би порівнати з галицькими всеполяками. Сего власне протягом цілої боротьби коаліції з короною майже ніхто не тямив із тих, чиї симпатії з природи річи мусять бути на боці борців за свободу. Коаліція боролася з короною за більшу незалежність Угорщини і се єдиало їй симпатії тих, що самі поневолені борються за ліншу долю; за те мало хто питав ся, як коаліція розуміє ту незалежність, за яку бореть ся. Відповідаючи на те питанє, треба сказати, що під незалежністю Угорщини коаліція розуміла незалежність малярської шляхти й буржуазії та її бажанє панувати неподільно над Угорщиною та маляризувати не-малярські народи Угорщини, прикриваючи свої класові інтереси малярським патріотизмом. Про розширенє політичних прав народньої маси і тим більше про національну рівноправність не-малярських народів коаліція не хотіла й чути.

І тому коаліція ні за що в світі не хотіла зійти з легальної дороги. Вона знала, що народні маси, як малярські так іще більше не-малярські, не за нею, і ті, що завдяки політичним при-

вілеям на законній дорозі були силою, вийшовши з законної дороги, стали-б слабою горсткою без ніякої підпори з боку народньої маси. І тому коаліція не могла допустити до того, аби корона і правительство, доведені до крайности, октроювали виборчу реформу і надали нею народним масам більшу політичну силу. Та з другого боку й корона з правительством дуже добре тямилі, що *gefährlich ist den Leu zu wecken* і прикликати народні маси на поміч против можновладців, се дуже небезпечна дорога. І коли з боку правительства впала погроза октроюваня демократичної виборчої реформи в ціли поваленя коаліції народньою масою, то се була тільки погроза, якої правительство не хапало ся сповняти.

І коли обі сторони в кінці погодили ся, то се тільки доказує, що обі вони зрозуміли ясно своє положенє. Коаліція відступила від жаданя розділу одноцільної австро-угорської армії на австрійську й угорську, а за те корона згодила ся на економічну й політичну самостійність Угорщини і віддала її в руки провідників коаліції, утворюючи з них угорське правительство. Від тепер Угорщина має право вести свою економічну політику зовсім незалежно, як кожда иньша самостійна держава, незалежно навіть супротив Австрії. А що в політичних справах угорське правительство поступати-ме зовсім самостійно, за се ручить уже сам факт, що те правительство зложено з провідників коаліції. А та самостійна внутрішня політика угорського правительства значить: оборона інтересів мадярської шляхти і буржуазії і мадяризоване не-мадярських народів.

Правда, нове угорське правительство зобовязало ся перед короною перевести виборчу реформу на основі загального, безпосередного, рівного і тайного права голосованя, але що та виборча реформа не зломить політичного панованя мадярської шляхти й буржуазії, за се ручить нам не тільки сам факт, що за переведенє її візьметь ся правительство, зложено з провідників коаліції, але й еуніціяції самих провідників коаліції, які поробили вони вже в характері міністрів. І так міністер справедливости Польоні заявив своїм виборцям: „Жадаю, аби той, хто в сїм краю домагаєть ся прав і дістає їх, був конче патріотом і Мадяром. Право голосованя не може бути велізним листом для підкопуваня основ угорської держави або родини або сьвятого права власности. Під сям оглядом сотворю на полі судівництва нову законну запоруку“. А міністер рільництва Дарані запевнив своїх виборців, що прави-

тельство „ніколи не переведе загального голосованя так, аби воно загрожувало мадярській державній національності“. Значить, не тільки не-мадярським народам виборча реформа не принесе політичних прав на рівні з Мадярами, але й громадяни мадярської народности, на скільки не будуть „патріотами“, не дістануть політичних прав на рівні з „патріотами“. А „патріотами“ у розуміню провідників коаліції на міністерських фотелях є всі ті, що не підкопують „основи угорської держави, родини і сьвятої власности“, а ті основи, се власне мадярська шляхта й буржуазія, якої інтереси заступає теперішнє угорське правительство. Як виключити від виборчого права не-Мадярів, на се маємо вже примір у Галичині з її виборчими округами і „пропорціоною системою для охорони польської меншости в східній части краю“, а як позбавити Мадярів „не патріотів“ виборчого права, за се вже обіцїє подбати міністер справедливости Польоні. Значить, виборча реформа на Угорщині не змінить політичного й національного укладу сил у тій державі, навпаки, державне становище мадярської народности і позиція його оборонців — мадярської шляхти й буржуазії — тільки скріпила ся наслідком згоди коаліції з короною.

А в тим скріпили ся й ті національні та соціяльні пута, якими звязаний український нарід на Угорщині. Найтемніший із усіх не-мадярських народів Угорщини, він і найменше може мати надії відродити ся при таким режимі, який тепер укріпнть ся на довший час на Угорщині.

Як конфлікт між мадярською коаліцією і короною був одною з причин, що заставили австрійське правительство вступити з проектом виборчої реформи до австрійського парламенту, так і цолагодженє конфлікту не могло остати без впливу на долю виборчої реформи в Австрії. Виборча реформа, відсунена на дальший плян на Угорщині, перестала для правительственных кругів бути також пекучою потребою в Австрії, якою була тоді, коли правительство грозило октроювати її на Угорщині. А тепер завдяки правному станови, який настав на Угорщині, перед австрійським правительством виринув цілий ряд державних конечностей, які мусять бути заспокоєні як найскорше ще сим парламентом, і для яких у першій мірі треба пошукати правительству більшости, заки ще знайде більшість для свого проекту виборчої реформи.

І так австрійське правительство попало в скрутне положенє. Ті партії, які звичайно давали йому більшість при ухвалюваню

державних конечностей, противні його проєктові виборчої реформи, а знов ті, в яких може вдалося б склеїти більшість для виборчої реформи, не можуть голосувати за державними конечностями, бодай доти, доки нема за поруки, що виборча реформа буде переведена по їх волі. А що державні конечности для всякого правительства перша річ, а тим більше для австрійського, то президент міністрів барон Гавч не пішов до прихильників виборчої реформи приєднувати їх відповідними гарантіями для державних конечностей, тільки звернув ся до тих, хто все голосує за державними конечностями, аби різними уступками в справі виборчої реформи вискати їх голоси і для державних конечностей і для відповідно змодифікованої виборчої реформи.

Очевидно, що тут на перший плян мусіли виринути ті, яких політична програма: „Przy Tobie stoimy i stać będziemy“ — очевидно, за ціну панованя в Галичині. З Німцями й Чехами якимсь бар. Гавч був уже уладив справу, лишило ся тільки „Коло польське“, яке завдяки своїй чисельности і солідарности є рішаючим чинником у парламенті. Аби приєднати „Коло польське“ для державних конечностей, треба вволити його волю в справі виборчої реформи, і на сїм полі почала ся політична гра між бар. Гавчом і „Колом польським“. „Коло“ жадає спарляментизованя кабінету, значить, місце теперішніх міністрів-урядників нехай займуть міністри-політики, провідники найсильніших парламентарних клубів — Німці, Чехи і Поляки. І бар. Гавч на се згодив ся, резервуючи тільки міністерські фотелі для себе і для міністра внутрішніх справ, автора проєкту виборчої реформи, але „Коло польське“ жадає далі, аби в теперішнім кабінетом вложено в політичний архів також його програму, особливо що до виборчої реформи, значить, аби новий, спарляментаризований кабінет уложив собі сам свою програму, не беручи відповідальности за сповнене або несповнене обіцянок теперішнього кабінету. На се знов годі згодити ся бар. Гавчови, який не може оставати в кабінеті, вирікаючи ся рівночасно зовсім свої програми. На сїм полі йшов між ним і „Колом польським“ торг, який мав погодити обі сторони, так, аби й „Коло“ могло взяти участь у парламентаризації кабінету і бар. Гавч не потребував вирікати ся свої програми. Се могло бути осягнене тільки відповідним змодифікованєм виборчої реформи в напрямі домагань „Коло польського“ і довкола сеї справи обертала ся ціла політична гра.

„Коло польське“ стало на становищі, що Галичина дістане 110 мандатів замість призначених правительственным проектом 88, при чім уся надвижка мала би дістати ся Полякам, і що буде розширена автономія Галичини. При загальній цифрі 455 мандатів бар. Гавч очевидно не міг збільшити мандатів для Галичини, бо мусів би був відібрати їх якомусь ивьшому кравви, отже почав, торгуючи ся з „Колом польським“, побільшувати загальну цифру мандатів, розділюючи надвижку між Німців, Чехів і Поллків. По останнім вістям із сеї політичної біржі Полякам уже признавано 100 мандатів для Галичини при загальній цифрі 482 мандатів, але „Коло польське“ не хотіло нічого спустити зі своїх домагань, знаючи, що тепер воно паном ситуації, бо правительство мусить мати більшість для державних конечностей і навіть не може перед часом розв'язати парламента, бо перед літніми феріями мають іще вийти ся спільні делегації.

Се становище „Кола польського“ заставило бар. Гавча подати ся разом зі своїм кабінетом до димісії, яку цісар прийняв, поручаючи утворенє нового кабінету кн. Гогенльоге, намістникови Тріесту і бувшому президентови Буковини.

І так „Колу польському“ вдало ся повалити кабінет того, хто своїм проектом виборчої реформи наробив польській шляхті і шляхотсько-польській адміністрації Галичини стільки клопоту. Та чи се вийде йому на пожиток, поки-що не знати. Адже тепер повинна звернути ся і звернеть ся против цього заслужена ненависть прихильників виборчої реформи в цілій Австрії, а крім того велике питанє, чи від зміни кабінету вони що выиграють. Наступник бар. Гавча, прозваний газетами „червоним князем“, має бути рішучим прихильником загального, безпосередного, рівного і тайного права голосованя; згадати також треба, що часи його президентури на Буковині були часами заложеня „Вільнодумного Союзу“ і переведеня деяких поступових соціально-політичних реформ у соймі. В кождім разі кн. Гогенльоге мабуть не гірший „демократ“ від бар. Гавча, коли взагалі можна говорити про демократизм у тих високо та благородно уроджених. При тім кн. Гогенльоге не має тих зобов'язань супротив різних сильних партій у парламента, між иньшим і супротив „Кола польського“, під якими аж угинав ся бар. Гавч.

Коли бар. Гавч виступив із своїм проектом виборчої реформи, партії, прихильні тій реформі, причинили ся у своїй агітації чи-

мало до піднесення популярності корони, акцентуючи, пр. у Галичині, що „Коло польське“ противить ся самому цїсареві. Тепер та „цїсарська легенда“, на якій шкідливість ми не раз указували, розвіяла ся. Корона ніщо не зробила, аби задержати при кермі міністра, який виступив із проектом виборчої реформи.

До побіди над бар. Гавчом допомогли „Колу польському“ безперечно і ті польські демократи, що свій демократизм уміють погодити в належанє до „Кола польського“. Є їх там аж три групи: національні демократи (всеполяки) під проводом проф. Гломбінського, клерикальне centrum ludowe під проводом ксьондза Пастора і найменший числом гурток сконцентрованих демократів (Роттер, Петелєнц, Грек і т. д.), які ще найближше підходять до демократизму. Всі ті групи заявили ся в принципі за демократичною виборчою реформою, але ні одна з них навіть пальцем не рушить для того, аби спаралізувати інтриги „Кола польського“ і тим самим допомогти до побіди виборчій реформі. Правда, до національних демократів і до „centrum ludowego“ навіть не можна мати ніяких претенсій, бо вони стоять на точці солідарности „Кола польського“ і тим самим, як меншість, піддають ся ухвалам шляхотської більшости, а при тім національні демократи хотять такої виборчої реформи, яка ще більше, як доси, віддала б українську часть Галичини в польські руки. Найвужденійше виглядає роля сконцентрованих демократів. Ті панове заявляють ся за виборчою реформою, не багато навіть закидають проекти Гавча, на публичних зборах критикують „Коло польське“ збираючи оплески юрби, грозять навіть, що коли прийде до голосованя над виборчою реформою, то солідарність „Кола польського“ не здержить їх поступити по своїм переконаням, — і при тім усім сидять покїрно в „Колі польськїм“, піддаючи ся ухвалам шляхотської більшости. Коли б тим панам ходило справді про виборчу реформу, то вони повинні б були зломати солідарність „Кола польського“ тепер, аби ослабити його інтриги против виборчої реформи; коли-ж вони тепер, заховуючи солідарність, дають тим більшу силу „Колу польському“, то той момент, у яким вони обіцяють зломати ту солідарність, момент голосованя над виборчою реформою, може зовсім не настати, бо сильне своєю солідарністю „Коло польське“ не допустить своїми інтригами до того, аби прийшло аж до голосованя над виборчою реформою.

Згадати треба і про публичні збори, які устроїли сі демократи

23 цвітня у Львові і на яких заявили ся і в промовах і в резолюціях за проєктом бар. Гавча з „відповідним“ (яке се гарне слово, можна з нього вложити, хто що хоче!) побільшенем мандатів для Галичини, які мали би бути розміщені по містах (пп. демократи соромлять ся ясно сказати, що жадають побільшеня польських мандатів і ховають ся за „міста“) і против лученя справи виборчої реформи зі справою автономії для Галичини. Згадую про се віче й сі резолюції тому, бо се вершок польської демократичної думки під сю пору, спільний плід польських демократів, людовців (яких на зборах репрезентував посол Стапінський) і соціальних демократів (з них Гудец належав до вічевого комітету, а др. Діяманд промовляв на зборах).

І які низькі сі вершини польської демократичної думки, се ще ліпше від дебат над самою виборчою реформою доказує становище віча в українській справі, яку порушив головний референт посол Роттер. „Українська справа — говорив він — дуже важна і рахунок із неї і річ мусить стати ясно. Жалі Українців у неоднім пересаджені, а всі порівняня з гакатизмом що найменше невластиві, бо в східній Галичині не було Вжесні, нема й ніколи не буде. Але шовінізм із одного і другого боку мусить бути занеханий. Українці не можуть справедливо жалувати ся, що на культурнім полі дієть ся їм кривда, але на полі політичних прав дієть ся їм кривда фактично. Самі „галицькі вибори“ і спосіб переведеня їх роблять справді спільне позитивне неможливе. Ми не будемо прикладати руки до гнетеня братнього народу“. Так мав говорити пос. Роттер по справозданю „Kurjera Lwowskiego“ (ч. 108), отже газети, яка певне не перекрутила його слів на гірше.

І не було нікого серед того численного збору польських демократів, людовців і соціальних демократів, який би сказав пос. Роттерови і всім зібраним, що все шкільництво в східній Галичині, від народньої одноклясівки в глухих сільських куті аж до львівського університету, се одна велика Вжесня, що боронити своїх національних прав, се не шовінізм, що нема ані зерна правди в словах Роттера, веначе на культурнім полі не дієть ся Українцям кривда. Невже-ж серед того збору польської демократичної еліти не було нікого, хто знав би про той поділ краєвого гроша краєвим соймом на польські й українські ціли, силою якого Поляки дістають бодай у десятеро більше від Українців, про те насилуване історичної правди в історії українського народу у всіх вида-

нях, на які має вплив краєвий сейм, — чи не було нікого, хто знав би, чи ніхто не вважав усеї тої голосної кривди несправедливістю?

І коли пос. Роттер і з ним уся польська демократична еліта думають, що одинока кривда, яка дієть ся Українцям, се галицькі вибори, і коли думають, що на культурнім полі не треба ніякої направи, то і при їх правліню спільне пожитє було б так само неможливе, як тепер.

І яке се Цилатівське умиванє рук говорити: „Не приложимо руки до гнетеня братнього народу“ і рівночасно апробувати весь гнет на культурнім полі і в цілій своїй публичній діяльності ні разу не стати на правду в обороні гнетених. Не треба аж прикладати рук, встане, коли не здержувати рук польської шляхти. А де йде о польсько-українські відносини, там польські демократи все ховали ся за національну солідарність.

Серед української людности вічевий рух трохи ослаб, не стільки тому, що тепер пора весняних робіт у полі, як радше тому, що адміністрація робить скликуванє не тільки публичних, але й довірочних зборів просто неможливим. Відбувають ся також численні судові розправи, а ще численнійші засуди політичною властю на підставі передконституційного т. зв. „Prügelpatent-у“. А який дух віє серед польської суспільности супротив тих, що беруть участь у вічевім руху українського селянства, се найліпше характеризує розправа против д. Льонгіна Цегельського, яка відбула ся 1 мая перед присяжними у Львові. Цегельський був обжалований за злочин публичного насильства (§ 98 в карного закона) і за проступок з § 302 к. з., яких мав допустити ся в своїм рефераті на вічу в Бібрці в грудні 1905 р. Присяжні обжалуванє за злочин публичного насильства не твердили, а на якій основі, видно з того, що суд зніс їх засуд, заявляючи, що вони помпили ся, і передасть справу иньшій лаві присяжних.

На вічах, які все таки відбувають ся в справі виборчої реформи, переважає думка, що від теперішнього парламенту годі сподівати ся виборчої реформи і всі віча ухвалюють зазив до правительства, аби октроювало виборчу реформу. Коли одначе хто сподіваєть ся від сего зазиву чогось реального, то треба сказати, що поки-що ніщо ще так не припекло австрійського правительства, аби аж мусіло октроювати демократичну виборчу реформу. А щоб воно зробило се добровільно, хто в се повірить? Зрештою тепер,

зі зміною кабінету, зміняєть ся і вся ситуація.

Голоснійше, як голос вічевого дзвона, лунає тепер по нашій країні иньша мова: скрізь починають вибухати хліборобські страйки.

Страйки в нашій країні, річ недавня. До заложеня радикальної партії (1890 р.) наш селянин-робітник не посьмів і подумати, що можна жадати більшої плати за свою роботу, як пан дає, і — що більше — що можна ту плату вибороти собі страйком. Аж радикальна партія, беручи в основу своєї програми інтереси наших робучих мас, навчила нашого селянина, що се страйк і бойкот. Соціяльна демократія, яка повстала у нас куди пізнійше (1899 р.), очевидно ширила також ідею страйків, на скільки мала вплив між селянством. В кінці почала агітувати за страйками й національна демократія. І так від якого десятка літ наш край є що року ареною хліборобських страйків, які літом 1902 р. зілляли ся були на грандіозний загальний страйк, що обхопив цілу східну Галичину. Останніми роками страйковий рух став по наших селах — сказати-б — нормальним об'явом наших соціяльних відносин.

І сего року, як тільки надійшла весна, почали ся по наших селах страйки. Тепер починає страйкувати двірська служба, яка звичайно відновлює в сей час свої службові умови. Жадають — небогато: невеликого підвищення плати, здорового верна титулом плати в натураліях замісь діставаних звичайно стухлих отрубів, харчів, які бодай пєс міг би їсти, бо дістають такі, що пєс на них і дивити ся не хоче, хоч дрібку людяного поводження замісь теперішніх лайок і побоїв... За своє гаруване від ранку до ночі, ва важку працю, важчу від праці робучого вола, жадають хоч дрібку того, чим повинен жити кождий чоловік.

Чи пригадуєте собі отсю сценку в вірші Конопніцкої „З вертепом“?

„Під панським танком стали на порозі,
Шапки з голов здіймивши, на морозі“ —
хлопські діти і-колядують. І наймолодший з між них,
„в подерті лахи прибраний і босий“,
дивлячи ся в ясні панські вікна, задає собі у своїй діточій головці цілий ряд питань,
„Чому се, Боже мій великий, ницька,
Хоч і Христос прийшов, так зле на сьвітї?“
і доходить до того:

„Знаць для хлопів ти не прийшов ще, Боже ?
 Бо-ж хоч що-року хлопців ходить много
 у двір з вертепом, то ніхто не може
 ні пригадати ні сказати того,
 щоб хто-небудь з двора зайшов до хати
 і там сказав: „Христос родив ся, брате“ !“¹⁾).

І здасть ся мені, що ті прості душі, ті люди, які й не знають, яка величезна соціяльна сила криється в них і замість завоювати собі всі добра сего світа, жадають так мало, що ті люди, коли на звістку про вибух страйку з'їжджають враз у село урядники староства і жандарми і намовляють їх вертати до праці на давніх умовах, і не лише намовляють, але навіть страшать карами неслухняних, і не лише страшать карами, але таки справді засуджують на підставі ріжних передконституційних цісарських патентів і без можности відклику забирають враз із села і замикають до арешту, що ті люди, бачучи, як жандарми ходять по селі і закликають людей на роботу до двора, заставляючи їх ломати страйк, а навіть самі, відложивши на бік свої признаки власти, доглядають панської худоби²⁾, — здасть ся мені, що ті люди у своїй простоті духа також мусять себе питати, чому се, хоч страйки дозволені законом і хоч перед законом усі повинні бути рівні, „ніхто не може ні пригадати ні сказати того“, аби колись урядник і жандарми з'їхали до села підчас страйку не на те, аби заставити людей вернути до праці на давніх умовах, тільки на те, аби заставити пана платити людям за їх важку працю хоч дрібку по людськи?...

Поки-що були в щоденній пресі звістки про страйки в повіті бучацькім, товмацькім, сокальськім. Прокидають ся вони також по інших повітах. Люди звичайно держать ся солідарно. За страйколомів що-раз трудніше. Навіть люди, спроваджені на роботу в дальших околиць, покидають її, довідавши ся, що їх спровадили на страйколомів. Так що мимо становища властей страйки кінчать ся найчастійше виборенєм тих дрібних уступок, яких жадає двірська служба.

З народовецьких кругів Галичини мусимо з хронікарського обовязку занотувати смерть о. Данила Танячкєвича. В нїм вїйшов

¹⁾ Переклад В. Щурата в збірці »Хлопські пісні«, Львів, 1897, стор. 21—22.

²⁾ Було се в Красієві бучацького повіта, як доносить »Діло«, ч. 70.

до гробу тип сьвященника який уже вмирає між нашим духовенством. Його молодечі літа припадають на ті часи, коли до Галичини доходять в Україні перші вістуні всеукраїнського національного відродження—тогочасна українська література, головню-ж Шевченкова поезія—і запалюють новий огонь у душах молодого покоління. Але те покоління, не маючи знаня соціальних наук, потрібних конче до зрозуміння життя і потреб народу, зрозуміло Шевченка по свому і його ідеї, перетоплені в їх душах, вийшли тільки зверхнім націоналізмом, романтичним козакофільством і романтичною — не справжньою — любовю до простого народу. Та все таки супротив тодішнього стану був се великий поступ: у літературі молоде покоління покинуло язикову мертвеччину і звернуло ся до народньої мови, в житю все таки перестало вважати селянина низшим сотворієм, в розуміню національної ідеї дійшло до признаня національної єдности між галицькими Русинами і російськими Українцями. В тій еволюції нашого народнього життя відіграв пок. Таянчевич досить визначну ролю. А що то були часи, коли сьвітської української інтелігенції майже не було і не було навіть розуміння для потреби її, і коли цьвіт української молодіжи горнув ся на теологію, обіцюючи собі стати на селі на службу народови, — то й пок. Таянчевич подібно иньшим пішов також тим шляхом і — що важнійше — не зійшов із нього до кінця життя, вважаючи сьвященство де найкоротшою дорогою до вигідного і спокійного хліба, як що-раз більша часть кандидатів на слуг божих із сучасного покоління, тільки головню важкою народньою службою.

Ставши на громадянську службу ще на шкільній лавці і в мурах дух. семінарії, пок. Таянчевич сповняв її як міг і умів ціле своє житє. Працював як публіцист, виступав публично против гріхів своїх собратів у Христі супротив народу (два випуски брошури „Скажім собі раз цілу правду в очи“, 1878 і 1884), ширив ідею „економічного піднесеня селянства й „маломіщанства“, — се иньша річ, що не міг вийти з рам „всенародньої“ народовецької програми, — займав ся матеріяльним станом дяків і по правую матеріяльного положеня вдів і сиріт по сьвященниках, брав живу участь у політичнім житю нашого народу і в рр. 1897—1900 був послом до парламенту, вибраний серед кровавих баденівських виборів. Як посол був членом української опозиційної трійці (др. Окуневський, він і др. Яросевич) і скільки сили робив ту роботу, яка можлива для опозиційного посла невеличкого, зложе-

ного з трьох людей клюбу. Підчас свого послованя видав також по німецьки дві брошури про державний устрій Австрії, в яких заступав ся за рівноправність народностей. В останніх роках життя інтересував ся головно товариством „Сільський Господар“.

Пок. Танячкевич, як згадано, належав до типів, які вже вимирають серед нашого духовенства. Такий, видно, засуд суспільного розвитку, що на їх місце насаджує борців з-під чорного прапора клерикальної інтернаціоналки...¹⁾.

На Буковині ворушить умн не так справа виборчої реформи, як справа розділу черновецької православної архидієцезії, яка тепер спочиває в румунських руках, на дві: румунську й українську. Сю справу підносять уже не від нишії буковинські православні Українці, яких на церковнім полі безпоощадно румунізують. Недавно була в сій справі під проводом посла Миколи Василька депутація у цісаря, і передала йому відповідний меморіал. Значить, справа оперла ся вже о найвисші круги, але в яким успіхом, годі тепер сказати, тим більше, що в румунського боку йде против розділу архидієцезії завзята контрагітація, ведена, як се звичайно водить ся, під окликом оборони православія против „уніятів“. Бачите,

¹⁾ Характеристика пок. Д. Танячкевича, подана нашим співробітником, очевидно не має претензії вичерпати сю тему. Пок. Танячкевич жив і працював мало не пів століття, його вплив видно майже в кождім почині галицьких народовців, а декуди він умів надати тим починам виразну ціху своєї духової фізіономії. Історик духового розвою Галичини матиме нагоду на його характерній фігурі як рідко на котрій пильній студіювати ту дісгармонію між неясними ідеалами і дійсністю, між горячими поривами і малими успіхами праці, між ідеалізмом окликів і далеко неідеальною буденщиною, яка й доси надає своє пятно переважній частині нашої інтелігенції і чинить усі наші заходи такими якимись неясними, половинними та нерішучими. Не забуваймо, що пок. Танячкевич, хоч признавав себе нераз публично й приватно поступовцем, лібералом і навіть вільнодумцем (розуміть ся, в рамках свого духовного стану), на правду в своїх осудах і в своїй публичній діяльності ніколи не вмів піднести ся по над вузко клясєве становище і потратив немало сили і чорнила на організацію клерикальної партії серед нашого духовенства. З темпераменту публіцист і проповідник, він увесь вік терпів від браку основної, а навіть пересічної осьвіти власне в тих галузях знаня (соціяльні та економічні відносини), на які тягла його вроджена склонність. Се була також причина, задля якої й його посольство в державній Раді не справдило тих надій, які може дехто покладав на нього. Чоловік без сумніву талановитий, що горячо як мало хто любив свій нарід, він про те не лишив тривких плодів своєї діяльності, а в остатніх роках, коли вже давно розвіяв ся німб його молодечого »апостольства« в Громадах, стояв поміж нами як сумний свідок минувшини, як оббите з цьвіту дерево, що не встигло принести плоду. I. Ф.

участь у публичнім життю українського народу на Буковині беруть деякі Українці-уніяти з Галичини і се служить в разі потреби відповідним аргументом. Вправді трудно було б доказати, яку шкоду понесло би православіє, коли б воно перестало бути способом до румунізації Українців, але чи сильний питає про докази? Характеристичне й те, що в румунській контрагітації бере участь також горстка буковинських москвофілів. Що-ж, для тих панів добре все, аби лише завдати удар ненависному українству. Реагуючи на депутацію у цїсаря, Румуни й москвофіли устроїли на спілку овацію митрополитови Репті, на яку вложили ся віча в протестом против розділу, похід до митрополичої палати і хапатня. Все те очевидно для добра православної церкви...

Гарне свідощтво свому почутю національної єдности зі „старім краєм“ вложили американські Українці-емігранти в Галичини в околиць Пітсбурґа, вложивши протягом місяця на запомогу українським партіям у Галичині в їх боротьбі за виборчу реформу суму 433 доларів (над 2.100 корон), яку розділили між українські партії національно-демократичну, радикальну й соціально-демократичну по 500 корон, а решту для тих, що потерпіли у вічевім руху. Крім того збирають ся на ту ціль дальші даткі в цілій Америці. Також українська соціально-демократична робітницька партія (давнійша Революційна Українська Партія) дістає від часу до часу більші суми зі складок в Америці. Се все доказує, що наші емігранти в Америці не стратили розуміння для потреб своїх братів у „старім краю“. Згадати також треба, що ідею таких жертв пронаґує невтомно український тижневик „Свобода“, коли москвофільські видання в Америці як іще не перешкаджають тій роботі, то від себе нічого не роблять, дарма, що виборчої реформи треба й галицьким москвофілам.

З ЛІТЕРАТУРИ І ЖИТТЯ.

І. До біографії В. Забіли.

В Ш—IV кн, Літ.-Наук. Вістника були надруковані перший раз у повні (поки випадково не знайдеться їх більше) вірші В. Забіли, поета з передшевченківської доби, та стаття дра Франка про нього. Прочитавши Ш кн. Літ.-Наук. Вістника п. Олександра Кулішева, що знала особисто покійного поета, прислала в листі до мене такі доповнення до його біографії:

„Віктор Миколаєвич (а не Александрович) Забіла був закоханий в мою рідну сестру, Любов Михайлівну, і вона його не зрадила, а батьки, кажуть, його і наш¹⁾, якимось не помирились і силою оддали її за иньшого. Тоді ще великі права у батьків над дітьми були, і видали її за пристава. Забіла у Борзні й похований, я торік була на його могилі. Він часто до нас їздив і ми в купі співали: „Гуде вітер дуже в полі“ і „Не щечечи, соловейку“. Я акомпаніювала на роялі, а як до його поїдемо в гості, то угощає нас вергупами, грає на бандуру, а Циганчата гарненькі, витрішкуваті, чорноокі, кучеряві співали.

Він не пропивав і не програвав, а був дуже гостинний і всякого зазивав і угощав і худоба його на людей пішла.

Вийшовши з повку, держав кінну почту в Борзні і всякого до себе закликав до дому. У його будинок був великий, хороший. Сам пив у міру і із Шевченком у купі. Пишні балі завдавав, музики наймав, ми на їх бували і увесь повіт веселив ся. Ми тоді ще дівчатами були“.

Прочитавши IV кн. ЛНВ-а п. О. Кулішева прислала мені новий лист, в якому протестує проти того, що написав д. М. Комар про відносини В. Забіли до П. Куліша (ст. 58). Коли-б усе те було правдиве, вона як „борзєнська і чула б і знала-б“. Тай „чи була-б я на могилі у дядька В. Забіли, як би що подібне було?“ — каже п. О. Кулішева. Вона припускає одначе, що Олександр Лазаревський міг оповідати щось подібне, бо він же так само був назвав П. Куліша спекулянтom, а який спекулянт із нього був, на се вказує не лиш факт, що умер під солом'яним дахом, але хоч би й така подія, яку варто пригадати. Коли П. Куліш написав „Гра-

¹⁾ Тут Вп. авторка очевидно помиляється; Забіла, як се знаємо з його віршів, був сирота, стративши батька ще малою дитиною. І. Ф.

матку“, то надрукував її на власний кошт 5.000 примірників і розіслав до панів Тарновського, Галагана, Рігельмана й інших цілими скринями, аби роздавали її даром між народом. Чи роблять так спекулянти? П. О. Кулішева зазначає далі, що „в двома братами Лазаревського ми дуже були дружні. З Михайлом Лазаревським я й листувалась. А дружина в їм часто в купі гроші на Урал Шевченку посилала“.

Крім того прислала п. О. Кулішева ще докінчене „Посланія к Тарасу“ (ст. 52—53), яке у неї переховало ся. По словах: „Мене-ж за серце зачепив“ йдуть отсі:

Іще скажу словце Тарасу: Біда жить в сьвітї без запасу, Грошима люди що зовуть! Я-б ще побув у Петенбурсі І побував би в вашій бурсі, Що Академії зовуть, Побачив би тебе Тарасу, Того що написав ік Тассу, Того, що славний медалер; Там Григорович є добряга, Да ще найшов ся-б чоловіга І серце-б трохи пожило.	Там Глинка той, що добре грає, Що пісень всяких він співає, Як би весною всі птахи, — Дак що-ж робить, не маю долі, Живу у сьвітї, як в неволі, Як пташка в клітці, так і я. Співають і пташки в неволі, Да все не так, як би на волі, Що аж зьвірі танцюють їм! Прощай! Не хочу більш писати, Паперу більш щоб не псувати, Нехай судовики псують!
---	---

В. Бнатюк.

II. Словінський переклад Шевченкових поезій.

Заінтересоване творами нашого найбільшого поета між Славянами не маліє з бігом часу, як би могло здавати ся, але більше все, чого доказом являють ся нові переклади. Останніми часами почав їх перекладати Словінець, о. Йосиф Абрам, парох у Новаках (Приморє). Досі переклав він 40 менших ліричних і епічних поезій Шевченка, а надто велику його поему „Гайдамаки“. Аби читачі побачили наочно, як виглядає наш поет у словінській одежі, наведу одип уступ із „Гайдамаків“:

HAJDA MAKI.

Posvećenje.

Vse gré, vse minéva brez méj in odmóra.

Kam li se je délo? Odkód se vzélo?

Ni bébec ni módrec ne vé odgovóra.

Živí... pa umrje... le-tó je vsevélo,

a drúgo zvenélo, — na véke zvenélo,
 in lístje požóltlo véter je razvél.
 A sólnčece vstája, kot préj je vstajálo,
 in zvézde rudéce, kot plúle so préj,
 plujó ták i odsléj... J tí, bledolíci,
 po sínjem nebésu izhájaš plovít, —
 izhájaš se glédát v studéncu, krníci,
 in v mórju brezkrájnem, in líl boš svoj svít,
 kót nad Babilónom in njéga vstóv,
 i nad tém, kar bóde z nášimi sinóvi.
 Ti véčni, brez krája!... Srcé si želí
 kot z brátom in séstro meníti se s tábo,
 ti dúmo zapéti, ki šeptál si jo tí!
 Svetúj mi še énkrať: kám ídem naj z jádom?
 Jaz nísem siróta, ni sám na zemljí:
 déco ímam túdi, toda kám jo déti?
 Zakopáti jo s sábo? Gréh — dúša živí!
 A mórda ji láže bo na ónem svéti,
 če kdó bo prečítal te sólze — vestí,
 ki ták jih je véрно nekdáj izlivála,
 ki ták je kdaj tfo nad njími plakála.
 Né, jih ne zagrébem, ker dúša živí!
 Kot nébna šírná je néokrajéna,
 také tudi dúša je néomejéna.
 A kjé bode óna? to jáсно nam ní!
 Kdorkóli spomínjaj na tém se je svéti —
 nesláven je téžko pustíti zemljó.
 Pomníte, vé déve, — vám tréba je tó!
 Ljubíla vas óna je, róžni vi cvéti,
 in o váši sréči ljubíla je péti.

Як видно, переклад гарний. Перекладач заходить ся, аби його переклади видала „Matica Slovinska“, якої книжочки розходять ся в великім числі між Словінцями. Се може дуже спопуляризувати там нашого поета. Крім того владив перекладач житєпись Т. Шевченка та короткий парис історії України.

В.

III. Стара пісня.

Недавнє ухиленє (отклоненіє) російським міністерством просьби полтавської міської ради о дозвіл завести українську викладову мову в міській школі імени Котляревського знов ставить, так сказати, ребром справу національної автономії України, і знов, на жаль, не збудило в українській пресі й суспільности такого від-

гуку, який вказував би відповідне розуміння сеї справи. Теперішня виборча акція на Україні йде під загально-російськими ліберальними окликами і під фірмою загально-російських партій, які здебільшого не знають або й не хочуть знати спеціальних культурних і освітніх потреб України. Дуже характерне з сього погляду слово вимовив проф. Сумцов у харківській газеті „Южный Край“ із д. 5 ст. ст. цвітня, обертаючи ся до своїх полтавських земляків ось із якою українською промовою:

„Дуже радмо вам, як щирим Українцям, швидше беріть листи та пишть любенько тих, хто йде під прапором вільного слова і вільної школи; тих, що дали зарок боротись за ваші права, за всенародню просвіту, щоб ні один хлопчик або дівчина не зоставались без освіти, щоб для українських дітей в українських селах наука мусіла бути на українській батьківській мові. Треба звернуть на цей бік, бо иньші дороги заведуть в такі провалля, в яких трудно вибрати ся.

„Шкода питать помочи або поради праворуч у людей старого порядку; вони зараз вилають сепаратистами, крамольниками; накликають урядників і наче злодіїв потягнуть у холодную, або закричать: „Скачи враже, як пан каже“, бо кожний з них на себе дивить ся, як на пана, а на мужика як на хама, та глузуватимуть і насміхатимуть ся з української мови, якої не знають і не хочуть знати.

„Та не звертайте і в ліворуч, бо зараз почувте те, що тиждень тому назад у Харкові прилюдно казав новий виборний у Державну Думу д. І. Назаренко на питання одної місцевої часописи про національну справу, що „въ смыслѣ общечеловѣческаго блага національность не должна существовать, и существованіе ея является нелѣпостью“. Добродій Назаренко не знає, а може й не хоче знати, що до „общечеловѣческаго блага“ люди йдуть по благу національному, а то швидко виходить вже так багато „общечеловѣческаго блага“, що й класти його нікуди. При такім погляді українська мова те-ж „отклонена“ — тільки з другого, лівого боку.

„Люди прихильні до народної свободи скажуть: „Чужому научайтесь, а свого не цурайтесь“, і ся порада буде добра. Вони оборонятимуть від наруги і сороба „отклоненій“. Вони положать міцний місток поміж стариною і новиною, щоб батьки і діти йшли поруч по одній стежці добра і правди. Усі народи йшли і йдуть „къ общечеловѣческому благу“ через свої національні ворота і для

Українців нема другого ходу: або стій на однім місці як проклятий, поки одубієш, або-ж простуй до людей по своєму дворі і в свої ворота.

„Вертаючись до полтавського „отклоненія“, знов пораємо, щоб на зустріч йому Полтавці послали в Державну Думу такого чоловіка, який зміг би голосно сказати, що українська мова велика частина Славянства, і годі вже над нею знущатись, топтати, та все відклоняти. Ніякої користі нема від того, ніколи не було і не може бути, а шкоди, а сорому усім багатим, і гнобителям і пригнобленим; коли слово стало на обороні убогих і сиріт, то вже не можна його зворушити, і буде воно там стояти до віку, поки сьвіт сонця. Ради того самого єдинства Росії, за яким буцїм дехто роспинаєть ся, єдинства державного і духового, треба берегти сили для спільної народної праці, а не топтати ногами народне життя. Здаєть ся, доси було вже чимало усяких „отклоненій“, а кому від того користь? нікому, а народови українському сама шкода. Та вже тих „отклоненій“ зібралось так багато, що громадає до них придивились і лічбу загубили“.

Все те дуже гарно, та дивно лише, чому осьвічена українська громада доси не догадала ся поставити свою справу на той ширший політичний ґрунт, на яким ставить усякі справи нове російське законодавство. Адже полтавське „отклоненіє“ крім локального значіння для Полтави має велике принципіальне значінє для всеї України як один симптом загальної системи. Тай проф. Сумцов певно добре знає, що навіть як би Полтава вислала до Думи такого чоловіка, якого він рає, то сей чоловік крім голого слова не буде в силі зробити там нічого реального. Значить, свою пораду повинен би він стилізувати не до самих Полтавців, а до всіх Українців, і не тепер, коли вже вибори до половини довершені, а тоді, коли треба було готувати ся до них, а готувати ся одиноким у конституційнім краю можливим способом: організацією, спільним порозумінєм та осьвідомлюванєм народної маси про її права, про її громадські та національні обовязки. А то дивно-ж бачити, як проф. Сумцов із Харкова подає добрі ради Полтавцям і сам як на відстрашливий приклад показує їм на д. Назаренка, вибраного в його власнім Харкові! Що-ж до д. Назаренка, то нам зовсім не дивно; він чоловік мало осьвічений і очевидно повторяє те, чого наслухав ся та начитав ся від своїх просьвітителів. Дуже жаль, що йому якось не доводило ся чути про національну справу

роазумнійших думок, так що йому, поступовцеви з природи, трапилось раптом устряти в компанію з „темноконсерватистами“. Таких ідейних консерватистів, не лише з білим, але і з червоним підмалюванєм, виїде тепер у Росії, надіємо ся, дуже багато на верх і вони певно нададуть парламентарному життю тої держави, бодай на першу пору, досить незвичайний букет. Та тим більший обовязок тямучих людей працювати не лише свобідним словом, але й свобідною, горожанською, організаційною діяльністю над розбиванєм таких пустих доктрін і усуванєм таких поглядів, що вже тепер в очах осьвічених людей належать більше до фолькльору, ніж до активної політики.

Зв. Фр.

IV. Ювілей Вол. Антоновича.

Комітет для святкування ювілею Вол. Антоновича повідомив нас, що ювілейне святкування, запроєктоване рік тому (див. плян його в ЛНВ. 1905 р. кн. VII) і потім кілька разів відкладане, дефінітивно призначене на день 7 (20) мая с. р. Ширший огляд і оцінку діяльности шановного історика, пера нашого товариша дра Стеф. Томашівського, подали ми з нагоди сього святкування в I—IV кн. нашої часописи за сей рік. До виразів признання для наукових заслуг ювілята, які будуть вложені йому в недалеке съязто, прилучаємо отсим вирази нашого глибокого поважання. А заравом піднесемо дезідерат на адресу тих київських учених, що зайняли ся святкуванням сього ювілею — аби видано збірник писань Вол. Антоновича. Сам він був приступив до такого видання в 1880-х рр., але його „Монографіи“ урвали ся на першій томі (1885), бо авторови не хотіло ся репродукувати свої статі без змін, в їх початковій формі, а бажало ся дати виданню справлене й переглянене. Трудно надіяти ся, щоб на сю роботу здобув ся автор тепер, по двадцяти літах — се діло має спасти на його прихильників і учеників, на київські наукові інституції й видавництва, в котрих протягом сорок літ працював Нестор нашої історіографії. Так розкидані як тепер по ріжних, часом мало приступних виданнях, його праці звісні лише нечисленним спеціалістам, а ширша публіка не має ніякої спромоги черпати з скарбниці фактів і спостережень, вібраних одним з найбільших репрезентантів української історіографії.

М. Грушевський.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Збірник історично-філософичної секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. IX. Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Т. V, частина II. У Львові, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 385—688, 8°. Продають ся обі частини разом по 7·50 кор. Зміст: VI. Організація церковна. Ст. 385—507. — VII. Утворення уніятської церкви. Ст. 508—618. — Примітки. Ст. 619—661. — Показчик імен і річей. Ст. 663—678. — Зміст. Ст. 679—687. — В отсім томі подає автор огляд церковного життя на Україні в XIV—XVI ст., отже: історію православної церкви й її устрою та відокремлення від неї уніятської церкви, зазначеного Берестейським собором 1596 р. Історія культурно-просвітнього й літературного руху, викликаного занепадом православної церкви й переведенням унії, буде подана в дальшім томі разом із історією культурного життя в тих століттях.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, фіольології й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Рік XV. 1906. Кн. II. Т. LXX. Зміст: 1) Зміст тому. Ст. 3—4 (по українськи й по німецьки). — 2) Др. Іван Франко, Пісня про Правду й Неправду, історично-літературна розвідка. Ст. 5—70. — Розвідка дра Ів. Франка складаєть ся з п'ятох частин. В першій переводить він аналізу мотивів української лірницької пісні про правду й неправду у всіх її доси відомих варіянтах і доходить до заключеня, що всі варіянти пісні виплили з одного оригіналу, який ще в першій половині XIX в. мусів держати ся в досить чистій формі; в другій порівнює сю пісню з анальоґічними великоруськими піснями й розбирає критично їх інтерпретації, подані деякими російськими ученими (проф. Весоловським, В. Мочульським й ин). В третій часті наводить паралелі зі староруської літератури XIV—XV столітя й доходить до висліду, що ідейний підклад, освітлене житєвих фактів, поодинокі явища наведені для характеристики, поетичні форми, навіть поодинокі вислови близькі аж до ідентичности з нашою піснею. Ся книжна традиція ввійшла в ширші народні маси на стільки глибоко, що в кінці вилила ся в форму лірницьких віршів та пісень. Час, коли се могло стати ся, кладе автор найдалі на XVII ст. Одначе мотиви пісні не наші. Розібравши порівняною методою анальоґічні теми з літератур старопольської, староречеської, старонімецької, французької, англійської, римської, грецької й кількох азійських, автор доходить до висновка, що „усі європейські парости коли не одним, то другим мотивом, а головню своєю ідейною основою, на скілько вона зовсім не затемнила ся по дорозі та протягом століть, показують на свою далеку індій-

ську, буддійську батьківщину (IV—V)“. — 3) Михайло Грушевський, Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі, критична замітка. Ст. 71—72. — Розібравши згадану грамоту проф. Грушевський доходить до висліду, що першу її половину з усякою правдоподібністю мусимо уважати пізнішою записею про Любартове надане, не так може з кінця XIV, як з XV віку, друга половина — се уніятський фальсифікат початку XVII віку, з певними тенденціями уніятської ерархії. — 4) Іван Кревецький, З виборчого руху у східній Галичині в 1848 р. (Вибір Івана Капушак). Ст. 73—83. — Автор подає найперше характеристику русько-польської виборчої агітації у сх. Галичині в 1848 р. й на тім тлі малює самі вибори в одному із тодішніх східньо-галицьких виборчих округів (Солотвинський), де вийшов послом голосний свого часу селянин Іван Капушак. До розвідки додані всі виборчі акти в оригіналах. — 5) Зенон Кузеля, Угорський король Матвій Корвін в славянській устній словесности, розбір мотивів звязаних з його іменем (кінець). Ст. 86—113. — В останній частині своєї довшої праці розбирає д. Кузеля перекази про сон і поворот Матвія і подібні славянські оповідання про заточених і сплячих лицарів (IX), далше говорить про Матвія Корвіна у Словаків і про баладу „Матвій перебраний за жінку, зводить неприступну дівчину“ (X), а в кінці про Матвія у штучній літературі (XI). — 6) Михайло Зубрицький, Село Мшанець старосамбірського повіта. Матеріали до історії галицького села. Вступна розвідка й акти ч. I—LIII (з пляном). Ст. 114—167 (кінець буде). — У вступній розвідці подає автор короткий нарис історії галицького гірського села Мшанця у старосамбірським повіті й ілюструє його численними інтересними оригінальними актами, з яких найстарший походив із 1649 р., найновіший датований 1872 р. До розвідки доданий докладний плян Мшанця, зроблений із громадської катастральної мапи. — 7) Miscellanea: а) До питання про свободний перехід посполитих на Україні в 20-х рр. XVIII в., подав Ів. Джиджора; б) Чи Шашкевичові вірші? под. Ів. Крипякевич; в) З літературної спадщини Вагилевича, под. Ів. Созанський. Ст. 168—176. — 8) Наукова хроніка: Антропологічні й археологічні часописи за 1904 р., нап. Зенон Кузеля (кінець), Ст. 177—190. — Тут обговорено 38 німецьких, французьких й італійських часописей і журналів в відділів: преісторичні часописи, археологічні часописи, часописи присвячені старинностям і часописей мішаного змісту (антропология, преісторія, етнологія). — 9) Бібліографія (рецензії й справоздання). Ст. 191—240, — де подано рецензії й справоздання з 24 праць (російських, німецьких, польських), що відносять ся своїм змістом до української історії, історії літератури, фіольології й етнографії. — 10) Оголошення. Ст. 241—244.

Писаня Юрія Осипа Федьковича. Перше повне і критичне видаве. Том III, 1 А. Драма. (Українсько-руська Бібліотека. Видас

фільологічна секція Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. III.). У Львові, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XX+456, 8°. Зміст: 1) Передмова (редактора О. Колесси). Ст. IX—XVII. — 2) Так вам треба. Ст. 1—30. — 3) Довбуш (у трьох редакціях). Ст. 31—409. — 4) Як козам роги виправляють. Ст. 411—453. — Наук. Тов. ім. Шевченка видало досі вже три томи творів Ю. Федьковича: перший містить усі поезії, другий оповідання, третій, що мав складати ся в двох частин, мав містити в першій частині оригінальні, у другій перекладні драми. Та друга частина вийшла вже давно з друку; коли-ж передано до друку першу частину, показало ся, що вона дуже обемиста та що з технічних причин її треба поділити ще на дві книжки. І ось перша книжка (I A) вийшла як раз тепер, друга починаєть ся друкувати. З нею будуть вичерпані твори Ю. Федьковича і полишить ся ще до опублікування його переписка та написане біографії і характеристики поета, які певно займуть разом іще дві книжки. На се видане дістало Наук. Тов. ім. Шевченка в 1905 р. субвенцію від міністерства просвіти в сумі 2.000 кор. Відновлене субвенції в сім і дальшій році приспішило би справу і дало би нам змогу дочекати ся повного і критичного видання писань бодай одного нашого письменника, на що досі так трудно було здобути ся.

B.

Собраніє политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова. Съ біографическимъ очеркомъ и портретомъ автора. Томъ II. Paris, 1906. Издаіє редакції „Освобожденія“. Ст. LX+874, 8°. Ціна 10 франків. — Минулого року видала редакція париського „Освобожденія“ (що тепер не виходить уже) перший том політичних писань М. Драгоманова, в яким помістила дві більші праці: а) Историческая Польша и великорусская демократія. б) Опытъ украинской политико-соціальной программы, — а сього року другий том, далеко більший від попереднього, але зложений з менших праць і статей, друкованих у рїзних часах по рїзних виданнях. Такі збірні видання письменників дуже корисні не тільки тому, що читач має під рукою усе і не потребує розбивати ся по рїзних бібліотеках, вишукуючи періодики, що часто належать до бібліографічних рідкостей або й зовсім недоступні (а се особливо дотикає тих часописей, де друкували ся писаня М. Драгоманова), але й тому, що аж на їх тлі виступає релефний образ письменника і стає можлива повна його характеристика. М. Драгоманова можна буде тепер докладно схарактеризувати, як фольклориста, на підставі його фольклорних праць, видаваних Науковим Товариством ім. Шевченка (вийшли вже три томи, а четвертий друкуєть ся), та матеріалів, оголошених свого часу в Києві та Женеві і загально приступних, і як політичного письменника, на підставі виданих тепер двох томів російських праць та українських, не зібраних іще разом, але друкованих переважно в доступних виданнях (Правда, Народ, Хлібороб, Громада). Характеристику М. Драгоманова як політичного письменника подав у передмові до зазначеного в горі тому д. Б.

К., що впорядкував видане. Характеристика написана дуже гарно, вірно і пронята наскрізь симпатією до покійника. Праці зібрані в сім томі повинні зацікавити не тільки українського читача в Росії, але й австрійських Українців, а особливо Галичан, про яких є цілий ряд статей, що й до них не стражили ні вартости, ні актуальности. Всі статі можна підтягнути під такі групи: 1) Російсько-турецька війна і політична свобода. 2) Україна, славянство і федералізм. 3) Тероризм і свобода. 4) Пропаганда соціалізму на плебейських мовах. 5) Російський революційний рух і централізм. 6) Галицькі Русини і боротьба за свободу особи. 7) Земство і лібералізм у Росії. На кождої групу складається цілий ряд статей, що освічує дотичні питання з найрізноманітніших боків і як найвсестороннійше. Для нашої літературної критики є також у книжці важні причинки, з якими повинен кождий познайомити ся задля бистрої і глибокої обсервації, живої аргументації та правдомовности автора.

Лев Толстой. Кавказькі оповідання. (Літературно-наукова Бібліотека. С. 1. 128—129). Львів, 1906. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 176, 16⁰. Ціна 1 кор. Зміст: 1) Набіг, оповідане добровольця (1852 р.). Ст. 3—50. — 2) Рубанка ліса, оповідане юнкера (1854—1855 р.). Ст. 51—119. — 3) Стріча в відділі з московським знайомим. З кавказьких записок князя Нехлюдова (1856 р.). Ст. 120—167. — Оця нова книжечка оповідань Льва Толстого творить немов доповнене до виданої минулого року п. н. Севастопольські оповідання. В обох змальовано військове життя і то не в часі мира, але в часі війни. Обі представляють ту саму епоху (50-ті роки XIX ст.) і тільки операційний терен тут і там иньший та спосіб воювання: тут під'їздова війна кавказьких племен, так звана герілля, яку російські війська легковажають собі і відносять ся до неї досить поблажливо, немов до легкої, хоч часом і не дуже приємної забавки; там сильний ворог, що покосами кладе цілі полки російські і вганяє страх навіть у найвідважійші серця. Тут Росіяни — офензивна сторона, там дефензивна. Тут вони панують, там бідують. Та се ріжниця більше формальної натури, коли тимчасом подібність усіх оповідань має далеко глибші підстави. І хоч єї оповідання писані зовсім об'єктивно, без тих філософічно-моралізаторських тенденцій, які обявили ся пізнійше в багатьох творах Л. Толстого, то кождий читач, що думає, прочитавши їх, поставить собі сам ті питання, до яких вертав стільки разів великий письменник: чому і на що ллеть ся та кров, чи не можна обійти ся без того і т. д. і над якими він мусів задумувати ся вже тоді, коли ще сам служив при війську та безпосередно обсервував описувані потім воєнні події. З артистичного боку оповідання дуже гарні і заслугують на те, щоб кождий освічений чоловік прочитав їх.

Гайдамаччина. Із історії народніх рухів на Україні в 18-тім століттю. Написав Михайло Лозинський. Львів, 1906. На-

кладом Вячеслава Будзиновського, Ст. 46, 8^о. Ціна 40 сот.

Популяризоване між нашими народніми масами в Галичині української історії, а спеціально її козацького періоду, має дво-яке значінє: національно-культурне, бо виховує маси у свідомости своєї національної індивідуальности, в почуттю моральної єдности з закордонними братами; суспільно-політичне, бо суспільні й політичні ідеали, пропаговані нині між тими масами, підкріплює сильно історичною традицією й окружає до певної міри авреолою сьвятости. По при те все не малу ролю грає тут також дидактика. Чому народні змагання не принесли сподіваної користи і в чім тактика наших дідів була хибною? Все те народ мусить зрозуміти дуже добре, коли не мають повторити ся давні історичні помилки, звичайно, з сумнійними наслідками. З того отже боку треба нам дивити ся на кожду популярну книжку, брошуру чи статю, що бере свою тему з бурливої історії України; з того боку ми оцінімо також нову популярну працю д. Мих. Лозинського.

Великий народній рух за часів Хмельницького, що потряс підставами шляхотської республіки й змінив політичний уклад Східньої Європи, не діняв своєї ціли завдяки не зовсім повному розумінню чи бажаню розуміти народні інтереси з боку козацької старшини. Та українські маси, заведені перший раз у своїх надіях, зірвали ся в XVIII ст. до нової боротьби, що звісна в історії під назвою Гайдамаччини й Коліївщини. Сей період малює автор на підставі історичних монографій проф. Антоновича й Шульгина (тут відразу зробимо закид, що автор не використав новіших матеріалів, нпр. із „Записок Наук. Тов. ім. Ш.“, які в дечім змінюють зовсім дотеперішні погляди на поодинокі фази гайдамацьких рухів) у наведеній висше брошурі. Та треба признати, що його праця в переважній часті відповідає поставленим нами дезідератам. Автор, розібравши коротко та ясно причини Гайдамаччини, переходить до обговореня самого народнього руху, його організації, тактики, польської й російської реакції супроти нього, а в кінці наслідків, які наступили по здавленю сеї народньої революції. Виравді констатує великі жорстокости сього руху, одначе стараєть ся представити його зовсім зрозумілим, як реакцію на анальоґічну тактику противника. Також виказує, хоч дуже загально, причини невдачі таких рухів у загалі, а в тім випадку спеціально, при чім при обговорюваню його ідейних мотивів на однім місці рішучо заперечує тому, що сказав кілька сторін перед тим. „Збутовані селяни, каже він на ст. 30, не мали перед своїми очима ідеалу, до якого їм треба йти, і рух, не маючи жадної ясної мети, почав поводи сам зводити ся“. Кілька сторін дальше (ст. 45) читаємо вже щось зовсім инше: „І не закидуйте гайдамацькому рухови браку ідеалу! Український селянин ішов у гайдамаки, хочачи визволити ся із польсько-шляхотської неволі, позбути ся пана над собою, стати свобідним чоловіком і вибороти

право свobodно працювати для себе на свobodній землі. Свobodна земля і свobodний чоловік на ній, — чи се не найвищий ідеал громадського життя? І бороти ся против закріпощеня чоловіка, — чи се значить не мати ідеалу? Не ідеалу бракувало українському народови підчас гайдамаччини, бракувало йому чого иньшого: умія укладати свої бажаня в соціалній системі, вбирати леліаний у душі ідеал свobodного життя на свobodній землі у виразні форми. Український нарід знав, що його гнете панщина і різав тих, хто силував його робити панщину. Але він не знав, що зробити, аби панщина назад не вернула; як уладити громадське життя, аби бути безпечним від усякого панства, чи польського, чи московського, чи таки свого власного; що робити, аби якась сила не завела його знов у ту неволю, з якої він хотів визволити ся. Одні брали ся переводити якусь організацію, другі, не знаючи, що й під російським панованем така сама панщина, покладали свої надії на царицю, не думаючи, що лихо може знов вернути. І так ідеал у гайдамацьких рухах був, не було тільки ясного розуміння того ідеалу і не було знаня, якими дорогами піти до його здійсненя. І се цілий рух погубило, як погубило неодну народню революцію“. Та який же погляд тепер правдивий, був ідеал, чи не був? Ми прихилиємо ся вповні до сказаного на ст. 45, та тільки як се зрозуміє селянин? В кінці дві коректорські похибки на ст. 12 (1850 і 1868 замість 1750 і 1768) можуть дуже сильно збаламутити сільського читача; де як де, але в популярній брошурі коректа повинна бути переведена скрупулятно.

Кр.

Як у світі жити? або правила доброго вихованя. Руско-українській молодіжи Ю. Д. (Видавництво „Молодіжи“.). Тернопіль, 1906. Друкарня подільська Й. Степка. Ст. 182, 16°. Ціна 2 кор.

Як поводити ся в товариських житю, вчить звичайно домашнє вихованє та саме житє. Мало хто вчить ся того в книжки, хиба такий, що переходить із одної суспільної верстви до другої, серед якої панують відмінні звичаї, або від одної нації до другої, тай тоді лиш, як залежить дотичній особі на поспіху. Загально важної книжки „з правилами доброго вихованя“ для цілого світа не може бути, бо не можна людий цілого світа підвести під один уніформ. Є одначе „правила доброго поведженя“, які можуть послужити всякому чоловікови, не ті формальні: як кланяти ся, коли особа „високопоставлена“, а як, коли низько, як носити рукавички на улиці, а як на візиті, як писати лист до „рівного“ собі і як до „нерівного“ і т. д., але етичні, що повинні зрости ся з душею кожного чоловіка. На жаль доступні нам підручники „правил“ (польські, німецькі, по часті французькі), кладуть на ті дійсні правила як раз найменше ваги. За ними пішов і перекладач чи укладач отсеї книжки та її видавець, і оба вони перші відступили від одного з основних „правил“, вазначеного вже в десяткох за-

повідях: не кради! бо взяли зміст книжки: Bernhard Krier, Die Höflichkeit (Freiburg, 1904), і не зазначили того в своїй, хоч тут же не забули написати: „передрук недоволений“.

Книжка складається з отаких XIII розділів: 1) Охарність. 2) Одїж. 3) Постава і рухи тіла. 4) Поступоване при стрічах. 5) Відвідини. 6) Розмови. 7) При столі. 8) Як відноситись до родичів та ближшої і дальшої родини. 9) Гостинність. 10) В церкві. 11) При грі і забаві. 12) В дорозі. 13) Листи.

В кождім тім розділі можна помістити багато дуже розумних рад і вказівок, які дійсно можуть не одному молодому придати ся. На жаль, у сій книжці все як раз навпаки і через те з педагогічного становища вона не тільки нічого не варта, але навіть впрост шкідлива, бо ширить поганий сервілізм і фальшивий аристократизм, а надто учить молодіж облуди та фарисейства (вдавати те, чого не відчуваєть ся і ин.). Отся причина (бо книжка властиво не належить до літератури), як рівнож і те, що книжку писали та видавали педагогіи і певно схотять ширити її між шкільною молодіжю, а надто що вона знайшла вже прихильні відзиви в частині преси, спонукує звернути на неї увагу і зазначити, як властиво треба відносити ся до неї.

Аби показати, як у книжці трактуєть ся предмет, наведу хоч кілька прикладів:

„Не можна плювати ані на підлогу, ані в огонь (sic!), ані через вікно, лише в хусточку. Виняток можна робити лише на дворі без товариства, коли нікого нема близько, а навіть тоді се неприлично“ (ст. 14). Невже автор не чував нічого про гігієнічні плювачки і вчить плювати у хусточки, що як раз належить поборювати і допускати хіба в крайній потребі?

„Навіть у щоденнім житю інтелігентний чоловік буде все дома прилично убраний. Він ніколи не буде сидіти в своїй кімнаті в самій камізолі“ (25). На тій підставі чоловік не повинен би навіть роздягати ся, бо й се не прилично. Та що сказав би автор, як би поїхав не так далеко на полудне, але от хоч за Карпати, розумієть ся, серед літа, зайшов там до уряду і побачив урядника в канцелярії навіть без камізолі, в самій сорочці? Брр! Обернув би ся і дав би погам знати, чи побіг би до найближшої книгарні, та купив і відіслав урядникові „правила“?

„Не приглядай ся з уподобанем безстыдним образам і статуям, які стрічаєш по комнатах або музеях, на площах або за виставами. Се вказувало-б на твої зіпсуті, простацкі обичаї і у всіх добромислячих людий викликало б справедливиий гнів і обриджене“ (38). Отже твори штуки, бо інакших по музеях, площах і виставах не можна ставляти, се ніщо иньше, лиш простацтво, зіпсуте і т. д. Отак має ширити ся замилуване до краси і правди!

Оттаких „правил“ можна цитувати, кілько хто захоче, але що ддятого шкода місця, то я зверну ще тільки увагу на принцип

рівності, який у нас, демократичного народу, стоїть на першій місці і до якого пристосовують ся й „правила доброго вихованя“. Отже коли ми проходжуємо ся з „високопоставленою“ особою, то „повинні йти когче по лівій стороні, хоч як би се було недогідно кождий раз місце змінити“ (52). „Бєли знайде ся який чужий в товаристві, то той займає все місце найдостойнїшого, хїба, що єго суспільне положєне о много низше стоїть від гостей“ (53), приміром: інспектор і суплєнт!

„Витаємо ся при звичайній стрічи на улиці, знимаючи з приятним виразом лица капєлюх, менше або низше, після стєпени того, котрого стрічаємо. Тут треба уважати, щоби витати не останавляючи ся і звичайно не проголошуючи ніякого слова. Лиш рівні собі знакомі здіймаючи капєлюх додають ріжні слова привитаня“ (55). „Бєремо за капєлюх, коли находимо ся напротив того, кого маємо повдоровити, або радше перед тим, особливо єсли се наша старшина або високопоставлена особа. В послїднім разі опускаємо капєлюх дуже низенько і не накладаємо єго, аж доки повдоровлений не перейде“ (56). „Коли стрічений нами є дуже високопоставленою особою, прим. єпископом, кардиналом, князем, то остановляємо ся на пару кроків перед ним, знимаємо капєлюх низенько і лицєм до него звернені, робимо, коли біля нас переходить, низкий поклін і так довго не накриваємо голови, доки не перейде“ (57). „При стрічах і вираз лица повинен відповідати стєпеню (!) і ранзі того, кого стрічаємо: поважний і сериозний для старшини, приятний і сердечний при рівнопоставлєних і веселий для підвладних“ (58). Отсе ті демократичні прїнципи рівности. Треба признати одначе, що їх простудіовано у нас досить докладно вже перед появою „правил“, а що „високопоставлєних“ у нас дійсно нема, то їх ролю обіймили вправді „низше поставлєні“, але за те висше о одну звїздку від своїх товаришів, но, і обсервують їх, що належить сказати на їх похвалу, дуже пильно.

Сей прїнцип тягне ся й далі по цілій книжцї. Так приміром витати на улиці повинні ми все „кожду високоповажану особу (отже всі нїшї не „високоповажані“). Сьвященників пізнаємо по одєжі. Жовнїр витає свою старшину, чи знає лично, чи нї, а в воїнствуючїй церкві суть вірні супротив сьвященника рядовими супротив офіцерів“ (59). Справді, око в око відповідно духови євангєлія, де сказано: „Хто хоче бути між вами старший, нехай буде всім слугою“.

Не хочу нудити читачів дальше такими виписками і подам на закінченє ще лиш одну, яка доповнить значно попередні: „Поводїть ся гідно зі слугами; не зводїть до великої зажилости з ними. Не перебувайте цілий час в кухні, стайни, на брамі, бо хто себе сам не цїнить, і другі єго не будуть цїнити. Се був би фальшиво понятий демократизм, єсли-б молодїж тут допустила ся аж до братаня ся зі слугами“ (149).

Яка душа, такі її й правила.

В.

Книжки надіслані до редакції:

Нова Громада, ч. 2. Зміст: 1) Б. Грінченко, Двоє рідних. 2) Г. Григоренко, Ессе homo, оповідання. 3) Б. Грінченко, Шевченків Кобзарь на селі. 4) М. Коцюбинський, Сьміх, оповідання. 5) Гайвріх Гайне. 6) Л. Українка, Маврський король, з Гайне. 7) Б. Грінченко, Північне море, з Гайне. 8) В. Мировець, Чого нам сумно згадувати про Шевченка? 9) М. Загірня, Два горя, оповідання. 10) В. Сивенький, Сенатор, з Беранже. 11) Д. Перперстєрфер, Національна та інтернаціональна ідея, з додатком Б. Грінченка. 12) І. Липа, Вона не вмірає. 13) Д. Д. Микола Сторожено. 14) П. В-й, Сьвято у Львові. 15) Ф. Матушевський, З російського життя. 16) Б. Ярошевський, За кордоном. 17) Бібліографія.

Нова Громада, ч. 3. Зміст: 1) М. Левицький, Добре діло, оповідання. 2) О. Білоусенко, Сільський пролетаріят. 3) Г. Супруненко, На селі, вірші. 4) Б. Грінченко, На повий шлях, драма. 5) М. Коцюбинський, Згадки про Р. Сембратовича. 6) М. Чернявський, З днів журби і гніву, вірші. 7) А. Тесленко, За пашпортом, оповідання. 8) М. В. Україна і Європа. 9) С. Черкасенко, У шахті, вірші. 10) Л. Пахаревський, Батько, парис. 11) М. Павловський, Перша київська етнографічна вистава. 12) Сергій, Відгуки з життя та письменства. 13) С. Ситковецький, З російського життя. 14) Б. Ярошевський, За кордоном. 15) Бібліографія.

Вільна Україна. Ч. 3 Зміст: 1) К. Не—я, Український Прометей. 2) В. Деде, На пристані, оповідання. 3) К. Не—я, І билися вони як льви! переклад з рос. 4) Як повстала власть, чотири казки Мультиатолі, переклад з нім. 5) Леся Українка, Єгипетські барелефи. 6) К. Каутський, Стара і нова революція, переклад з нім. 7) В. Папейко, Великий утопіст (Аптин Менгер). 8) Генр. Ролянд-Гольст, Пролетарська свідомість і революція, переклад з нім. 9) В. Деде, Ніч у тюрмі. 10) М. Ч. Національні організації пролетаріату. 11) С. Таґон, Внутрішній огляд. 12) Simon, Друга конференція української соціальної демократії Австрії. 13) П. С. З політичного життя України. 14) Дописи: Новоросійські дні і з Роменського повіту. 15) Бібліографія. 16) Хроніка. 17) Оголошення.

Зь потоку життя. Альманахъ. Упорядкували М. Коцюбинський и М. Чернявський. У Херсоні, 1905. Друкарня наслід. О. Д. Ходушиной. Ст. 281, вел. 8°. Ціна 1-30 руб. Зміст: 1) Яновська Л. Два дні з життя. Оповідання. 2) Франко І. Стріли. Поезії. 3) Кибальчич Н. Тіпи. Нариси: Душна ніч; В концерті; Матеріяли до біографії; Слова. 4) Мирний П. Поезії. 5) Чайківський А. За чужі гріхи. Оповідання. 6) Кибальчич Н. Шелестіття очерегу. Поезія. 7) Григоренко Г. Сілюет. 8) Кримський А. В певолі. Поезії. 9) Нечуй-Левицький І. Гастролю. Оповідання. 10) Леся Українка. Поезія. 11) Єфремов С. Однаково — чи жив, чи загин-

пув. З хвилиних настроїв. 12) Вороний М. Поезії. Осокори. 13) Чернявський М. Низова течія. Із щоденника. 14) Грінченко Б. Поезії. 15) Луцький. О. З життя. Поезії. 16) Коцюбинський М. З глибини: Хмари; Утома; Самотний. 17) Полтавка Н. Анонімний лист. Оповідання. 18) Чернявський М. З морського альбому. Поезії. 19) Старицька-Черняхівська Л. Весна. Поезія в прозі. 20) Вербицький М. Поезія із циклу „Carmina senectutis“. 21. Кобилянська О. Ідеї. Новелля. 22) Старицький М. Поезії. 23) Чернявський М. Легенда сокола. Поезія. 24) Вороний М. Пустоцьвіт.

Україна в першій половині 1738 р. Написав Іван Джиджора. (Відбитка з „Записок“ т. 69.). Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 14, 8°. Ціна 15 сот.

До біографії й літературної спадщини Івана Вагилевича. Подав Іван Созанський. (Відбитка з „Записок“, т. 69—70). Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 8, 8°. Ціна 10 сот.

Др. Іван Франко. Пісня про Правду і Неправду. Літературно-історичний нарис. (Відбитка з „Записок“ т. 70). Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 66, 8°. Ціна 1 кор.

З виборчого руху у східній Галичині в 1848 р. (Вибір Івана Капущака). Подав Іван Кревецький. (Відбитка з „Записок“, т. 70). Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 16, 8°. Ціна 15 сот.

Проф. А. Е. Кримський. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо руських рукописів. (Відбитка з „Наукового Збірника“). Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 8+64, 8°. Ціна 1-50 кор.

Др. Стефан Томашівський. Словацький висланник на Україні (1708 - 1709). (Відбитка з „Наукового Збірника“). Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 48, 8°. Ціна 1 кор.

Сергій Єфремов. Офіційна російська критика на Шевченка з 1865 р. (Відбитка з „Наукового Збірника“). Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 10, 8°. Ціна 20 сот.

Михайло Мочульський. Олександр Козловський. Біографічно-літературний нарис. (Відбитка з „Наукового Збірника“). Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 14, 8°. Ціна 30 сот.

Зенон Кузеля. Славянські балади на тему: Хлопець перебираєть ся в жіночу одіж або каже себе занести в мішку до комнати дівчини, щоб її звести. (Відбитка з „Наукового Збірника“). Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 38, 8°. Ціна 80 сот.